

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2280
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1277

ESKİ MEZOPOTAMYA VE MİSİR TARİHİ

Yazarlar

Yrd.Doç.Dr. Savaş HARMANKAYA (Ünite 1)

Prof.Dr. Kemalettin KÖROĞLU (Ünite 2-6)

Doç.Dr. Hakan SİVAS (Ünite 7, 8)

Editör

Prof.Dr. Kemalettin KÖROĞLU

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
“Uzaktan Öğretim” tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2011 by Anadolu University

All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic, tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

UZAKTAN ÖĞRETİM TASARIM BİRİMİ

Genel Koordinatör

Prof.Dr. Levend Kılıç

Genel Koordinatör Yardımcısı

Doç.Dr. Müjgan Bozkaya

Öğretim Tasarımcısı

Yrd.Doç.Dr. Alper Tolga Kumtepe

Grafik Tasarım Yönetmenleri

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Öğr.Gör. Nilgün Salur

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu

Öğr.Gör. Gülcan Ergün

Grafiker

Ayşegül Dibek

Kitap Koordinasyon Birimi

Yrd.Doç.Dr. Feyyaz Bodur

Uzm. Nermin Özgür

Kapak Düzeni

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Dizgi

Açıköğretim Fakültesi Dizgi Ekibi

Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi

ISBN

978-975-06-0954-1

1. Baskı

Bu kitap ANADOLU ÜNİVERSİTESİ Web-Ofset Tesislerinde 6.000 adet basılmıştır.
ESKİŞEHİR, Eylül 2011

İçindekiler

Önsöz	vii

Mezopotamya'nın Tarih (Yazı) Öncesi Dönemleri.....	2
GİRİŞ	3
ESKİ TAŞ ÇAĞI / PALEOLİTİK (MÖ 1100.000-12000).....	4
ORTA TAŞ ÇAĞI / EPİPALEOLİTİK (MÖ 12000-10000).....	5
YENİ TAŞ ÇAĞI / NEOLİTİK (MÖ 10000-5200)	6
Proto-Hassuna Pre-Hassuna Dönemi (MÖ 6000-5750).....	9
Hassuna Dönemi (MÖ 5750-5250).....	11
Samarra Dönemi (MÖ 5300-5100).....	11
BAKIR-TAŞ ÇAĞI / KALKOLİTİK	12
Halaf Dönemi (MÖ 5500-4800).....	12
Obeyd/Ubaid Dönemi (MÖ 5900-4300)	15
Özet	17
Kendimizi Sınayalım	18
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	19
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	19
Yararlanılan Kaynaklar.....	19

1. ÜNİTE

Yazılı (Tarihi) Sürecin Başlangıcı ve Sümerler	20
GİRİŞ	21
Sümer Ülkesi	21
URUK DÖNEMİ VE YAZININ GELİŞİMİ.....	24
Uruk Dönemi (MÖ 4000-3100)	24
Çiviyazısının Gelişimi.....	25
SÜMER HANEDANLARI VE KENT DEVLETLERİ.....	27
UYGARLIK	29
Devlet Yönetimi	29
Mitoloji ve Din.....	29
Sanat.....	30
Özet.....	32
Kendimizi Sınayalım.....	33
Okuma Parçası	34
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	34
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	35
Yararlanılan Kaynaklar.....	35

2. ÜNİTE

Akkadların Mezopotamya'ya Göçü, Akkad - Sümer İlişkileri.....	20
GİRİŞ	37
Akkadların Mezopotamya'ya Göçü	37
AKKAD İMPARATORLUĞU	39
Kurucu Kral Sargon.....	39
Tanrılaştırılmış Kral: Naram-Sin	40
III. UR SÜLALESİ (YENİ SÜMER DEVLETİ).....	42
Siyasal Gelişmeler	43
UYGARLIK	43

3. ÜNİTE

Akkad Devlet Anlayışı.....	43
Sanat.....	44
III. Ur Sülalesi Dönemi Reformları.....	45
İnşa Faaliyetleri.....	46
Özet.....	47
Kendimizi Sınayalım.....	48
Okuma Parçası	49
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	49
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	50
Yararlanılan Kaynaklar.....	50

4. ÜNİTE

MÖ İkinci Binyılda Mezopotamya.....	52
GİRİŞ	53
Göçler ve Yeniden Şekillenen Siyasal Yapı	53
Amurrular.....	54
Hurriler.....	54
Kent Devletleri	55
ESKİ ASSUR VE ESKİ BABİL KRALLIKLARI.....	56
Eski Assur Krallığı	56
Eski Babil Krallığı.....	57
MİTANNİ DEVLETİ VE KASSİTLER.....	59
Mitanni Devleti	59
Kassitler.....	61
ORTA ASSUR KRALLIĞI.....	62
UYGARLIK	64
Ticaret	64
Tarihleme	65
Devlet Yönetimi ve Kanunlar.....	65
Özet	68
Kendimizi Sınayalım	69
Okuma Parçası	70
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	71
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	71
Yararlanılan Kaynaklar.....	71

5. ÜNİTE

Yeni Assur ve Yeni Babil Krallığı: Siyasi Tarih.....	72
GİRİŞ	73
YENİ ASSUR KRALLIĞI.....	74
Krallıktan İmparatorluğa	79
Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yıkılışı.....	82
YENİ BABİL KRALLIĞI	82
Özet.....	84
Kendimizi Sınayalım.....	85
Okuma Parçası	86
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	86
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	87
Yararlanılan Kaynaklar.....	87

Yeni Assur ve Yeni Babil Uygarlıkları	88
GİRİŞ: KAYNAKLAR	89
Yazılı Kaynaklar	89
Kral Yıllıkları (Annallar).....	90
Limmu listeleri	90
Arşivler	90
Arkeolojik Veriler	91
DEVLET YÖNETİMİ	91
Eyaletler	92
Ordu	93
KENTLEŞME VE SANAT.....	94
Sanat.....	96
Din	99
Mezopotamya'da Siyasal Değişim - Kültürel Devamlılık	100
Özet	102
Kendimizi Sınayalım	104
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	105
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	105
Yararlanılan Kaynaklar.....	105

6. ÜNİTE

Eski Mısır Tarihi	106
GİRİŞ	107
Coğrafi Koşullar.....	107
Sülaleler Öncesi Dönemde Mısır.....	110
ERKEN DEVİR (1-2. SÜLALELER) (YAKL. OL. MÖ 2920-2650).....	110
ESKİ KRALLIK (3.- 8. SÜLALELER) (MÖ 2650-2134)	111
BİRİNCİ ARA DÖNEM (MÖ 2134-2040)	113
ORTA KRALLIK (11.-14. SÜLALELER) (MÖ 2040-1640).....	114
İKİNCİ ARA DÖNEM (MÖ 1640-1532)	115
YENİ KRALLIK (18-20. SÜLALELER) (MÖ 1550-1070)	116
ÜÇÜNCÜ ARA DÖNEM (MÖ 1070-712).....	120
GEÇ DÖNEM (25-31. SÜLALELER) (MÖ 712-332)	122
Özet.....	124
Kendimizi Sınayalım.....	125
Okuma Parçası	126
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	126
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	127
Yararlanılan Kaynaklar.....	127

7. ÜNİTE

Eski Mısır Uygarlığı.....	128
GİRİŞ: KAYNAKLAR	129
Yazılı Kaynaklar ve Edebiyat.....	129
DEVLET YÖNETİMİ VE TOPLUMSAL YAPI	131
Ekonomi.....	132
Ev Yaşamı	133
Din	133
Ölü Gömme Gelenekleri	135
Mumyalama	136

8. ÜNİTE

BİLİM, MİMARİ VE SANAT	137
Bilim	137
Mimari	138
Güzel Sanatlar	143
Özet	145
Kendimizi Sınayalım	146
Okuma Parçası	147
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	148
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	148
Yararlanılan Kaynaklar	149

Önsöz

Fırat ve Dicle nehirlerinin hayat verdiği coğrafyanın adı olan Mezopotamya, Sümer, Akkad, Babil ve Assur gibi uygarlıklardan günümüze ulaşan gelişmiş kültürel birikimi de ifade etmektedir. İnsanın uygarlaşma süreci içindeki en temel adımlar Mezopotamya’da atılmıştır. Yerleşik yaşam, tarım, hayvanların evcilleştirilmesi, çanak çömlek üretimi, obsidiyen alet yapımı, anıtsal tapınakların inşası gibi önemli gelişmeler Kuzey Mezopotamya’da Torosların eteklerinde yaşanmıştır. Kentleşme, uluslararası ticaret, devletin ortaya çıkışı ve yazının geliştirilmesi gibi etkileri günümüze kadar ulaşan adımlar ise Güney Mezopotamya’da MÖ dördüncü binyılda atılmıştır. Mezopotamya’da ortaya çıkan yenilikler Eskiçağ’da Anadolu, İran ve Akdeniz dünyası başta olmak üzere çevresindeki bütün toplumları etkilemiş ve gelişmelerine katkıda bulunmuştur.

Mısır ise Nil Nehri vadisinde doğmuş ve gelişmiş bir uygarlığı ifade etmektedir. Burada MÖ dördüncü binyıldan itibaren yönetim biçimi, din, mimari ve ölü gömme gelenekleri konusunda yaşanan gelişmeler dikkat çekicidir. Çevresi çöllerle çevrili bir vadiye bulunan Mısır, kapalı bir uygarlık görünümündedir. Nil’in Akdeniz’e ulaştığı delta bölgesi uygarlığın dış dünya ile adeta tek bağlantısını oluşturmaktaydı.

Mezopotamya ve Mısır’ın uzun tarihini ana hatlarıyla ele alan elinizdeki kitap, sekiz üniteden oluşmaktadır. İlk ünite insanın ilk taş aletleri yapmaya başladığı dönemden yazının ortaya çıkışına kadar geçen tarih öncesi dönem anlatılmaktadır. Daha sonra sırasıyla Sümer, Akkad, Assur ve Babil gibi uygarlıklar ile bu bölgeye göç ederek Mezopotamyalı olan diğer toplumların tarihi ele alınmaktadır. Son iki ünite Mısır tarihi ve uygarlığına ayrılmıştır. Ünitelerin seçiminde tarihe veren siyasal gelişmeler yanında yönetim biçimi, din, mimari ve sanat gibi konular da değerlendirilmiştir.

Başarı dileklerimle...

Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu
Editör

ESKİ MEZOPOTAMYA VE MİSİR TARİHİ

Amaçlarımız

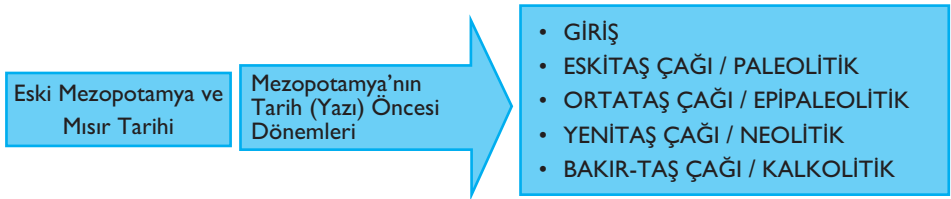
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- İnsanın günümüz yaşam şartlarına ulaşana kadar geçirdiği başlangıç evreleri hakkında değerlendirme yapabilecek,
- Tarih öncesinin mimarisi, ölü gömme gelenekleri, çanak çömleği, günlük eşyaları ve diğer kültür öğelerini açıklayabilecek,
- Mezopotamya'da Sumer kültürünün kökenini, kentleşme ve ilk devletlerin kuruluş sürecini tartışabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Neolitik (Yenitaş Çağı)
- Halaf Kültürü
- Hassuna - Samarra Kültürleri
- Obeyd Kültürü

İçindekiler

Mezopotamya'nın Tarih (Yazı) Öncesi Dönemleri

GİRİŞ

İki nehir arasındaki ülke anlamına gelen Mezopotamya terimi, Fırat ve Dicle nehirleri ile bu nehirlerin kolları arasındaki bölgeyi kapsayan coğrafya için kullanılmaktadır. Bu terim Eski Yunanca'daki orta anlamındaki “mesos” ve ırmak manasına gelen “potamos” kelimesinden türetilmiştir. Kuzey sınırı yaklaşık olarak Anadolu'da Güneydoğu Toros Dağları, doğu sınırı İran'daki Zagros Dağları, batı sınırı yaklaşık Amanos Dağları, güney sınırı ise Fırat ve Dicle nehirlerinin birleşip beraber döküldüğü Basra Körfezi'dir. Mezopotamya kuzeyde dağlık bölge ve dağ eteklerinde step ortamı, ortada ovalar, güneyi ve batısı çöllerden meydana gelmiştir.

Mezopotamya'nın coğrafi yapısı genel özellikleri bakımından, Yukarı/Kuzey, Orta ve Aşağı/Güney Mezopotamya olarak üçe ayrılmaktadır. Yukarı Mezopotamya siyasi harita açısından Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Kuzey Suriye, Kuzey Irak, Aşağı Mezopotamya da Güney Irak ve kısmen Güneybatı İran bölgesidir.

Mezopotamya'nın kuzeyi, Zagros Dağları, Güneydoğu Toroslar ve Amanoslar tarafından çizilen yarım daire biçimindeki hat nedeniyle “Bereketli Hilal” olarak adlandırılır. Bölgenin en büyük akarsuyu Fırat'tır. Karasu ve Murat çaylarının oluşturduğu Fırat Nehri Toros Dağlarının kuzeyinden kar suları ile beslenerek güneye doğru Gaziantep ve Şanlıurfa platolarını ayırıp Türkiye-Suriye sınırını aşarak Suriye'ye ulaşır. Burada Balık/ Balih Nehri ve doğuda Habur Çayı ile birleşir. Bu yan kollarla daha güçlenen Fırat Nehri Mezopotamya düzlüklerini geçerek Şattülarap'da Dicle ile birleşir.

Mezopotamya'nın ikinci büyük nehri olan Dicle ise Güneydoğu Torosların orta kesiminde iki kaynaktan doğar. Diyarbakır'dan sonra Ambar, Batman, Garzan ve Botan çayları ile birleşir. Raman Dağı'nın güney eteğindeki dar boğazları geçerek sınırımız dışına çıkar. Kuzey Irak'ta Küçük Zap, Büyük Zap, Adhem ve Diyala suları ile beslenir. Güney Mezopotamya'da Fırat Nehri ile birleşip Basra Körfezi'ne dökülür.

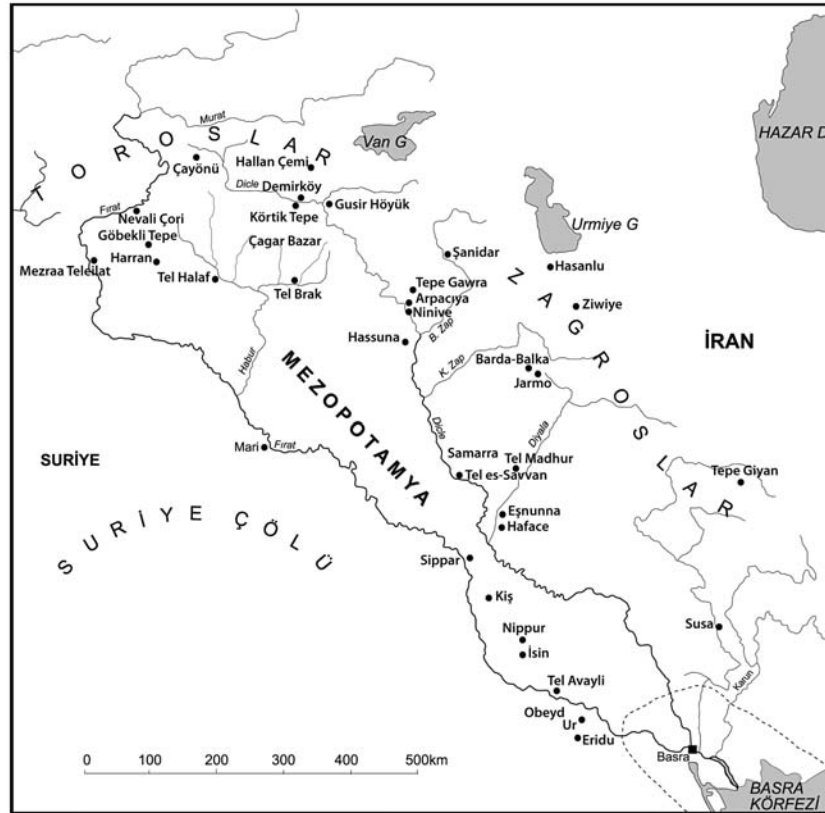
Mezopotamya'nın doğu sınırını teşkil eden Zagros Dağları üç silsile şeklinde kuzey-güney istikametinde uzanarak Mezopotamya ile İran Platosu arasındaki sınırı çizer. Bazı coğrafyacılar Toroslarda olduğu gibi doğuda dağların arasındaki ovalar ve platoları, geçitleri de Mezopotamya uzantısı olarak yorumlamaktadır.

Kuzey Mezopotamya'nın Suriye Ovası haricindeki Toros, Hakkâri, Abdülaziz, Sincar dağ eteklerindeki eşik kısmı kışın yağışlı ancak yüksekliği yüzünden sert iklim sahiptir. Aşağı Mezopotamya ise yazın kurak ve çok sıcaktır. Sıcaklık yaz aylarında 40-50 dereceyi bulmaktadır. Kışlar ise soğuk geçer.

Mezopotamya'nın uzak geçmişinin çeşitli aşamaları, ilk kez saptandığı yerin adıyla anılan kültür isimleri altında incelenir. Günümüze ulaşan eski yerleşme yerlerinde saptanan kalıntıların tarihlenmelerinde buluntuların teknik özellikleri, başka yerlerde bulunanlarla benzerlikleri, gelişim sürecinin izleri gibi kıstaslar yanında C14 (karbon 14) analizleri gibi kimyasal yöntemlerden de yararlanır. Alt başlıklar halinde tarihleri de verilerek sıralanan dönem isimleri tamamen ham madde yapım tekniklerine göre ayrılmıştır. Birçok kültür tarihçisi pek çok nedenle bu sınıflandırmaya karşı çıkmışlarsa da terim ve tanımlamalar Türkiye'deki Orta Eğitim kurumlarında kullanılmaya devam etmektedir. Aşağıda sunulan Halaf, Hassuna, Samarra, Obeyd (Ubayd) gibi tarihöncesi kültür isimleri herhangi yazılı bir kaynaktan değil, ilk defa bulunduğu höyük (taş, kerpiç, hayvan kemigi, kül gibi kullanım öğelerinin yıkılan yerleşme yerlerinde birikmesinden oluşan tepe) isminden esinlenerek verilmiştir. Daha sonra bu isimlendirme tüm dünya kültür tarihçileri tarafından kabul görmüştür.

Resim 1.1

Mezopotamya'nın tarihöncesine ait yerleşmeleri gösteren harita (Köroğlu 2010).

ESKİ TAŞ ÇAĞI / PALEOLİTİK (MÖ 100000-12000)

Kültür tarihçileri insanlık tarihinin çok uzun süren bu dönemini Alt, Orta ve Üst olmak üzere üçe bölmektedir. Günümüze kadar gerçekleşen araştırmalarla insanın Afrika'da ortaya çıktığı kesinleşmiştir. **Homo Erectus** adı verilen eski atamızın buradan dağılıp yaklaşık 1500000 yıl önce dünyanın değişik yerlerinde farklı ortamlarda yaşadığı saptanmıştır. İnsanın kültürel evrimi içinde bu insan türünün gerçekleştirdiği ilkler çok önemlidir. Mezopotamya'nın batısından Güney Asya'ya oradan Uzakdoğu'ya hatta Avustralya kıtasına kadar yayıldığı bilinen ve olasılıkla be-

lirgin bir dili olan bu insanların bilinçli avcılık yaptığı, ateşi kontrollü kullanmayı öğrendiği, ilk standart taş aletleri ürettiği anlaşılmaktadır. Afrika'dan Asya'ya geçişlerinde o zamanlar olasılıkla yaşanılması zor olan Orta Mezopotamya yerine daha batı kesimi, kıyı bölgesini tercih ettikleri Filistin'deki Ubeidia buluntu yerinde ele geçen ikili yüzey (el baltası) endüstri örnekleriyle belgelenmektedir.

Uzun yıllar el baltası olarak tanımlanan, çoğunlukla kaba ve armut biçiminde olan aletler kazımak, kesmek, kıymak, vurmak gibi işlerde kullanılıyordu. Aynı tip endüstrilere Kuzey Mezopotamya'da Adıyaman, Gaziantep, Şanlıurfa, Batman ve Kuzey Suriye'de rastlanılmaktadır. Homo Erectus insanların mağara, kaya sığınağı, ağaç kovuğu, çadır ve kulübe tipindeki barınaklarda yaşadıkları, fundalıkları tutuşturmak suretiyle hayvan sürülerini ürküttükleri, yanan veya yaralanan hayvanları büyük taşlarla öldürdükleri, çakmaktaşıdan yaptıkları satır gibi aletlerle bunları parçalayıp yedikleri anlaşılmaktadır. Ateş yakmayı da bilen bu tür insanların geçici kamp yerleri de yüzey araştırmaları sonucunda saptanmıştır. İçlerinde Adıyaman'daki Şehremuz Sırtı kamp yeri kazılarla incelenmiştir. Özellikle Türkiye Gaziantep düzlüklerinde, Ilısu Barajı göl alanında, Kuzey Suriye'de yine bu dönemdeki insan tarafından işlevi bittiği için atılmış veya unutulmuş çok sayıda iki yüzeyli (el baltası) alet günümüzde gerçekleşen yüzey araştırmalarında ele geçmiştir.

Günümüzden 220000 yıl önce olasılıkla **Homo Erectus**'dan gelişen yeni bir insan türü **Homo Neanderthal** insanı ortaya çıkar. Bu tür, teknolojik olarak gelişmiş taş aletler yapmayı başarmıştır. Neanderthaller ölülerini ilk gömen insanlardır. Ölü gömme geleneklerinde belki ruh ya da başka dünya inancının varlığı Mezopotamya'da Kuzey Irak-Şanidar Mağara'sındaki önemli (?) bir kişinin özellikle şifalı ot ve çiçeklerle beraber törenle gömülmesi ile belgelenmiştir. Günlük yaşantı tipik Homo Erectusların yaşantısı gibi toplayıcılık ve avcılığın olduğu karma ekonomi şeklindedir.

Yaklaşık 120000 - 110000 yıllarında günümüz insanının atası olan **Homo Sapiens** insanı tarih sahnesine çıkar. Bu tarihlerde Neanderthal türü de yaşamaya devam etmiştir. Hatta iki türün uzun bir süre en az 60000 yıl beraber yaşadığı, sonra Neanderthallerin tümüyle yok olduğu kabul edilmektedir. Klasik sınıflamada bu dönem ÜstEski Taş Çağı olarak tanımlanmaktadır. Bu dönem insanları Kuzey Mezopotamya'da tahminen 25-30 kişilik topluluklar halinde genellikle hayvanların mevsime bağlı göç yollarıyla ilgili akarsu vadilerinde yaşamışlardır. Mağara, kaya sığınağı dışında açık havada ağaç dalları ve postlarla yaptıkları çadır tipinde basit barınaklarda oturmuşlardır. Çok bilinçli yoğun avcılık ve toplayıcılıkla yaşamlarını devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Çakmaktaşı ve obsidiyenden (doğal cam) ustaca yaptıkları dilgi türü aletlerle birlikte kemikten bizler deri giysilerin kabaca dikilmesi için kullanılmıştır. Sapienslerin dinsel düşünce sistemi dışında sanat ile ilgilendikleri bilinmektedir. Cinsel organları abartılarak yapılan ve kültür tarihçileri tarafından "Venüs"adı verilen kadın heykelcikleri (ana tanrıça) hem bolluk hem de üreme ile ilgili olmalıdır. Homo Sapiensler de ölülerini gömmüşlerdir.

Homo Erectus, Homo Neanderthal, Homo Sapiens: İnsanın ortaya çıkış sürecinden itibaren biyolojik ve kültürel gelişimini gösteren aşamalar için kullanılan terimler. Homo sapiens, "akıllı insan" anlamına gelir.

ORTA TAŞ ÇAĞI / EPİPALEOLİTİK (MÖ 12000-10000)

Yaklaşık olarak MÖ 12000 yıllarında Son Buzul Çağı'nın sona ermesi ile Mezopotamya'daki iklimin yumuşadığı tahmin edilmektedir. Bölgedeki nüfusun arttığı ve ilk defa köpeğin evcilleştirildiği saptanmıştır. İklimin değişmesi ile besin kaynakları da değişmiştir. Yabani domuz, geyik, koyun, keçi gibi dağınık yaşayan hayvanların çoğalması ile avlanmanın daha zorlaştığı yorumlanmaktadır. Çilek, fındık gibi çeşitli yiyecekler ile yenebilecek kökler toplanmaya devam etmiştir.

Zagros Dağlarının batı yamaçları, Kuzey Mezopotamya'nın Türkiye sınırları içindeki dağlık bölgesi ve Akdeniz kıyılarında yaşayan, ekonomileri hâlâ yoğun besin toplayıcılığına dayanan Homo Sapiens türü insanların kullandığı alet tipleri bir önceki dönemin aletlerinden genelde farksızdır. Olasılıkla hayvan çeşitlerinin farklılaşmasından dolayı av sistemi değişmiş ve mikrolit adı verilen minik taş aletler ortaya çıkmıştır. Çakmaktaşı ve obsidiyenden üretilmiş geometrik biçimde olan bu minik taşlar, boynuz veya ahşap bir sap üzerine insan dişi gibi yan yana saplanarak bileşik alet yapımında kullanılmıştır. Olasılıkla ok ve yay kullanımı daha gelişmiştir. Bu insanlar olasıyla büyük topluluk halinde yaşamaktaydılar. Bu dönemde, Kuzeybatı Zagros'larda, siyah volkanik cam olan obsidiyenin ticaretini yapan bir kültür olarak bilinen Zarzi kültürü görülür. Rusya steplerinden gelmiş olabilecek bu kültürün en iyi tanımlandığı yer Şanidar Mağarası'dır.

YENİ TAŞ ÇAĞI / NEOLİTİK (MÖ 10000-5200)

İnsanın doğaya hâkimiyetinin başladığı, avcılık-toplayıcılığa dayanan geçim ekonomisinden besin üretimine geçişin olduğu bu dönem, dünyada başta G. Childe olmak üzere pek çok kültür tarihçisi tarafından 'devrim' olarak kabul edilmektedir. Aynı süreçte toplumun sosyal yapısındaki farklılaşma da devam etmiştir. Büyük olasılıkla tarımın yaygınlaşmasıyla tahıllar da biyolojik bir değişiklik geçirmiş ve doğada yabani olan özellikleri farklılaşmıştır. Böylece daha verimli ve daha dayanıklı türler ortaya çıkmıştır.

Neolitik Dönem Kuzey Mezopotamya'da çanak çömleksiz ve çanak çömlekli olmak üzere iki dönemde incelenmektedir. Bu ayrılmada sanki çanak çömlek yapımı önemli bir ayraç olarak gözüксе de esas ayırım toplum yaşamında meydana gelen büyük değişimlerdir. Killi toprağın bitki artığı ve su ile karıştırılıp şekillendirilmesi, kuruduktan sonra pişirilmesi bu dönemden çok daha önceleri bilinmektedir. Yeni Taş (Neolitik) tanımı sadece taş yapım geleneğinde yontma taşın yanında sürtme taş tekniği ile yapılan aletlerin çoğaldığı bir dönem olarak tanımlanamaz. Bu dönemin başlangıcında Orta ve Aşağı/Güney Mezopotamya'ya olasıyla çevresel şartların zorluğu yüzünden henüz tam yerleşilmediği anlaşılmaktadır.

Neolitik teriminin kullanımı 1866 yılında A. Candolle ile başlar. Candolle bilinci ekip biçmenin esasını oluşturan yabani tahılların Yeni Taş Çağı ile birlikte evrim geçirdiğini belirtmiştir. Daha sonra R. Pumpelly Yakındoğu'da tarım ve hayvancılığın 'vaha' olarak tanımlanabilecek sulak, verimli ancak küçük yörelerde, insan, bitki ve hayvanlarının beraberce yaşamak zorunda kalmasından doğduğunu iddia etmiştir. Günümüzden 12500 - 11500 yıl öncesi iklimin çok kötü olduğu bilinmektedir. Yakındoğu'da yaşayan gruplar belki su kaynaklarının var olduğu yerlerde yaptıkları gözlemler sonucunda hayvanları evcilleştirip bitkileri ziraata almışlardır. G. Childe'de ilk evcilleştirme ve ziraatın Fırat, Dicle ve Nil gibi büyük ırmakların kenarlarındaki taşkınlarla meydana gelen verimli ve nemli topraklarda olduğunu ileri sürmüştür. J.H. Breasted bu fikre karşı çıkarak Zagros Dağları'ndan Toros Dağları, Akdeniz ve Mısır'a kadar yayılmay biçiminde bir bölgeyi kapsadığı için 'Verimli Hilal' adı verilen bölgede bu olayın başladığını kabul etmiştir. Bu konuda en önemli çalışma ise R.J. Braidwood'un başkanlığında çeşitli bilim dallarından oluşan ekibin yürüttüğü araştırmadır. Irak'ta Jarmo, Türkiye'de Çayönü kazıları ve diğer araştırmalar sonucunda Verimli Hilal bölgesinin hemen kuzeyinde 'doğal yaşam bölgesi' adı verilen alanda ilk kültüre alma ve evcilleştirmenin olduğu öne sürülmüştür. Evcilleştirilecek hayvan cinslerinin ve yabani bitkilerin doğada bulunabilecekleri ortamda evcilleştirilebileceğine dayanan bu kuram günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

Yeni Taş veya tarih kitaplarında Cilalı Taş Devri (Neolitik) olarak geçen bu sürecin ilk evresi olan Çanak Çömleksiz Neolitik (MÖ 10000-6000) Ürdün- Jeriho'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda kendi içinde bir dizi gelişmeyi açıklamak amacıyla alt evrelere ayrılmıştır. Çanak Çömleksiz Yeni Taş Çağı'nın başlangıç evresinde (MÖ 10000 - 8500) Kuzey/Yukarı Mezopotamya'da Filistin/Natuf kültüründen farklı olarak göreceli daha büyük yerleşimler kurulmuştur. Bu yerleşmeler taş temelli dal örgülü veya taş temelli yığma kerpiç duvarlı (kerpiç çamurunun duvar şeklinde yığılması) oval veya yuvarlak planlı yapılardan oluşmaktadır. Mekânların içinde ocak ve ışık yerleri, mekân dışında avlu ve meydanların varlığı Türkiye'de Hallan Çemi, Çayönü, Körtik Tepe, Demirköy gibi yerleşme yerlerinde saptanmıştır.

İlk defa bu dönemde tapınak gibi büyük işgücü gerektiren anıtsal özel yapılar inşa edilmiş, uzman bir zanaatkâr sınıfı ortaya çıkmış, uzak bölgeler arasındaki ticaret yapılmaya başlanmıştır. Son zamanlarda kazılan Göbekli Tepe'de ise çapları 10 ile 30 metre arasında değişen boyutlarda, taş duvarlı, yuvarlak veya oval biçimli tapınaklar bulunmuştur. Tapınağın içinde ortada hem çatı lentolarına direk vazifesi gören hem de menhir ya da tanrı sureti (put) olan 10 ton ağırlığında, uzunluğu 3-5 metre arasında değişen iki adet taş stel (dikilitaş) yer almaktadır. Bu merkezî dikilitaşların etrafında taş sekiler arasında duvara yapışık on iki adet daha küçük boyutlu dikilitaş sıralıdır. Kazı başkanı şimdilik bu taşları menhir olarak tanımlamaktadır. Dikilitaşların üst yatay bölümü başı, dikey bölümü gövdeyi temsil etmektedir. Bazılarında yan yüzeye kol, ön yüzeye parmakların işlenmesi bunların stilize insan tasviri olduğunu kesinleştirmektedir. Üzerinde bir giysi varmış gibi çizgiler ve kabartmalar oluşturulmuştur. Bazılarında H biçimli semboller bazılarında belki güneş ve ayı temsil eden işaretler bulunmaktadır. Dikilitaşların Sumer ve Yunan dinlerindeki tanrı ailesine ait heykellerin şimdilik ilk örnekleri olduğu düşünülebilir. Tapınağın merkezindeki 'T' başlı iki tanrı suretinin belki gök tanrı ile güneş tanrıçasını betimlediği önerilebilir. Henüz yazı keşfedilmediği için bu konuda kesin yorum yapılamamaktadır. Kesin olan çok büyük bir işgücü gerektiren bu yapıların seçkin ve uzman insanlar tarafından inşa edildiği ya da ettirildiğidir. Henüz maden keşfedilmediği için zanaatkârlar Göbekli Tepe'nin olduğu kayalıkta, sahip oldukları yassı taş balta ve keskinlerin yardımıyla tek parça halinde çıkardıkları büyük taşları önce düzgün yüzeyli hale getirmişlerdi. İkinci aşamada stellerin üzerine yılan, yaban domuzu, tilki, yaban eşiği, turna, yabani boğa, gazel, koç, akrep ve örümcek gibi figürleri kabartma olarak işlemişlerdir.

İnsan biçiminde işlenen figürlerin tanrı olabileceği anlaşılmaktadır. Figürlerin tümünün erkek olması da ilginçtir. Bundan toplumda baba tanrının ağırlığı olduğu anlaşılmaktadır. Tapınağın içine duvarlara korkutucu hayvan figürleri de konularak rahiplerin burada gerçekleştirdikleri dinsel törenlerin avcı ve toplayıcı toplum üzerinde daha etkileyici olması sağlanmıştır.

Bir tapınak yapısı ömrünü tamamladığında, nedenini bilemediğimiz bir sebepten dolayı dışarıdan getirilen toprakla doldurularak gömülmekteydi. Olasılıkla rahip görevi de üstlenen seçkinler, yeniden dikilitaşlar hazırlayıp aynı alana aynı planda ancak daha küçük boyutta yeni bir tapınak inşa etmekteydiler. Bu yüzden gün ışığına çıkan tapınak kalıntıları iç içe geçmiş daireler şeklindedir. İlk tapınağın olduğu yerde yeni bir tapınak yapacak yer kalmadığında başka tarafa geçilmiştir. Bu gömülüp yeniden yapma süreci yıllarca sürmüştür. Göbekli Tepe'de yirminin üzerinde tapınak olduğu saptanmıştır. Yine ilginç hususlardan biri bazı tapınaklarda özellikle merkezdeki iki dikilitaşın baş kısımlarının zamanında bilinçli olarak kırılmasıdır.

Göbekli Tepe’de henüz aydınlatılmayan hususlardan biri tapınak alanının dışında sivil mimari yani ruhban sınıf ve halkın yaşadığı yapıların olup olmamasıdır. Göbekli Tepe’deki tapınaklardaki ‘T’ başlı dikilitaşlara Şanlıurfa yöresinde Nevali Çori, Hamzan Tepe, Sefer Tepe ve Karahan Tepe gibi yerleşmelerde de rastlanmıştır. Bu kültürü yaratan uzman toplulukların kuzeyden Rusya’dan geldikleri iddia edilmektedir.

Neolitik Çağ’ın başlarında yaşayan köy toplulukları ölülerini, içinde yaşadıkları kulübe tipi yapıların tabanı altına açtıkları çukura, “cenin” pozisyonunda bütülmüş olarak gömmekteydiler. Bir anlamda ataları ile aynı mekânda yaşamaya devam ediyorlardı.

Çanak Çömleksiz Yeni Taş Çağı’nın ikinci evresi, MÖ 8500 - 7000 yıllarına tarihlenir. Bu süreçte tarım modeline henüz tam bir geçiş yoktur. Bu döneme ait yerleşmelerde başta domuz olmak üzere az sayıda keçi, koyun, sığır gibi yabani hayvanların evcilleştirildiği anlaşılmaktadır. Hangi hayvanın ilk olarak evcilleştirildiği kesin olarak bilinmemektedir. Bu evrede yine Kuzey Mezopotamya’da yerleşik düzen daha gelişmiştir. Her yerleşme kendi içinde merkezi sistemle yönetilmektedir. Yapıların dağılımı belirgin bir plan çerçevesinde merkezi sistemin önerisi ile inşa edilmektedir. Köylerde bazı yapıların hatta bazen tüm köyün işlevi bittikten sonra tapınaklar gibi bilinçli gömülmeleri bu dönemde de devam etmektedir. Köyün tümü gömülünce yapı sahibi aileler aynı yere eski duvarlarını temel gibi kullanıp evlerini yeniden inşa ederek köyü yeniden kurmuşlardır.

Neolitik Dönem’in bu evresinde yuvarlak - oval ev ve tapınaklar dörtgen hale dönüşmüştür. Hemen hemen tüm yerleşmelerde sivil mimarinin yanı sıra özel yapılar/kült yapılarının oluşu yaygın bir inanç sistemi olduğunu göstermektedir. İnanılmaz boyutta tapınak yapılarının ve tanrı heykellerinin yapılmasından dinsel öğelerin tüm toplumu yönlendirdiği ve etkin bir ruhban sınıfının varlığı anlaşılmaktadır.

Gömüt gelenekleriyle ilgili oldukça ilginç uygulamalar saptanmıştır. Gömütlerin yerleşim içine yapıldığını belirtmiştik. Bazı durumlarda iskeletin ilk gömüldüğü yerden başka yere taşındığı belgelenmiştir. Bazı bireylerin başlarının kesilip tören ve şöenlerde bir şekilde kullanıldığı tahmin edilmektedir. Olasılıkla çok önemli bireylerin kafataslarının kille kaplanıp gerçek baş biçimine getirilme denemelerinin yapıldığı (etlendirilmesi) görülür. Ayrıca kutsal stel ve küçük tanrı figürleri (idol) bu dönemin çeşitli ritüel öğeleri olarak karşımıza çıkar.

Diyarbakır/ Çayönü yerleşmesinde bu döneme ait, başka yerleşmelerde saptanamayan ilginç bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Başlangıçta tapınak olarak inşa edildiği anlaşılan dörtgen yapı daha sonra köyde yaşayan yaklaşık dört yüz elli kişinin bedenlerinin saklandığı bir yer haline dönüşmüştür. Önce çürütülüp daha sonra dağılmış vücut kemikleri yapı içindeki mahzenlere yerleştirilmiş, kafatasları ise yapıdaki raflara konmuştur. Yapının diğer tarafında ise duvar dibinde oturma sekileri ortada ise özenle parlatılmış pembe renkte büyük yassı taş levha bulunmuştur. Taş levhanın çatlaklarında insan ve hayvan kan kalıntılarının oluşu bu taşın buraya ne amaçla yerleştirildiği konusunda ipucu vermektedir. Bu verilerden yola çıkarak toplumda bir birey öldüğünde cesedinin belki bu yassı taşın üzerine yatırıldığı, başının kesilerek gövdeden ayrıldığı veya olasılıkla köyün dışında vahşi hayvanların ulaşamayacağı bir yerde kısmen çürütüldükten sonra kafatasının daha sonra yapılacak törenlere katılması için yapının içindeki rafa yerleştirildiği yorumlanmaktadır. Köyün içinde çok sayıda basit toprak mezar da ortaya çıkarılmıştır.

Çayönü yerleşmesinde o zamanki teknolojik imkânlarla nasıl yapıldığı hâlâ tartışma konusu olan ilginç yapılar vardır. Bunlardan biri kireç + kırmızı taşçık karışımı (terrazzo) tabana sahip tapınak yapısıdır. Yapının tabanında, günümüzdeki havuzların tabanındaki gibi beyaz renkli taşlarla yapılan çizgili bir döşeme vardır. Bunların yapımında olasılıkla önce kırmızı renkte taban harcı, çizgi oluşması için düzgün bir ağaç yardımıyla uzun boşluk bırakılarak dökülmüş sonra bu boşluklar beyaz taş taşçık ve kireç harçla doldurulmuştur. Son aşamada tüm taban parlatılmıştır. Yine Çayönü'nde altta ışık ve kışın barınma yeri olarak kullanılan mahzenlerin olduğu iki katlı yapıların keşfedilmesi Çanak Çömleksiz Yeni Taş Çağı'nda yaşayan insanların inşaat açısından ne kadar gelişmiş olduğunun bir göstergesidir. Başka yerlerde de benzer yapıların varlığı ticaret ile teknolojik bilgilerin tüm coğrafyaya nasıl yayıldığını da belgelemektedir.

Binaların özenli işçiliği, özellikle tapınak tabanlarının kireç taşının önce yakılıp sonra söndürülmesi ile oluşturulan kireç ve kum karışımı harç tabakası (çimento-laşmış kireç taban) ile kaplanması bu evredeki teknolojik gelişimi ortaya koymaktadır. Bu döneme ait günlük yaşamda kullanılan aletler arasında ince kenarlı dışı çizgi bezemeli taş kaplar, taşan bilezikler, çeşitli tipte yontma taşan ok uçları, kemik aletler sayılabilir. Mezarlara cesetlerin yanına armağan olarak konan boncukların bireyin özel takısı olduğu anlaşılmaktadır.

Çanak Çömleksiz Yeni Taş Çağı'nın en son evresinde (MÖ 7000 - 6000) bir önceki evreden devam eden gelişmiş yaşam biçimi devam eder. Ancak bilinmeyen bir nedenle bu evrenin sonunda bu kültür çökmüştür. Yaklaşık bin yıl süren büyük karışıklıkların yaşadığı bu evrede genelde büyük yerleşmelerin terk edildiği izlenmektedir. Olasılıkla nüfusun değişmesi ve belki iklimdeki farklılaşma, avlanacak hayvan sayısının ve yabani tahılların azalması büyük yerleşmelerin boşaltılmasına, insanların küçük topluluklar halinde daha göçer şartlarda yaşamasına sebep olmuştur. Bu karışık dönemle ilgili bilgiler sınırlıdır.

Mezopotamya'da köy yaşamının başlangıcıyla, yazılı belgelerin ortaya çıkışı arasındaki gelişmeler, taş alet ya da madencilikte kat edilen aşamayı gösteren adlar yerine, yerleşim karakteri, ev plan tipi, üretim teknolojisi ve moda olan çanak çömlek tipleri gibi ortak kültürel unsurları tanımlayan adlarla anılır. Bu kültürler genellikle ilk belirlendikleri yerin adını almışlardır. Aşağıda değineceğimiz üzere, Hassuna, Samarra, Halaf ve Obeyd gibi isimler, hem bir kenti, hem de geniş bölgelerde, farklı zaman dilimlerinde kabul gören kültürel unsurları simgeler.

Proto-Hassuna Pre-Hassuna Dönemi (MÖ 6000-5750)

Hassuna, Kuzey Irak'ta Musul yakınında, Dicle Nehri üzerinde kurulmuş bir yerleşim birimidir. Son araştırmalarla Proto-Hassuna Dönemi (Hassuna öncesi dönem) genel anlamda Kuzey Mezopotamya'da Çanak Çömlekli Yeni Taş Çağı'nın başlangıcı veya Erken Yeni Taş Çağı olarak kabul edilir. Bu dönemde kültürel anlamda bölgesel farklılıklar fazla gözükmez. Bölgede hayatları hayvancılık ve tarım ekonomisine dayanan köy toplulukları yaygındır.

Bölgede Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'in başlangıcında bir önceki dönem yerleşme ve yapı düzeni devam etmektedir. Ancak eski dönemdeki merkezi ve güçlü inanç sistemi bu dönemde görülmez. Kült yapıları da bulunmamaktadır. Yerleşmelerde gıda depolamaya yönelik birimler fazladır. Yerleşme yerleri arasında bu dönem temsil eden mimari Hassuna Höyüğü'nde, Yarım Tepe ve Telul Eth-Thalatl adlı merkezlerde belirgindir.

Bu dönem yerleşmelerinde çadır ve kulübe tipi yapılardan oluşan kamp izleri saptanmıştır. Umm Dabagiyeh gibi yerleşmelerde de küçük birkaç odadan oluşan dikdörtgen yapılar inşa edilmiştir. Duvar yapımında sıkıştırılmış çamur toprakları kullanılmaktaydı. Ambar olarak yapıldığı düşünülen iki metre kareden küçük odalar ızgara şeklindedir. Bazı evlere damdan girildiğini gösteren merdiven izleri belirlenmiştir. Yapıların içinde yemek pişirmek ve ısınmak için yapılmış ocak ve fırınlar vardır.

Bu dönemi temsil eden yerlerden biri olan Tel Sotto'da küçük çocuklar çömlek içinde evlerin tabanları altına gömülmüştür. Yarım Tepe'de cesetler dikdörtgen ve yuvarlak yapılara yerleştirilerek saklanmıştır.

Çanak çömleğin Kuzey Mezopotamya'da ne zaman ve nerede ortaya çıktığı tartışılmakta bu konuda çeşitli modellemeler yapılmaktadır. İlk çanaklar belli bir merkezde yapılarak bu bilgi değiş tokuş yöntemi ile tüm bölgeye mi yayılmıştır? Yoksa farklı bölgelerde mi gelişmiştir? Çanak çömlek kullanımının gelişmiş tarımla birlikte başladığı kesindir. Tarım bu çanak çömlek üretim teknolojisini doğurmuştur. Kil kap yapımından önce genelde kille sıvanmış sepetlerin, deriden yapılmış nesnelerin, alçı ve taş kapların kullanıldığı bilinir. Tarım ürünlerin artması ile bu tür kaplar ihtiyacı karşılamamış ve bu yüzden kilden kap yapımı başlamış olmalıdır. Gerçekten ilk yapılan kil kaplar yemek pişirmeden çok depolamaya yöneliktir. Hassuna ve Yarım Tepe'de ele geçen büyük ve kaba çömlekler buna örnek gösterebilir.

Kuzey Mezopotamya'nın tarihöncesi toplumları sepet yapmayı çok iyi bilmekteydiler. Sepet ancak yılın belli zamanlarında, taş veya tahta kaplar ise uzun zaman harcanarak üretilmekteydi. Buna karşılık kil kapların yapımı, her yerde su, kil ve saman olduğu için maliyeti olmayan bir işlemdi. Mezopotamya ve çevresinde toplumun gelişimine paralel olarak önce sepet, sonra pişirilmeden kullanılan kil kap, en son da fırınlanarak tamamen pişirilen kaplar kullanılmıştır. Bu şekilde bir ilerlemenin normal bir teknolojik gelişim olduğu kabul edilmektedir. Genel olarak sepet daha hafif olduğu için göçerler, çanak çömlek ise yerleşik topluluklar tarafından tercih edilmekteydi.

Proto-Hassuna Dönemi'nin çanak çömlekleri, kilin su ve samanla karıştırılmasıyla elde edilen hamurdan şekillendirilmiştir. İlk yapılan örnekler yayvan ve derin kâseler, yuvarlak ya da oval çanaklar, kısa silindirik boyunlu, yuvarlak gövdeli kaba kaplardır. Hepsisi elde şekillendirilmiştir. Tell Sotto ve Umm Dabagiyah yerleşmelerinde daha sonraki Hassuna kültürünün yayıldığı bölgede yaygın olan ekmek pişirme kapları da yapılmaktaydı. Kâselerin bazıları geometrik bazıları hayvan motifleri ile süslenmiştir.

Bu dönemde günlük yaşamda çok önemli rol oynayan yontma taş alet endüstrisi üretim açısından düşük kalitededir. Buna karşılık taş kap, ok ucu gibi nesnelerin üretimi devam ettirilmişse de eski örnekler kadar özenli değildir.

Bu dönemde tarım yaygınlaşmıştır. Ürünlerin bereketli olup olmaması tamamıyla yağmura bağlıdır. Yerleşmelerde birçok buğday türünün tarıma alındığı belirlenmiştir. Bunlar arasında tek sıralı emmer, kızıl, ekmeklik ve kaplıca buğdayı sayılabilir. Ayrıca altı sıralı arpa, mercimek ve bezelye de ekilip biçilmekteydi. Evlerin içinde ve çevresinde bulunan kemik kalıntılarından evcil sığır, koyun ve keçi yedikleri anlaşılmaktadır. Büyükbaş hayvanların etyle birlikte post ve sütünden de yararlanmaktaydılar. Avcılığın daha az olduğu saptanmıştır. Umm Dabagiyah höyüğünün bu döneme tarihlenen küçük köyünde yaşayanlar tarımın yanı sıra avcılığı da devam ettirmekteydiler. Avladıkları hayvanlar arasında yabani eşek ve ceylan başta gelmekteydi. Olasılıkla bu hayvanların derilerinden faydalanıp ayakkabı ve giysi yapmaktaydılar.

Hassuna Dönemi (MÖ 5750-5250)

Mezopotamya'da Hassuna ve Samarra kültürleri birbirleriyle ilişkilidir. Hassuna kültürünün görüldüğü yerlerde Samarra kültürüne ait çanak çömlek örnekleri de bulunmaktadır. Hassuna kültürünün kökeni kendinden önceki İlk Neolitik Çağ'ın başlangıcındadır. Kültür daha çok Kuzey Irak bölgesinde yoğunlaşmıştır. Bu kültürün merkezi, en az 80 adet yerleşime sahip Sincar ve Habur vadileridir. Hassuna Kültürü erken ve geç olmak kaydıyla iki evreli olarak tanımlanmaktadır.

Bu dönemde duvar yapımında kerpiç kullanılmaya başlamıştır. Evler bir avlu etrafında yer alan çok sayıda odadan oluşur. Duvarlara sıva yapıldığı belirlenmiştir. Duvarlarda taş temel Güneydoğu Anadolu'da Mezraa-Teleilat ve Akarçay Tepe yerleşmelerinde görülmektedir. Yapı içlerinde değişik tipte fırın ve ocaklar yer almaktadır. Avlu ve sokak olarak nitelenen bazı birimlerin tabanı taş döşelidir. Avlularda ve mekânların içinde silo ve büyük depolama çömlekleri bulunmuştur. Bu dönem, yukarıda anlatılan mimari özellikleri ile köy yaşamından kasaba yaşamına geçişi göstermektedir. Hassuna Dönemi'nde de bir önceki dönem gibi bebek ve çocuklar, bir çömlek içinde daha çok yerleşim alanında gömülmektedir.

Hassuna kültürü, bu dönemde yaygın olarak kullanılan belli form ve bezemeye sahip çanak çömlek türleri ile tanınır. Genel olarak iki grup altında sınıflandırılabilir. Çanak çömlek üretilmiştir. Birinci gruptakiler olasılıkta mutfakta kullanmak üzere yapılan kaba, kahverengi, gri veya kırmızı renkte olan çanak çömleklerdir. İkinci grup ise daha özenli bir biçimde şekillendirilmiştir. Bunlar kırmızı boya astarlı, çizi ya da boya bezemelidir. En çok omurgalı kâseler ile boyunlu çömlekler yapılmıştır. Hassuna çanak çömleğinin çizi bezemeli geleneği batıya doğru gittikçe azalır. Rendeleme tepsisi olarak isimlendirilen ve ekmek pişirmede kullanıldığı iddia edilen kapların her çeşidi bulunmaktadır.

Hassuna Dönemi yerleşmelerinde çok sayıda pişmiş topraktan sapan tanesi, yün veya keten iplik elde etmek için kullanılan ağırşak, mühür, taş boncuk, kemik iğne, kemik spatül ve kemik biz gibi günlük yaşamda farklı amaçlar için üretilmiş aletler bulunmuştur. Sürtme taş endüstrisinde en ilginç bulgular buğday öğütmek için kullanılan havaneleri ve yassı taş baltalardır. Yontma taş alet endüstrisinde orak-bıçaklar sayıca diğerlerinden fazladır. Buluntuların çoğu anlaşılacağı üzere tarımla ilgilidir. Bu dönemde tarım ve hayvancılık toplumların esas geçim kaynağı hüviyetini kazanmıştır. Arpa, buğday çeşitleri ana gıda maddesidir. Baklagiller de ekilmektedir. Koyun, keçi ve sığır ve domuz beslenmektedir. Nüfusun ve dolayısıyla köylerin sayısı artmıştır. Kent hüviyetini taşıyabilecek yerleşmeler yoktur. Tapınak olabilecek büyük ve özel yapı bulunmadığı gibi dinsel inanışlar hakkındaki bilgilerimiz azdır.

Hassuna Dönemi'nde doğada bulunan ham bakırdan dövülerek takı gibi çeşitli nesneler yapmışlardır. Ergitilmiş bakırın en eski örneği de bu dönemde ortaya çıkar.

Samarra Dönemi (MÖ 5300-5100)

Samarra Kültürü, Hassuna kültürünün geliştiği bölgenin daha güneyinde, Orta Mezopotamya'da Zagros Dağlarının otlaklarla kaplı eteklerinde ortaya çıkmıştır. Kendine özgü boyalı bir tür çanak çömlek grubu ile temsil edilen Samarra Kültürü yerleşmelerinden en ünlüleri Tel'ül Savvan, Coğa Mami ve Samarra'dır.

Samarra Dönemi basit de olsa Mezopotamya'da sulama kanallarının açıldığı ilk dönemdir. Coga Mami'de saptanan kanallar bu döneme tarihlenmektedir. Bitki kalıntıları arasında evcilleştirilmiş tahıllar dışında iri keten tohumlarının bulunuşu gerçekte düzgün sulama yapıldığının belirtisidir. Ne yazık ki bu toplumlardan keten ve yünlü kumaş örnekleri günümüze gelememiştir. Yağmura dayanan kuru ta-

rım yerine kanallar açılmasıyla geliştirilen sulu tarım yerleşmelerindeki nüfusun artmasına neden olmuştur.

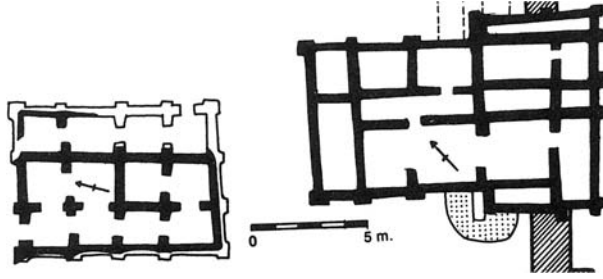
Bu dönemdeki dörtgen planlı yapılarda yaklaşık 60 cm boyutunda kaliteli kerpiç kullanılmaya başlar. Konutların içine ve dışına duvar ortalarına ve köşelere konan payandalar daha sonraki kültürlerdeki tapınak mimarisinin öncüsü olarak değerlendirilir. Tel'ül Savvan'da on beş odalı büyük yapılar gün ışığına çıkarılmıştır. Etrafı hendekle ve duvarla korunan Coga Mami gibi küçük köy yerleşmeleri bulunmaktadır. Samarra Dönemi'nde de buğdaya ek olarak mercimek ve bakla yetiştirilmekte, koyun, keçi ve domuz beslenmektedir.

Samarra çömlekçi ustaları koyu kahverengi boya ile güzel desenlerle süslenmiş ve iyi pişirilmiş kaplar üretmişlerdir. Ayrıca su mermerinden oyularak yapılmış kaplar ve kadın heykelcikleri de bu dönem sanatkarlarının ustalıklarını göstermektedir.

Resim 1.2

Samarra Dönemi ev tipleri

Kaynak:
Braidwood
1995:176.

SIRA SİZDE

1

Mezopotamya'da tarihöncesi dönemde birçok kültür adı geçmektedir. Bu kültürlerin isimlendirilmesi çanak çömlek yapım ve süslenmeleri rol oynamıştır. Bu doğru bir yaklaşım mıdır?

BAKIR-TAŞ ÇAĞI / KALKOLİTİK

Anadolu'da Kalkolitik Dönem başlığı altında incelenen gelişmeler, Mezopotamya'da Halaf ve Obeyd başlıkları altında incelenir.

Halaf Dönemi (MÖ 5500-4800)

Halaf kültürü, doğuda Zagros Dağları, batıda Fırat Nehri, kuzeyde Toros Dağları tarafından çevrelenen Kuzey Suriye, Kuzey Irak ile Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaygındır. En belirgin özelliği günlük yaşamda boya ve çizi bezemeli olağanüstü güzel çanak çömleklerdir. Bu kültür, ilk defa 1911 yılında sınırımıza çok yakın konumdaki Halaf Höyüğü'nde gerçekleşen kazılarda saptandığı için Halaf kültürü adı verilmiştir.

Halaf Dönemi'nde moda olan günlük kullanım eşyaları, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Irak dışında batıda Çukurova ve Amik Ovası'na, kuzeydoğuda Van Gölü çevresine, doğuda Kuzeybatı İran'a kadar ulaşmıştır. Halaf kültür ürünlerinin bu kadar geniş alana yayılması ancak yaygın bir ticaret ile mümkündür. Kültürün kökeni konusunda pek çok teori ortaya atılmıştır. Son yıllarda Kuzey Suriye'de Tell Sabi Abyad Höyüğü'nde gerçekleşen arkeolojik kazılar, söz konusu kültürün Hassuna-Samarra gibi Çanak Çömlekli Neolitik dönem toplumlarının etkisiyle ortaya çıktığını göstermektedir. Bunun en iyi örneği Samarra adı verilen boya bezemeli kap örneklerinin Halaf kültürünün başlangıcında da görülmesidir.

Halaf Dönemi'nde, ovalarda yaklaşık 2 ile 12 hektar arasında değişen boyutta bir büyük yerleşme ve çevresinde 1 - 2 hektar genişliğinde küçük uydu yerleşme-

ler kurulmuştu. Büyük yerleşmeler, etrafı tahkimat duvarı ile çevrili, tarımın ve ticaretin yaygın olduğu yönetim merkezidir. Küçük olanlar ise hayvancılık ve süt ürünlerinin ağırlıklı olduğu günümüzdeki çiftliklere benzeyen yerleşmelerdir. Büyük yerleşmelerde değirmen taşları, ezgi taşları, orak bıçakları gibi tahıl üretiminin yapıldığını gösteren aletler vardır. Küçük yerleşmelerde ise bitki ve hayvan kalıntıları daha yüksek oranda ele geçmiştir. Temel geçim kaynağı hayvancılık olan bu yerleşmelerde avcılık da önemlidir. Her iki yerleşim tipinde mal değiş tokuşu yapılarak günlük hayatın devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Yerleşim alanları genellikle su kaynaklarına yakındır. Halaf kültürünü en iyi şekilde tanıtan Musul yakınlarındaki Tell Arpaciya höyüğüdür. Bu dönemde bakırın kullanımı daha önceki dönemlere göre yaygınlaşmıştır.

Halaf Dönemi'nde toplumlar, avlu ve sokaklarla birbirinden ayrılan, yuvarlak ve dörtgen yapılar inşa etmişlerdir. Halaf mimarisinin belirleyici öğelerinden biri olan yuvarlak yapılar arkeoloji yazınına "Tholos"adı ile girmiştir. Tholos, dikdörtgen planlı girişi ve yuvarlak planlı ana odası olan yapı tipidir. Hem yuvarlak yapılar hem de dörtgen yapılar taş temelli, yığma duvarlı ve sıvalıdır. Tabanları kil sıva ile düzeltilmiştir. Çok sayıda yuvarlak yapıda duvarların içe doğru daraltılarak yükseltildiği saptandığından üst örtünün kubbe biçiminde olduğu düşünülmektedir. Çapları 4 ile 10 metre arasında olan yuvarlak yapıların daha çok depolama mekânları olduğu iddia edilmektedir. Bazı bilim adamları Yarım Tepe'de ortaya çıkan dik duvarlılardan dolayı bu tip yapıların üstünün ahşap, kamış ve sazla düz dam şeklinde kapatılmış olabileceğini de önermektedirler. Yerleşmelerde özellikle ev, depolama veya ahır olarak kullanılan dörtgen planlı yapılar daha çok Halaf Dönemi'nin sonlarında yaygınlaşmıştır.

Mekân içlerinde ocaklar yer almaktadır. Yapılar arasındaki boşluklarda ekmek ve çanak çömlek pişirim fırınları ortaya çıkarılmıştır. Çapı 1 ile 2 metre kadar olan bu oval veya yuvarlak biçimli kubbeli fırınlar iki katlı inşa edilmiştir. Alt katında ateş yakılmakta, üst katına ise pişirilecek kaplar dizilmekteydi. Çok odalı ve payandalı yapılar azdır. Halaf toplumunun tapınak gibi dinsel yapıları saptanamamıştır.

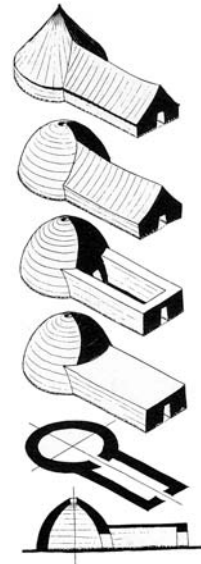
Ölüler, yerleşim içinde, yapı tabanı altına açılan basit toprak mezara, büzülmüş pozisyonda (cenin pozisyonu) gömülmekteydi. Yarımtepe ve Tell Arpaciya yerleşmelerindeki kazılarda kafataslarının ayrı gömüldüğü saptanmışsa da bu bir gelenek değildir. Yukarı Mezopotamya'da Kahramanmaraş/ Domuztepe yerleşmesinde yaklaşık 3 metre çapında bir çukura ölülerin kafatasları beden kemiklerinin ayrı bırakıldığı saptanmıştır. Bu kült çukuruna ölülerin yerleştirilmesi, aynı yerde bulunan bir kap üzerine boya ile yapılmış bir resimde tasvir edilmiştir. Tümü bulunamayan bu resimde, üzerine kuşlar konmuş başsız bedenler yerde yatmaktadır. Yanlarında kolunu yukarı kaldırmış ayakta duran bir birey tasvir edilmiştir.

Halaf kültürünün özgün ürünü boya bezemeli kaplar, olasılıkla mutfakta kullanılmak için değil prestij ürünü olarak üretilmiştir. Birçok yerleşmede ele geçen birinin benzeri olan kaplar, tek elden üretilmiş ve değiş tokuş yöntemi ile geniş bir bölgeye dağılmış olabileceklerini düşündürmektedir.

Resim 1.3

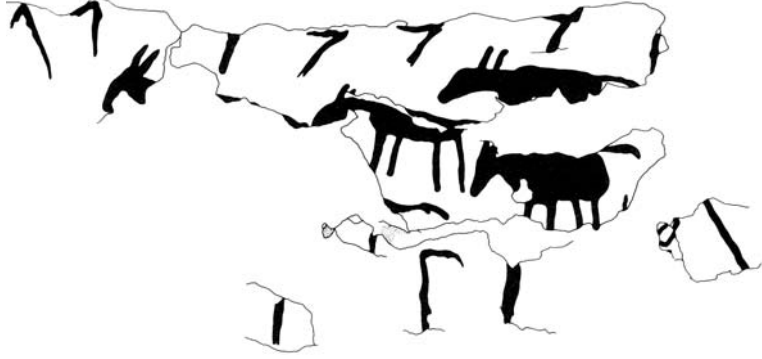
Halaf Dönemi'ne ait yapı tiplerinden birinin tamamlanma biçimleri

Kaynak:
Lloyd 1978; Res. 36).

Resim 1.4

Halaf Dönemi'ne ait bir kap parçası üzerinde hayvan bezemeleri.

Erken Halaf Dönemi'nde üretilen kap biçimleri sınırlıdır. Çanak çömleğin üzerine farklı renk ve ton sağlamak amacıyla bilinçli olarak yoğunluğu azaltılan kırmızı veya siyah renkte boyalarla motifler işlenmiştir. Yaygın olan motifler arasında boğa, koyun başı, yaban eşiği, yaban domuzu, tavşan, geyik ve kuş gibi yabani hayvanlar; yılan ve akrep gibi sürüngenler; şematik bitki ve ağaçlar, dans eden insanlar sayılabilir. Ayrıca dikey veya yatay gösterilmiş düz ve dalgalı zikzak çizgiler, noktalarla oluşturulan daireler, içi taranmış eşkenar dörtgenlerle panolar hazırlanmıştır. Şematik boğa başlarına göre geometrik motifler sayıca daha fazladır. Halaf Dönemi çömlekçi ustaları bu kapları gelişmiş kubbeli fırınlarda fırınlamakta yani pişirmekteydiler.

Halaf Dönemi'nin ortalarında ise çok renkli bezeme görülmektedir. Kapların fırınlanmalarının daha iyi kalitede olduğu gözlenir. Tanrı simgesi olan stilize boğa başı figürü çok kullanılmış, doğa betimlemeleri ortadan kalkmıştır. Süslemede krem astar üzerine yine kırmızı ve siyahın çeşitli tonlarında boya kullanıldığı görülmektedir. En çok kullanılan motifler güneş, nokta, eğri çizgilerden oluşan geometrik bezeklerdir. Karelerin birleştirilmesiyle meydana getirilen dama motifi, üçgenlerin birleştirilmesi ile oluşturulan kelebek motifi gibi bezemeler kapların tüm yüzeyine çizilmiştir.

Halaf Dönemi'nin geç evresinde çömlekçi ustaları, kapların yüzeyine yaptıkları renk cümbüşü izlenimi veren uygulamalarla çanak çömlek üretimini oldukça ileri düzeye taşımıştır. Kaplar üzerine hem boya ile hem de kazıma yöntemiyle bezemeler yapılmaktaydı. Ayrıca beyaz boya da kullanılmaya başlamıştır. Çanak çömlek pişirme fırınları bu evrede çok gelişmiştir. Malta hacı ve balık pulu biçiminde bezemenin çok kullanıldığı tabak formunda kaplar ortaya çıkmıştır. Kâse ve çömlekler de kullanılmaktadır. Kapların iç yüzeyleri etrafı doldurulmuş rozetlerle bezenmiştir. Eski evrelerde var olan doğal yaşam sahneleri bütünüyle ortadan kalkmış hatta boğa başları bir düz iki eğri çizgi ile tamamen stilize hale sokulmuştur.

Halaf Dönemi'nde toplum günlük yaşamda bıçak, kalem ve kazıyıcı gibi aletleri yapmak için çakmaktaşı ve obsidiyeni (doğal cam) kullanmıştır. Obsidiyen Doğu Anadolu'daki yataklardan elde edilmiştir. Bazı yerleşmeler obsidiyeni ham madde olarak sağlamıştır. Bir tür statü göstergesi olan taş kapların da kullanıldığı görülür. Kumtaşı, kireçtaşı, serpantin, mermer gibi malzemelerden genelde düz ya da yuvarlak dipli derin veya sığ kâse biçiminde kaplar üretmişlerdir. Taş kap yapımı uzun bir uğraş gerektirmektedir. Bu dönemde hayvan kemikleri de daha önceki kültürlerde olduğu gibi alet yapımında malzeme olmuştur. Halaf Dönemi'nde çeşitli taşlardan yapılan, kazıma bezemeli mühürlerin kullanımı artmıştır.

İnanç sistemiyle ilgili olabilecek en yaygın buluntular, idol olarak da adlandırılan küçük heykellerdir. Kadın biçimindeki bu heykelcikler "ana tanrıça" olarak nitelendiril-

mişlerdir. Bunlar genelde bacakları bitişik, kolları iri ve abartılı göğüsleri üzerinde birleştirilmiş olarak tasvir edilmiştir. Erkek tanrı tasviri yoktur. İdollerin çoğu boya ile yapılmış haç ve çizgilerle süslenmiştir. Çanakların üzerine resmedilmiş boğa başı ve koç başı figürleri erkeklik ve bereketin simgesidir. Bir başka simge erkeklik organıdır.

Halaf Dönemi yerleşmelerinde tarımın yaygın olduğunu gösteren birçok alet bulunmuştur. En çok ele geçen tahılların biçilmesinde kullanılmış oraklardır. Yılda ortalama 250 - 400 mm yağış alan Halaf kültür bölgesi kuru tarım için oldukça müsaittir. Bu dönemde emmer buğdayı, iki sıralı arpa, einkorn buğdayı, nohut, mercimek, badem ve fıstık yetiştirildiği saptanmıştır. Ayrıca dokumada kullanılmak ve tohumundan yağ çıkarmak için keten ekilmekteydi.

Evcil olarak koyun, keçi, domuz ve büyükbaş hayvanlar beslenmekteydi. Evcil sığırın tarla sürülmesinde kullanılmaya başlandığı iddia edilmektedir. Bu kullanımın çok önemli olduğuna işaret eden bazı bilim adamları kaplar üzerindeki boğa başı bezemesinin bu kadar çok olmasını buna bağlamaktadır. Beslenmede tahıl üretimi ve hayvancılık kadar olmasa da avcılık önemi bir yere sahipti. En çok avlanan hayvanlar kızıl geyik, kaplumbağa, kuş ve balıktır. Leopar, ayı ve kızıl tilki gibi hayvanlar da avlanmışlardır.

Çok sayıda ağırşak ve kaplar üzerindeki motifler dokumacının önemli yer tuttuğunu göstermektedir. Olasılıkla yün ve keten dokumacılığı yapılyordu. Halaf Dönemi'nde de kamış ve sazdan hasır ve sepet yapıldığı belgelenmiştir.

Mezopotamya'daki dinsel öğeler nasıl doğmuş, nasıl gelişmiştir? Tartışınız.

Obeyd/Ubaid Dönemi (MÖ 5900-4300)

Kuzey Mezopotamya'da Halaf Kültürü devam ederken Güney Mezopotamya'nın verimli topraklarında yeni bir kültürün doğduğu görülmektedir. Kültüre ilk kez, Sümer yerleşmesi olarak bilinen Ur Höyüğü'nün yakınında Tel El Ubaid adlı höyükteki araştırmada rastlanmış ve bu höyüğün adı verilmiştir. Obeyd kültürünü, kuzey ve doğudaki dağlardan güneye gelen, kanallar açarak kuru tarımdan sulu tarıma geçen toplulukların oluşturduğu sanılmaktadır. Obeyd kültürü bütün ayrıntılarıyla Eridu kentinde ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Hacı Muhammed, Te'l ul Savvan ve Tell Aveyli gibi birçok höyükte bu döneme ait yerleşmelerin kalıntısı incelenmiştir.

Eridu kentinde Obeyd Dönemi'nin ikinci evresinde tapınaklar inşa edilmiştir. Sulu tarım olanaklarıyla gelişen yerleşmelerde ortaya çıkan refah seviyesi yüksek toplumun yaşam biçimini tanımlayan Obeyd, üçüncü evrede kuzeye doğru yayılmaya başlamıştır. Dördüncü evrede kültür tüm Mezopotamya'ya yayılmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, Doğu Akdeniz'de hatta Çukurova'da çok sayıda yerleşme yerinde Geç Obeyd kültürünün etkileri belgelenmiştir.

Bu dönemin yaşam biçimi hemen hemen tümüyle ziraat ve hayvancılığa dayanmaktadır. Güney Mezopotamya'da sulama kanalları vasıtasıyla tarım geliştirilmiş, elde edilen ürün artırılmıştır. Ancak Mezopotamya ağaç, maden taş gibi hammadde kaynaklarından yoksundur. Bu yüzden Obeyd kasabalarında yaşayan seçkinler kurdukları ticaret kolonileri ile ihtiyaçları olan hammaddeleri çok uzak bölgelerden temin etmekteydiler.

Resim 1.5

Obeyd Dönemi kapları üzerindeki bezemelerden örnekler

Kaynak:
Lloyd 1978: Res. 33- 12).

Organize işleri yöneten, ticaret ve tarımı yönlendiren yönetici sınıf, büyük tapınakları inşa ederek etkinliğini artırmıştır. En iyi örnekler Mezopotamya'da Eridu, Uruk, Tepe Gawra ve Malatya/Arsilantepe'de ortaya çıkarılmıştır. Genelde dörtgen olarak inşa edilen tapınağın merkez odasında sunak ve podyum bulunmaktadır. Ortadaki podyumun kurban masası işlevi olduğu anlaşılmaktadır. Kanatlardaki küçük odalar tapınağa sunulan armağanların depolanma ve rahiplerin yaşam alanlarıdır.

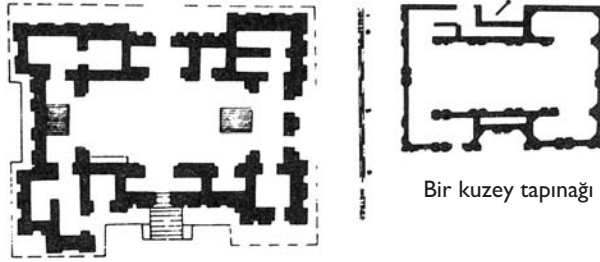
Tepe Gawra'da yan yana üç tapınağın varlığı tanrı ailesine işaret etmektedir. Kuzeydeki tapınakta çok sayıda mühür baskılı kil (bulla) ele geçmiştir. Hububat doldurulan kapların ağızları, bir bezle örtülmüş ve ip dolanarak bağlanmıştır. İpin iki ucu bir çamur toprak içine sıkıştırılmış, topağın üzerine de mühür basılmıştır. Bulla olarak adlandırılan bu mühür baskısı, ürünlerin belli merkezden gelen emirlerle depolanıp sonra dağıtıldığını göstermektedir.

Bu dönemde Basra Körfezi çevresinde yaşayanlar, sazdan yapılmış evlerde oturmakta, balıkçılık ve hasır yapımıyla geçinmekteydiler. Orta Mezopotamya'daki Tell Madhhur'da Khait Kasım ve Abade, Kuzey Mezopotamya'da Malatya/ Değirmen-tepe gibi yerleşmelerde çok sayıda odadan oluşan kerpiç ev temelleri ortaya çıkmıştır. Ortadaki büyük salondan yan mekânlara küçük kapılarla geçilmektedir. Obeyd Dönemi yapılarının büyük bölümü çift kanatlı, ortada salonlu ve iki katlı inşa edilmekteydi.

Resim 6.1

Obeyd tapınak planları

Kaynak: Braidwood 1995:212).

Bir kuzey tapınağı

Obeyd toplumlarında yerleşme içine gömü yapılma geleneği devam etmiştir. Erişkin ölülerin yerleşme dışına oluşturulmaya başlayan mezarlıklara gömüldüğü saptanmıştır. Eridu'da kenarları kerpiçle çevrelenmiş, üstü de kerpiçle kapatılmış sandık biçiminde çok sayıda mezar bulunmuştur. Bu erken mezarlığın yaklaşık bin kadar mezardan oluştuğu anlaşılmıştır. Ancak bunlardan iki yüz adedi kazılarla incelenebilmiştir. Ölüler bükülmüş/büzülmüş (cenin) pozisyonunda mezara konmuştur. Bazı durumlarda iki kişinin aynı mezara konduğu ortaya çıkarılmıştır. Obeyd toplumlarının öteki dünyaya inandıkları cesedin yanına konan armağanlardan anlaşılmaktadır. Genellikle mezara hediye olarak takılar konulmuştur. Ayrıca tabak, çanak, çömlek gibi çeşitli kap da hediye olarak sunulmuştur. Olasılıkla bu kapların içinde gıda ve içecekler de bulunuyordu. Mezarlara çok nadir de olsa pişmiş topraktan küçük heykelcikler de konmuştur.

SIRA SİZDE

Mezopotamya'daki ölü gömme adetleri nasıl gelişim göstermiştir? Mezarlık fikri ilk ne zaman ortaya çıkmıştır?

Çanak çömlek yapımında ortaya çıkan yeniliklerden biri yavaş dönen el çarkının kullanılmaya başlamasıdır. Bu yöntemle çömlek üreticileri daha fazla sayıda üretim yapma imkânına kavuşmuşlardır. Seri üretim, standart ve bezemesiz kapların yaygınlaşmasına neden olmuştur. Elde çanak çömlek yapımı da devam etmiştir. Obeyd Dönemi'ne özgü olan ve üzerinde kare, zikzak, baklava, daire ve üçgen gibi motifler bulunan kaplar bu kültürün sınırlarını aşarak çevre kültür bölgelerine ulaşmıştır.

Özet

İnsanın günümüz yaşam şartlarına ulaşana kadar geçirdiği başlangıç evreleri hakkında değerlendirme yapma

Toros ve Zagros dağlarından gelen kar ve yağmur suları ile beslenen Fırat ve Dicle Nehirleri'nin oluşturduğu bereketli topraklar yalnız tarihi çağlarda değil tarihöncesi dönemlerde de çeşitli kültürlerle beşiklik etmiştir. İnsanın doğaya hâkimiyeti arttıkça toplumların gelişimi hızlanmaya ve daha önce yaşanmayan bölgelerde yaşamaya başladı. İnsanın iki buçuk milyon yıl öncesine kadar giden geçmişi, genel olarak yaptığı alet, geliştirdiği maden veya üretim sürecini tanımlayan isimler altında incelenir. Paleolitik en uzun süreçtir. İnsanın Afrika'da ortaya çıkışı ve dünyaya dağılma sürecini kapsar. Mezolitik, Kuzey Yarımküre'de iklim değişimiyle insanın yaşamına yansıyan yenilikleri tanımlar. Neolitik ise tarihöncesi'nin önemli adımlarının atıldığı, kırılma noktalarından biridir. Tarım, hayvancılık ve kerpiçten ev yapımı bu dönemde başlamış ve günümüze kadar ulaşan köylü yaşam biçiminin temelleri atılmıştır. Kalkolitik bu sürecin devamında ileri tarım toplumlarının yaşadığı, bazı madenlerin gündelik yaşama girdiği dönemi tanımlar.

Tarih öncesinin yapı düzeni, mimari, ölü gömme gelenekleri, çanak çömlek, küçük buluntular ve diğer kültür öğelerini açıklama

İnsan, ortaya çıkışından itibaren uzun süre üretim yapmamış, doğada bulduklarıyla beslenmiş, mağara ve kaya sığınaklarında barınmıştır. Kuzey Mezopotamya'yı oluşturan Zagroslar ve Torosların güney etekleri ile Doğu Akdeniz kıyılarında ilk defa üretim aşaması başlamıştır. Günümüzden yaklaşık olarak on bin yıl kadar önce başlayan süreçte köyler kurulmuş, birçok bitki ekilip biçilmeye başlamış, domuz, koyun, keçi ve sığır evcilleştirilmiştir. Yeni ihtiyaçlar doğrultusunda taş alet teknolojisi de geliştirilmiştir. Ölümler yerleşik düzene geçildiği dönemde daha çok evlerin tabanlarının altına gömülmüştür. Kentlerin gelişmeye başlamasıyla mezarlık fikri oluşmuştur.

Mezopotamya'da Sumer kültürünün kökeni, kentleşme ve ilk devletlerin kuruluş sürecini tartışma

İnsanın uygarlaşma sürecindeki en önemli aşamalardan biri yerleşik yaşama geçişi, ikincisi ise maden çağlarının başlangıcıdır. Kentleşme, yazının geliştirilmesi ve teknolojik alanda ortaya çıkan birçok yenilikle tanıdığımız dönemin alt yapısı Obeyd döneminde oluşmuştur. Susuz tarım yapılamayacak kadar kurak olan Güney Mezopotamya'ya, Basra ve çevresine yerleşen toplumlar, kereste, taş ve madenin olmadığı bu bölgede uygarlığa önemli katkılar yapacak gelişmelere öncü oldular. Organize olarak yaptıkları sulama kanalları tarımı verimli hale getirmiş, uluslar arası ticaret de günlük yaşamda ihtiyaç duydukları hammaddeleri elde etmelerini sağlamıştır.

Kendimizi Sıneyalım

1. Uzun yıllar Halaf D6nemi ile 6zdeşleşen yapı biçimi aşağıdakilerden hangisidir?

- Kare mekânlı yapılar
- D6rtgen planlı yapılar
- Çok odalı yapılar
- Giriş eklentisi d6rtgen biçimli olan yuvarlak yapılar
- İki katlı yapılar

2. Yuvarlak planlı anıtsal tapınaklar Yukarı Mezopotamya'da ilk defa ne zaman görülür?

- Samarra D6nemi'nde
- Obeyd D6nemi'nde
- Çanak Ç6mleksiz Neolitik Çağ'da
- Eski Taş D6nemi'nde
- Epipaleolitik Çağ'da

3. Obeyd D6nemi'nin klasik ev planı nasıldır?

- Tek odalı
- Çift odalı, tek katlı
- Çift kanatlı, ortada salonlu, iki katlı
- Birbirine yapışık çok odalı
- Üç katlı anıtsal planlı

4. Aşağıdakilerden hangisi Çanak Ç6mleksiz Neolitik (Yenitaş) Çağ'daki inanç sistemiyle ilgili **değildir**?

- Bu evrede inanç yoktu
- Yuvarlak tapınaklar
- T biçimli dikili taşlar
- Heykeller
- Yabani hayvan bezemeleri

5. Kırmızı taşçık ve kireç karışımı (terrazzo) tabanlı tapınak aşağıdaki yerleşmelerden hangisinde bulunmuştur?

- Tell Hassuna
- Tepe Asiab
- K6rtik Tepe
- Çay6n6
- Tell Halaf

6. Mezopotamya'nın tarih 6ncesi yerleşmelerinden anıtsal tapınakların ve 3-5 metre yüksekliğinde dikilitaşların olduğu yerleşme aşağıdakilerden hangisindedir?

- Demirk6y
- Umm Dabagiyeh
- Hacı Muhammed
- Arslantepe
- G6bekli Tepe

7. Mezopotamya'da ilk defa basit de olsa sulama kanalları yaparak tarlaların bilinçli sulanmasını sağılayan k6lt6r aşağıdakilerden hangisidir?

- Hassuna 6ncesi
- Samarra
- Natuf
- Halaf
- Hassuna

8. Eski Taş (Paleolitik) Çağı'nda Mezopotamya'nın hangi y6resinde insanlara ait yontma taş aletlere yoğun olarak rastlanmıştır?

- Kuzey Mezopotamya'da G6neydođu Anadolu ve Kuzey Suriye
- Suriye C6l6
- Orta Mezopotamya
- G6ney Mezopotamya'nın bataklık alanları
- G6neydođu Mezopotamya

9. Olasılıkla ekmek pişirmeye yarayan yayvan geniş kap tipi hangi d6nemde yapılmaya başlamıştır?

- Halaf
- Obeyd
- Hassuna
- Samarra
- Zarzi

10. Hangi k6lt6rde iyi pişirilmiş topraktan çok sert orak ve sap delikli balta yapılmıştır?

- Samarra
- Obeyd
- Halaf
- Proto-Hassuna
- Hassuna

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. d	Yanıtınız yanlışsa Halaf Dönemi bölümünü inceleyiniz.
2. c	Yanıtınız yanlışsa Neolitik Çağ bölümünü inceleyiniz.
3. c	Yanıtınız yanlışsa Obeyd Dönemi bölümünü inceleyiniz.
4. c	Yanıtınız yanlışsa Neolitik Çağ bölümünü inceleyiniz.
5. d	Yanıtınız yanlışsa Neolitik Çağ bölümünü inceleyiniz.
6. e	Yanıtınız yanlışsa Neolitik Çağ bölümünü inceleyiniz.
7. b	Yanıtınız yanlışsa Samarra Dönemi bölümünü inceleyiniz.
8. a	Yanıtınız yanlışsa Paleolitik Çağ bölümünü inceleyiniz.
9. c	Yanıtınız yanlışsa Hassuna Dönemi bölümünü inceleyiniz.
10. b	Yanıtınız yanlışsa Obeyd Dönemi bölümünü inceleyiniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Mezopotamya'da yapılan arkeolojik kazılarda, kazı boyutu ne olursa olsun en çok elde edilen çanak çömlek kırıklarıdır. Günlük yaşamda ihtiyaç duyulan kapların parçaları zaman içinde yerleşmenin çevresine dağılmakta ve günümüze ulaşmaktadır. Bu kapların üretim teknolojisi, üzerlerindeki bezemeler ve biçimleri, sırasıyla dönemi, toplumun kültürel kimliği ve kullanım amacı gibi konularda bilgi verir. Arkeolojinin başlangıcında Karbon 14 gibi laboratuvar yöntemleriyle tarihleme yapılmamaktaydı. Bu nedenle bir yerleşme yerinde toplanan çanak çömlek parçaları, benzer örneklerle karşılaştırılmakta ve bir geleneğin yayılım alanını belirlemeye çalışılmaktadır. Yeni bir çanak çömlek türü bulunduğunda tanımlamak için nerede bulunmuşsa o yerin adı verilmektedir. Bir kültür yalnızca çanak çömlek özelliklerine bakarak değerlendirilmez. Kültürün saptanabilen bütün öğeleri de dikkate alınır.

Sıra Sizde 2

Mezopotamya'da dinsel öğeler MÖ 9700'lerde Çanak Çömleksiz Yeni Taş Çağı'nda ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde olasılıkla biri baba tanrı olmak üzere iki bü-

yük tanrılı inanç sistemi olduğu Güneydoğu Anadolu'da-Nevalı Çori, Göbeklitepe Çayönü gibi yerlerde saptanmaktadır. Tanrıları temsil eden dikilitaşlara bazen el ve kollar da işlenmiştir. Yukarıda isimleri geçen yerlerden Göbeklitepe'de dikilitaşlar tapınağın içindedir. Çayönü'nde ikisi bir tapınağın içinde, yaklaşık on adet dikilitaş ise sıra halinde meydana dizilmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise tapınakların içindeki tanrı suretleri olasılıkla ahşaptan yapılmıştır. Tanrı fikrinin ortaya nasıl çıktığı ise bilinmemektedir.

Sıra Sizde 3

Mezopotamya'da büzülerek (cenin) duruma getirilen cesetler genelde basit toprak mezara yanına armağan bırakılarak gömülmüştür. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da bireyin cesedi yaşadığı yapının içine taban altına gömülürken çağın sonundan itibaren yerleşim dışı mezarlıklara gömülmeye başlamıştır. Daha sonraki dönemlerde yeni doğmuş, bebek ve çocuk cesetlerinin yerleşim içine gömülmesine devam etmiştir. Yerleşim dışı mezarlık fikrinin gelişmiş bir örneği, Güney Mezopotamya'da Eridu'da saptanmıştır. Mezarlık Obeyd Dönemi'ne tarihlenmiştir.

Yararlanılan Kaynaklar

- Arsebük, G. (1990). **İnsan ve Evrim**, Ankara.
- Braidwood, R.J. (1995). **Tarih Öncesi İnsan**, İstanbul.
- Lloyd, S. (1978). **The Archaeology of Mesopotamia From the Old Stone Age to the Persian Conquest**, London.
- Köroğlu, K. (2010). **Eski Mezopotamya Tarihi. Başlangıcından Pers Dönemine Kadar**, İstanbul.
- Roaf, M. (1996). **Mezopotamya ve Eski Yakınoğu (Çev. Z. Kılıç)**, İstanbul.
- Mellaart, J. (1998). **Yakınoğu'nun En Eski Uygarlıkları**, İstanbul.
- Özdoğan, M.- Başgelen, N. (Ed.), (2007). **Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, İstanbul.

2

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- İlk uluslararası ticaretin hangi gerekçeler ve koşullarda başladığını tartışabilecek,
- Kentleşmenin ortaya çıkışıyla birlikte toplum hayatına giren yenilikleri tanımlayabilecek,
- Yazının gelişim sürecini açıklayabilecek,
- Sümerlerden günümüze ulaşan kültürel etkileri değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kentleşme
- Ziggurat
- Devlet
- Çivi yazısı

İçindekiler

Yazılı (Tarihi) Sürecin Başlangıcı ve Sümerler

GİRİŞ

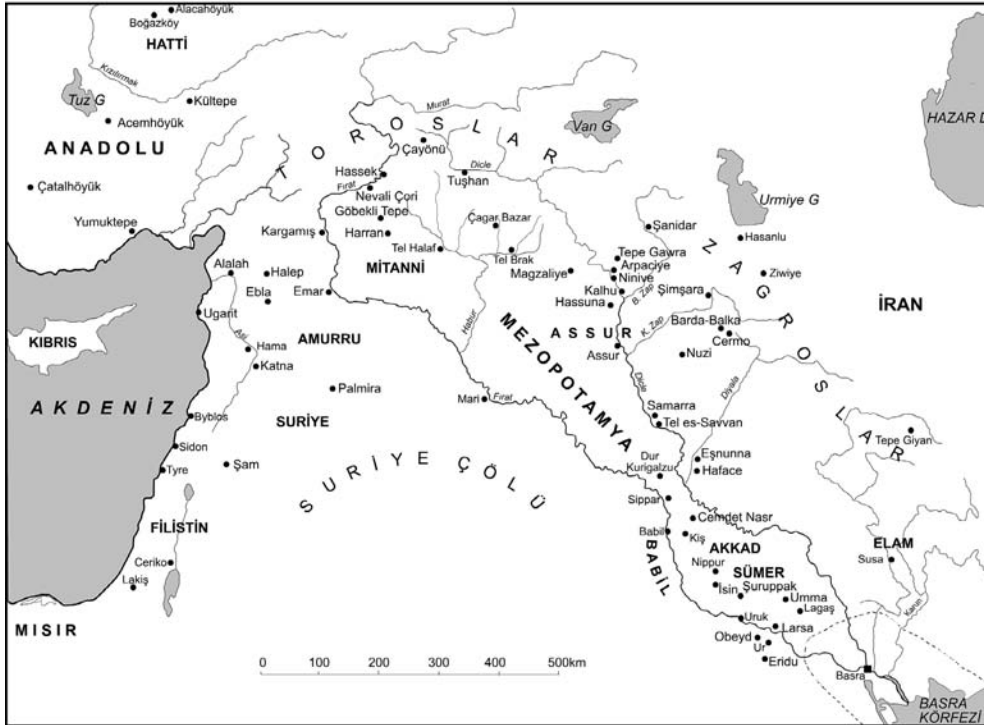
Sümer Ülkesi

Mezopotamya, genel olarak Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında kalan alanın adı olarak kullanılmaktadır. Antik yazarların iki nehir arasını tanımlamak için Grekçe *mesos* (orta) ve *potamos* (ırmak) sözcüklerinden türettikleri bu isim, zaman içerisinde bu bölgede oluşan uygarlıkları ve bunların yayılım alanını tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır. Mezopotamya bir coğrafi terim olmakla birlikte, burada gelişen Sümer, Akkad, Babil ve Assur gibi uygarlıklardan günümüze ulaşan gelişmiş kültürel birikimi de ifade etmektedir.

Şekil 2.1

Mezopotamya ve çevresi

Kaynak:
Köroğlu 2010

Günümüzde Mezopotamya denince doğuda Zagros Dağları, kuzeyde Güneydoğu Toroslar, batıda Amanos Dağları ve Suriye çölü, güneyde de Basra Körfezi ile çevrelenen alan akla gelmektedir. İnsanoğlunun uygarlaşma süreci içindeki en temel adımlar bu geniş sınırlar içinde atılmıştır. Yerleşik yaşam, tarım, hayvanların evcilleştirilmesi, çanak çömlek üretimi, obsidiyen alet yapımı, içinde steller ve heykeller bulunan anıtsal tapınakların inşası gibi önemli gelişmeler, Kuzey Mezopotamya'da Torosların eteklerinde yaşanmıştır. Verimli Hilal'in kuzey uç kesimini oluşturan bu bölgenin öne çıkmasında, susuz tarım yapılabilecek kadar yağmur alması önemli bir etkindir.

Şekil 2.2

Torosların eteklerinde buğday tarlaları Eskiçağ'da olduğu gibi günümüzde de oldukça verimlidir.

Kentleşme, uluslararası ticaret, toplumda sosyal sınıfların oluşması, devletin oluşumu ve yazının geliştirilmesi gibi etkileri günümüze ulaşan ikinci önemli gelişim çağı ise Güney Mezopotamya'da MÖ dördüncü binyılda yaşanmıştır. Ortadoğu ve çevresindeki toplumları yönlendiren ve biçimlendirilmelerinde büyük rol oynayan birçok temel gelişme bu sürecin ürünüdür.

Sümerlerin 3200 yıllarında geliştirdiği çivi yazısı, Önasya'da üç bin yıla yakın bir süre boyunca Akkad, Assur, Babil, Pers, Hitit ve Urartu gibi birçok toplum tarafından kullanılmış; Fenike kıyılarında geliştirilen alfabe yazısına da öncülük etmiştir. "Yaratılış" ve "Tufan" gibi tek tanrılı dinlerle günümüze taşınan dinsel anlatılar ilk kez Sümerler tarafından yazılmış, sonrasında diğer Mezopotamya toplumları tarafından tekrar tekrar kopyalanmıştır. Yazılı kanunlar, matematik, tıp, fal, büyü ve benzeri konularda önce bu coğrafyada adımlar atılmıştır. Teknolojik aşamayı gösteren çömlekçi çarkı, araba tekerleği, saban, yelkenli tekne, yapı kemeri ve tonoz da Mezopotamyalı toplumların uygarlığa yaptıkları katkılardandır. Dördüncü binyılda hız kazanan örgütlü sosyal yaşamın getirdiği sulu tarım, anıtsal yapıların inşası, uzak bölgelerle ticaret, kentleşme ve devletin kuruluşuna zemin hazırlamıştır.

Sümerlerin yaşadığı Güney Mezopotamya, Fırat ve Dicle'nin birbirine en çok yaklaştığı Bağdat yakınları ile Basra Körfezi arasında kalan alandır. Burası Fırat ve Dicle ırmaklarının on binlerce yıldır taşıdıkları alüvyonlarla dolmuş, oldukça bereketli bir alandır. Nil'in Mısır'a verdiği hayatı, Dicle ve Fırat burada Mezopotamya'ya vermiş ve kent yaşamının gelişmesi için uygun bir ortam yaratmıştır. Erken Sümer

Hanedanları tarafından kurulan birçok kentin bulunduğu bu verimli topraklar, Sami toplumlarının Mezopotamya'ya gelişinden sonra Akkad ve Babil Krallığı'nın gelişiminde de önemli rol oynamıştır.

Nehir yatakları bu bölgede oldukça değişkendir. Bu nedenle başlangıçta nehir vadisi kenarında kurulmuş olan İsin, Nippur, Umma ve Larsa gibi kentler zaman içerisinde nehirlerden kilometrelerce uzakta kalmışlardır. Basra Körfezi'nin ağız bölgesi tümüyle bataklık ve sazlıklarla kaplı, farklı bir ekolojik ortamdır.

Basra Körfezi'nin günümüzdeki şeklini alması bu bölgede yerleşik yaşamın sürdüğü dönemde gerçekleşmiştir. Kuzey yarım küredeki **Buzul Çağı** sonlarına doğru, günümüzden yaklaşık 16000 yıl kadar önce, körfezde deniz suyu seviyesinin bugünkünden 110 m kadar daha derinde idi. Bu dönemde Fırat ile Dicle'nin sularının Umman Körfezi'nde denizle buluştuğu anlaşılmaktadır. Buzul Çağı'nın sona ermesi, yüksek bölgelerde birikmiş kar ve buzulların erimesiyle deniz seviyesi yükselmiştir. Zamanla Fırat ve Dicle nehirlerinin taşıdığı alüvyonlarla doldurulan kıyı şeridinin günümüzdeki biçimini alması uzun yıllar içinde olmuştur.

Bütün bu önemli gelişmelerin yaşandığı bölge, birçok bakımdan elverişli yaşam koşullarına sahip değildir. Örneğin, burası nehir alanları dışında çöldür. Susuz tarıma uygun olmayan bölgede tarım yapılabilecek tarlalar da sınırlıdır. Hayvancılık için elverişli ve zengin bitki örtüsüne sahip otlaklar bulunmamaktadır. Yapı malzemesi için gerekli taş ve kereste yoktur. Maden kaynakları da bölgeden oldukça uzaktadır. Bu kadar olumsuz koşullara sahip bir bölgede, insanoğlunun yaşamındaki en önemli gelişme süreçlerinden birinin yaşanmış olması oldukça dikkat çekicidir. Burada mimaride, sanatta, sosyal alanda, teknolojiye, kentleşmede ve devlet organizasyonunda atılan ileri adımların temeli, bu zor koşullar olmalıdır. Bu bölgede yaşamak için toplumun organize olması bir zorunluluk idi. Nehir kıyılarındaki dar alanlar dışındaki kurak bölgelerde tarım yapabilmek ancak gelişmiş sulama ile mümkündü. Bunun için toplumun organize olarak Fırat ve Dicle nehirlerinden kanallar açtıkları ve bölgenin tarım potansiyelini artırdıkları anlaşılmaktadır. Diğer temel ihtiyaçları da düzenli ticaret ile uzak bölgelerden sağlanmaktaydı. Bunun için güvenli bir ortamın oluşturulması, istikrarlı bir ticaret ağının kurulması gerekiyordu. Güney Mezopotamya'da yaşayan toplumlar bunu başarmışlardır. Sulu tarımdan elde ettikleri fazla ürün yanında tekstil önemli bir artı değer oluşturmuştur. Ayrıca doğudan gelen kalay ve değerli taşları Doğu Akdeniz ve Anadolu'ya ulaştırarak bu yolla da önemli gelir elde etmekteydiler.

Mezopotamya'da uygarlıkların ayakta kalmasını ve gelişmesini sağlayan ticari ilişkiler, nehirler, nehir vadilerindeki yollar, dağları aşan belli geçitler ve denizler üzerinden yapılabilmekteydi. Bölgenin batısını kuşatan çöl ancak belli mevsimlerde ve yeterli donanımına sahip olduğunda aşılabilmektedir. Kereste, maden ve taş gibi ihtiyaç duyulan çeşitli hammaddeler de Mezopotamya'ya bu iki nehir üzerinden ulaştırılabilmektedir. Fırat Vadisi'nin son bölümü, Güney ve Orta Mezopotamya'dan Akdeniz kıyılarına ulaşmak için kullanılıyordu. Bağdat'ın güneyindeki Sippar'dan başlayan yol, Fırat kıyısını izleyerek Mari'ye (Tel Hariri), daha sonra da çölü Tadmor (Palmira) üzerinden vahalar aracılığıyla aşarak Homs üzerinden Fenike limanları, Şam veya Filistin'e ulaşıyordu. Ancak ikinci binyılda devenin kervanlarda kullanılmaya başlanmasına kadar, tek taşıma aracı olan eşek ile genişliği 500 km'yi bulan çölleri geçmek oldukça güçtü. Saray ve tapınaklarda kullanılan kaliteli ahşap malzemelerden sedir, servi ve ardıç ağaçları Lübnan ya da Amanoslardan Fırat yoluyla getiriliyordu. Daha yakın olan Zagroslardaki ormanlar ucuz kereste ihtiyacını karşılıyordu. Doğudaki İran'ın kaliteli taş yataklarına sahip olduğu bilinmekteydi.

Buzul Çağı: İnsanoğlu'nun Kuzey Yarım Küre'ye geldiği bir milyon yıl öncesinden günümüze kadar dört kez buzul ve buzul arası dönem yaşanmıştır. Buzul dönemlerinde Kuzey Yarım Küre'nin yüksek kesimleri erimeyen buzul kütleleriyle kaplanmış, göllerin hacmi genişlemiştir. Buzul dönemlerinde deniz seviyesi günümüzdekinden daha aşağıda idi. Buzul arası dönemlerde ise iklim normalden daha sıcak hale gelmiş, karlar eriyerek deniz seviyesini yükseltmiştir.

Mezopotamya’da geliştirilen sallar ve yelkenli tekneler dış dünyaya açılmada güneydeki Basra Körfezi’nin de kullanılmasını sağlamıştır. Sızıntılardan elde edilen ve inşaatlarda da kullanılan bitümen (zift) yardımıyla izolasyonu yapılabilen teknelerle üçüncü binyılın sonlarından başlayarak, Ur ile Dilmun (Bahreyn) ve Uman gibi uzak ülkeler arasında deniz ulaşımı yapılabilmekteydi. Üçüncü ve ikinci binyılda bir pazaryeri konumunda bulunan Dilmun kanalıyla Uzakdoğu veya Mısır’dan gelen mallar Mezopotamya’ya ulaştırılabiliyordu.

SIRA SİZDE

Uluslar arası ticaretin ve farklı kültürlerle kurulan ilişkinin uygarlaşma sürecine katkıları konusunda bir değerlendirme yapınız.

URUK DÖNEMİ VE YAZININ GELİŞİMİ

Uruk Dönemi (MÖ 4000-3100)

Uruk, Basra Körfezi yakınında, Fırat Nehri’nin sol kıyısında yer alan, Mezopotamya’nın en önemli kentlerinden biridir. Burada yapılan arkeolojik araştırmalarda, uygarlaşma sürecinin önemli adımlarının atıldığı bir sürecin bulguları saptanmıştır. MÖ dördüncü binyılın başlarından itibaren Güney Mezopotamya’daki kentler çekim merkezi olmuş ve nüfusları hızla artmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, büyüyen kentlerde tarım ve hayvancılıktan elde edilen ürünlerin dışında kalan ürünler, uzak bölgelerle, **değiş-tokuş** esasına dayanan ticaret aracılığıyla sağlanmaktaydı. Uruklu tüccarlar bu amaçla Mezopotamya’nın bilinen sınırlarına ulaşarak bir ticaret ağı oluşturdular. Kent yaşamının zorunlu hale getirdiği işbölümü, tüccarların yanı sıra değişik iş kollarının oluşmasını da sağladı. Böylece inşaatçılar, tekstilciler ve çömlekçiler gibi mesaisini belli bir uzmanlık alanında çalışarak dolduran ve geliriyle diğer ihtiyaçlarını karşılayan meslek grupları oluştu. Örneğin, çömlekçi çarkının geliştirilmesiyle seri üretime geçildiği, bu ürünlerin uzak bölgelere pazarlandığı anlaşılmaktadır. Kalıpta yapılmaya başlanan devrik ağızlı çanaklar, Mezopotamya’nın bilinen bütün sınırlarına ulaşacak kadar yaygındı.

Bu dönemdeki gelişmeleri en iyi yansıtan kent Uruk’tur (Günümüzde Tel el-Varka). Bu kentin geçmişi, Geç Obeyd dönemine kadar gitmekle birlikte, en görkemli çağını Uruk ve sonrasında yaşamıştır. Uruk, gök tanrısı An’a (veya Anu) adanan batıdaki Kullaba ve aşk tanrıçası İnanna’ya (Akkadca İştär) adanan doğudaki Eanna adlı iki yerleşim yerinin birleşmesinden oluşmuştu. Alman arkeologların yaptıkları kazılar, kentin büyük bölümünün anıtsal boyutlardaki tapınak ve resmi yapılardan meydana geldiğini ortaya çıkartmıştır. Bu bağlamda kentlerin oluşumundan sonra anıtsal mimarinin gelişimine de bu kent öncülük etmiştir.

Kentteki tapınaklar yapılmadan önce inşaat alanı doldurularak yükseltilmiş ve geniş teraslar oluşturulmuştu. Bazı durumlarda da eski tapınakların yıkıntısı düzeltilerek teras olarak kullanılmıştı. Zigguratlar, gittikçe gelişen mimarlık bilgisi ve artan işgücü sayesinde daha yüksek teraslara anıtsal boyutlarda yapılmışlardı. Uruk kentinde, doğu bölümde tanrı Anu adına yapılan tapınak bu tür bir teras üzerinde yer almaktaydı. Güney Mezopotamya’da Eridu ve Tel Ukair gibi kentlerde de benzer anıtsal mimari kalıntılar saptanmıştır.

Güney Mezopotamya’nın birçok kentinde sosyal yaşamda gözlenen farklılaşma, mimari alanda atılan ileri adımlar ve yaygın ticaret kısa zamanda çevre kültürleri de etkilemiştir. Özellikle Anadolu’dan karşılanan temel ihtiyaç maddeleri nedeniyle Uruk kültürü, Fırat üzerinden Orta ve Yukarı Fırat bölgesindeki birçok merkeze taşınmıştır. Mekânları süslemek için kullanılan konik çiviler, kalıpta yapıl-

Değiş-tokuş: Ticareti; yapılan ürünler, paranın geliştirilmesinden önce belli bir değer takdir edilerek mal veya maden ile alınıp satılmaktaydı. Her ürünün karşılığı belli ağırlıkta gümüş olarak belirlenmişti. Değiştirilecek ürünlerin gümüş karşılığı denk getirilerek alım-satım gerçekleştirilirdi.

muş devrik ağızlı kâseler ve silindir mühürler gibi dönemi karakterize eden buluntulara birçok yerde rastlanmıştır. Orta Fırat bölgesindeki Habuba Kabira, Tel Kan-nas ve Tel Brak gibi merkezler aracılığıyla kuzeye taşınan kültür Karakaya ve Atatürk Barajı gölleri altında kalan Hassek Höyük, Samsat, Malatya-Arslantepe gibi merkezden oldukça uzak bölgelere ulaşmıştır. Hassek Höyük Geç Uruk döneminde Mezopotamya'dan gelen tüccarlar tarafından kurulan, çevresi surlarla kuşatılmış merkezlerden biridir.

Malatya/Arslantepe ise Torosların kuzeyinde, güneyli etkilerle gelişmiş bir kent-tir. Burada ortaya çıkarılan anıtsal mimari ve depolar ve bu depolarda kullanılmış yüzlerce farklı betimlemeye sahip mühür baskısı, seri olarak üretilmiş çanak çömlekler bölgede, yönetici bir sınıfın ve "kent devleti" modelinin varlığını göstermektedir.

Çiviyazısının Gelişimi

Yazı, nüfusları oldukça artan kentlerde, ortaya çıkan yönetici sınıfın işleri düzene koymak, yaygın ticari ilişkilerde karışıklıkları önleme çabalarının bir ürünüdür. Güney Mezopotamya'nın nüfusları hızla artan kentlerinde, merkezi idarenin yürüttüğü inşa projeleri çoğaldıkça, tapınakların depolarında biriktirilen ve buradan dağıtılan ürünlerin miktarı arttıkça basit işaretler, sayılar ve listeler ihtiyacı karşılayamaz hale gelmişti.

Uruk döneminin sonlarına doğru, MÖ 3200 yıllarında şimdiye kadar bilinen en erken yazılı belgeler ortaya çıkar. Bunlar daha sonraki çiviyazısının öncüleri olarak görülebilecek, resim karakterindeki işaretlerden oluşur. Yazıcı, temiz bir kil to-pağını kil tablet biçimine getirdikten sonra üzerini kamış ucuyla çizerek karelere ayırır ve sonra her bir kare içine anlatılmak istenen nesne ya da işi tanımlayan resmi çizerdi. Karşısına da miktar belirtilirdi. Başlangıçta çizilen karakterlerin çoğu mal miktarını belirten sayı işaretleriydi. Anlatılmak istenen her nesne ayrı bir işa-retle betimleniyordu. Bu nedenle Uruk'taki dördüncü tabakada bulunmuş henüz tam okunamayan yazıda 1500'ün üzerinde ayrı işaret kullanılmıştı.

Yazı yaygınlaştıkça yavaş yavaş küçüldü ve resim özelliğini kaybetti. Tablet-le re çizilen yatay hatlar üzerine resim karakterinden dönüştürülen çivi biçimli işaret kümeleri art arda yapılmaya başlandı. Yatay, dikey, eğik ve köşe çengeli biçimin-deki çivi işaretleri, bir kamışın kesilmiş ucuyla ıslak kile bastırılarak yapıyordu. Sözcükler, çiviyazısında çoğunlukla tek bir işaretle değil, her biri bir heceyi göste-ren çivi işaretleriyle yazılıyordu. Ayrıca eski sistemin devamı olan, yani bir nesne-yi gösteren işaretler de kullanılıyordu.

Yazı geleneğinin kesintisiz bir biçimde sürdürülebilmesi için kurumsal yapı ya-ni "okul" şarttır. En eski kentlerde özellikle tapınak ve resmi binalarda, kayıt tutma konusunda ihtiyaç duyulan bir yazıcı sınıfı için eğitim verilmiştir. Öğrenciler çivi-yazısı öğrenmek için uzun yıllar bu "okullara" devam etmişlerdir. Ancak okurya-zarlık yaygınlaşmamıştır. Bu nedenle yazıcı sınıfı ayrıcalıklı hale gelmiştir. Tapı-naklarda kutsal metinler, saraylarda da resmi işler, ticaretle mal listeleri ve senetler bu sınıftan yazıcılara yaptırılmaktaydı.

Çivi yazısının Mezopotamya'da üç bin yıla yakın devam etmesi, Sümer dini ve kültürüne ilişkin metinlerin çok uzun yıllar varlığını koruması, kentlerdeki bu okul geleneğinin korunmuş olmasıyla mümkün olmuştur. Sümerlerden sonra bu bölgeye gelen Akkad, Babil ve Assur gibi uygarlıklar bu köklü kültürü kurumlarıyla benimse-miş ve devam ettirmiştir. Sümerler zamanından günümüze kalan çok sayıda çivi ya-zılı tablet olduğu gibi, onların daha sonraki dönemlerde yapılmış kopyaları da vardır.

İlk yazılan belgelerin Sümerce olduğu anlaşılmaktadır. Sümerlerden sonra çivi-yazısı geleneği başta Akkad, Babil, Assur olmak üzere Mezopotamya'nın bütün uygarlıkları, Anadolu'da ise Hitit ve Urartular tarafından alınmış ve kullanılmıştır. Doğu Akdeniz kıyılarında gelişen ve Fenikeliler tarafından yaygınlaştırılan alfabe yazısı ise Aramiler, Anadolu'da Frigler, Lidyalılar ve diğer Eski Batı uygarlıkları tarafından kullanılmıştır. Eskiçağ'da Mısır'da kesintisiz biçimde kullanılan hiyeroglif (resim) yazısı, Anadolu'da Luwiler, Hititler ve Geç Hititlerde yaygındır.

Şekil 2.3

Başlangıçta resim karakteri taşıyan yazı zaman içinde stilize olarak çivi yazısı biçimine dönüşmüştür (Postgate 1992).

					SAG baş
					NINDA ekmek
					GU ₇ yemek
					AB ₂ boğa
					APIN saban
MÖ 3100	MÖ 3000	MÖ 2500	MÖ 2100	MÖ 700	Sümerce okunuşu ve anlamı

Çiviyazısı yaklaşık üç bin yıla yakın süre kullanılmış, sonra yerini yaygınlaşmış olan alfabe yazısına bırakmıştır. Bu geleneğin kesintiye uğraması, dilin ve bu dili kullanan toplumların da zamanla belleklerden silinmesine neden olmuştur. Sümerler ve Akkadlar gibi eski toplumlar, tarihin hafızasından silinmiştir. Assur ve Babil gibi diğer Mezopotamya uygarlıklarından bir bölümü kutsal kitap Eski Ahit'te geçtiği için adları günümüze ulaşmıştır.

Eskiçağ'da kullanılan çivi yazısının yeniden okunup anlaşılmasına başlanması, geçmişin daha iyi anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Ancak binlerce yıl önce terk edilen bu yazı sistemin çözümü kolay değildir. İlk adımların atılabilmesi için bir anahtar gerekiyordu. On dokuzuncu yüzyılda başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Almanya adına, Osmanlı egemenliğindeki Irak'ta bulunan diplomatlar bu işin öncüsü oldular. Ülkelerindeki büyük müzeler adına çalışmalar yürütürken bir yandan da çiviyazılı yüzlerce tablet topladılar.

Bu bilinmeyen yazı sisteminin çözümü için gerekli anahtar İran'da bulundu. Kirmanşah yakınlarındaki Bisutun yazıtları, aynı metni yan yana üç dilde kaydetmişti. Bunlardan ikisi Eskiçağ'da kullanılan Elamca ve Babilce üçüncüsü ise Farsça'nın atası olan Eski Persçe idi. 1802 yılında Alman dilbilimci G. F. Grotefend, bu üç yazıtlardan yapılan kopyalar üzerinde çalışmaya başlayarak ilk başarılarını elde etti. Grotefend daha geç Pehlevi yazıtlarında Pers krallarının "Büyük Kral" ve "Kralın Kralı" unvanlarını kullandıklarını öğrenmişti. Yazıtları yeniden gözden geçirerek araştırmasını ve yorumlarını sürdürdü. Sonuçta önce söz konusu unvanları ve "filan filanın oğlu" tanımlamasını çıkardı. Bu çözümleme tarihin babası Herodot'un adlarını günümüze taşıdığı, Pers kralları Hystaspes oğlu Darius ve Darius oğlu Kserkses'e uyuyordu. Bu adımlardan habersiz olan başka araştırmacılar da benzer sonuçlara varmışlardı. 1835'de teğmen Rawlinson şahın kardeşine askeri danışman

olarak Kirmanşah'a gitmiş; Bisutun yazıtlarını yeniden kopya etmiş ve Persçe versiyonu üzerindeki çalışmalarda Grotefend ile aynı sonuçlara ulaşmıştı. Eski Persçe yazıtın çözümünde atılan bu adımlar, aynı metnin çevirisinin yazıldığı diğer dillerin de anlaşılmasında ve çiviyazısının çözümlenmesinde anahtar rolü oynamıştır. Hitit ve Urartu dillerinin anlaşılması da yine çift dilli yazıtlar sayesinde mümkün olmuştur.

Günümüzde kullanılan trafik işaretleriyle hiyeroglif yazısı arasında kullanım amacı bakımından bir benzerlik kurulabilir mi? Tartışınız.

SIRA SİZDE

SÜMER HANEDANLARI VE KENT DEVLETLERİ

Sümerler, Önasya'da tarihsel süreci başlatan toplum olarak bilinmektedir. Gerçekten de MÖ dördüncü binyılın sonlarından itibaren en eski yerleşmelerin, nehirlerin, dağların, kralların, tanrı ve tanrıçaların isimleri yazılı belgelere kayıt edilmeye başlanmış ve unutulmamak üzere tarihin belleğine aktarılmıştır. Bunların yanında sosyal yaşama ilişkin pek çok ayrıntı da bu sayede günümüze ulaşmıştır. Bu anlamda tarih Sümerlere çok şey borçludur.

Sümerlerin konuştuğu dil, günümüzde bilinen diğer dil aileleri ile doğrudan akrabalık bağı kurulamayacak farklı özelliklere sahipti. Mezopotamya'daki en yaygın dillerden biri olan Akkadca, Assurca ve Babilce gibi Sami kökenli dillere akraba değildir. İran'da yaygın olan Hint-Avrupa kökenli dillerden de oldukça farklıdır. Sümerce ile bazı Ural-Altay dilleri arasında birtakım benzer özellikler gözlenmekte, bu benzerliklerin ne tür bir akrabalık gösterdiği araştırılmaktadır.

Sümerce, Mezopotamya çevresinde konuşulan ve yazıya geçirilen bütün dilleri etkilemiş ve bu dillere çok sayıda kelime vermiştir. Bunun nedeni, Sümerce'nin din dili olarak benimsenmesi, binlerce yıl boyunca duaların Sümerce okunmasıdır. Sümerler tarih sahnesinden tümüyle çekildikten sonra bile Sümerce dini metinlerin kopyalarının yapıldığı bilinmektedir. Mezopotamya dışında çivi yazısı kullanan Hitit ve Urartu gibi uygarlıkların yazılı belgelerinde de Sümerce kelimeler özgün biçimleriyle kullanılmaktaydı. "Yaratılış" ve "Tufan" gibi tek tanrılı dinlerde de karşılıklı temel dinsel anlatıların kökeni Sümerlere dayanır. Yazılı kanunlar, matematik, tıp, fal, büyü gibi konularda atılan ilk adımlarda onların payı vardır.

Sümerlerin Mezopotamya'nın yerli halkı mı yoksa dışarıdan göçle mi geldikleri konusu açık değildir. Güney Mezopotamya'nın geleneksel yaşam biçimi ile Sümerlerin yaşam biçimi arasında belirgin bir fark olmaması, bu toplumun yerli bir halk olabileceğini düşündürür. Ancak Sümerce belgelerde adları geçen Fırat (Buranun/Purattu), Dicle (Idiglat/Diglat) gibi nehir adları ile Eridu, Ur, Larsa, Lagas ve Nippur gibi önemli kent isimlerinin Sümerce olmaması, bu adların bölgede daha önce yaşayan bir toplumdan değiştirilmeden alındığını gösterebilir.

Sümerlerden günümüze kalan çiviyazılı belgeler siyasal gelişmelere yer vermezler. Bu dönemin tarihi ve devlet yönetimini anlamamıza katkı yapabilecek olanlar kral adı ile şehir devleti adını veren tabletlerdir. Yazıtlara zamanla kralların gerçekleştirdikleri bazı seferler ve inşaa faaliyetleri de eklenmiştir. Böylece kent devletleri ile buradaki kralların isimlerini ve bazı faaliyetlerini bu belgelerden derleme fırsatı doğmaktadır.

Sümerlerden sonra yazdırılmış olmasına rağmen, Erken Hanedanlar döneminde söz ettiği anlaşılan "Sümer Kral Listeleri", mitolojiyle harmanlanmış tarihi olayları, birçok kahramanlık öyküsünü ve hanedanı anlatır. Bu listelerde en eski zamanlardan MÖ 1900 yıllarında hüküm sürmüş olan İsin Hanedanı'na kadar Sümer

kent devletlerini yöneten kralların adları ve hükümdarlık süreleri alt alta sıralanır. Her bir kent ayrı bir sülale tarafından yönetilmektedir. Ayrıca Sümer ülkesindeki kentlerden bazılarının siyasal ve dinsel bakımdan önem kazandığı, zaman zaman diğerleri üzerinde baskı kurduğu anlaşılmaktadır.

Kral listelerinin baş tarafı daha çok mitoloji ile iç içedir. Bu listelere göre Sümer ülkesinde Tufan'dan önce hüküm sürmüş, adları bilinen efsanevi sekiz yönetici ve kentleri vardı. Tanrılar yeryüzündeki ilk krallığı kurma görevini Eridu kentine vermiştir. Tufan öncesine ait sekiz kralın her biri binlerce yıl iktidarda kalmıştır. Tufan sonucunda krallık yıkılmış ancak yeniden kurulduğunda egemenlik zaman zaman bir kentten diğerine geçerek el değiştirmiştir. Tufan'dan sonraki ilk üç Sümer Hanedanı, sırasıyla Kiş, Uruk ve Ur hanedanlarıdır. Listelere göre kralların iktidar süreleri Tufan'dan sonra azalmaya başlar.

Bu üç kentin dönemin siyasal ve sosyal gelişmelerini yönlendiren gelişmiş devletlerin merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Kiş kralı Etana, üçüncü binyıl başlarında egemen olan ilk krallardan biridir. Onun döneminde bütün ülke istikrara kavuşmuştur. Bu dönemde Sümer kent devletlerinin kuzeyine, Sami kökenli toplumların göç etmekte, Sümer kültürünü benimseyerek kent yaşamına uyum sağlamak-taydılar. Bu nedenle Kiş'te, Etana'dan sonra başa geçen krallardan bazıları Sami kökenli adlar taşımaktaydı. Güney Mezopotamya'da "Kiş Kralı" unvanı taşımak ayrıcalık olarak kabul edilmekteydi ve bu yüzden birçok kral kendini bu unvanla tanıtmıştır. Erken hanedanlar döneminde kent devletleri arasında birtakım çekişmelerin yaşandığı görülmektedir. Kral listelerinde sekizinci sırada adı verilen Enmebaraggesi döneminde ilk kez Sümerler ile İran'daki Elam arasındaki bir savaş da kayıtlara geçmiştir.

Uruk Hanedanı'nın kurucusu, kral Meskiaggasher'dir. Onu izleyen kral Enmerkar hem Uruk kentinin kurucusu ve hem de Hazar Denizi yakınında olduğu düşünülen Aratta'ya sefer yapan ilk kral olarak anılır. Sümer döneminde Hazar bölgesiyle ilgili olarak anlatılan öyküler ve sefer kayıtları, onların bu bölgeden gelmiş olabileceklerinin göstergesi olarak da değerlendirilmektedir. Listelerde Uruk Hanedanı içinde Lugalbanda, Dumuzi ve Gilgamiş gibi mitolojik kahramanlar da sıralanır. Bunlardan Gilgamiş bütün Önasya'da bilinen Tufan, Yaratılış ve Ölümsüzlük Arayışı gibi **mitlerin** en ünlü kahramanlarından biridir. Ur Hanedanı'nın kurucusu ise Mesanepadda adlı kraldır.

Üçüncü binyılın ortalarında Kiş kralı olarak tanıtılan Mesilim'in yazıtlarından bir bölümü Lagaş ve Kiş gibi ayrı şehirlerde ele geçmiştir. Bu dönemde güneydeki kentlerden biri olan Lagaş ile kuzeyindeki Umma arasında, tarım arazileri üzerindeki egemenlik yüzünden yaşanan sınır anlaşmazlığı uzun süreli savaşlara neden olmuştu. Kent devletleri arasında yalnızca savaşlar olmamakta, bazı durumlarda yapılan antlaşmalar sonucunda birlikler kurulmaktaydı. Zaman zaman da bir kentin çevresindeki birkaç kenti ele geçirmesiyle güç dengeleri değişmekteydi. Mesilim'in bu anlaşmazlıklardan birinde arabulucu görevi üstlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yazıtlarda ve tapınak duvarlarına asılan bazı kabartmalarda, Lagaş'ta iktidarı eline geçiren kral Ur-Nanşe, yaptığı inşaatlar, kanallar ve kazandığı başarılarla ölümsüzleştirilir. Kral Urukagina ise ilk yazılı reformları ile anılır. Birçok kentte kenti yöneten kral, tapınağa hediye olarak yapılmış heykellerinden bilinmektedir. Örneğin Adab (Bismaya) kralı Lugalbalu, tapınağa hediye olarak yaptırdığı heykelin sağ omuzu üzerindeki yazıttan tanınmaktadır. Kutsal kent Nippur'da tanrı Enlil'e hizmet etmekle övünç duyan Lugalzagesi adlı güçlü bir kral daha vardı.

Mit/os, mitoloji: Tarih, inanç, kahramanlık ve olağanüstü motiflerle örülmüş geçmişe ilişkin yazılı metinler.

UYGARLIK

Devlet Yönetimi

Sümerlerin yaşadığı Güney Mezopotamya'da, 18'i büyük, 35 kadar şehir ve kasabanın bulunduğu bilinmektedir. Her büyük kent bir krallık olarak örgütlenmiş ve ya belli bir dönemde krallık iddiasıyla ortaya çıkmıştır. En önemli krallıklar arasında, kuzeyden güneye doğru Sippar, Kiş, İsin, Nippur, Adab, Zabalam, Şuruppak, Umma, Girsu, Lagaş, Badtibira, Uruk, Larsa, Ur ve Eridu sayılabilir. Kuzeyde Fırat üzerindeki Mari ve eski adını bilmediğimiz güneydeki Obeyd höyüğünde de birer krallık vardı. Her kent surlarla çevrilmişti. Çevresinde ise köyler bulunmaktaydı. Kent içinde, merkezde yüksekçe bir tepe üzerine yerleştirilmiş bir tapınak yer almaktaydı. Yüksek yerlere kurulan tapınakların son biçimi olan ziggurat Sümerlerin mimariye kazandırdığı bir yapı tipidir.

Toplum soylular, sıradan vatandaşlar, yandaşlar ve kölelerden oluşmaktaydı. Halkın çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla uğraşan çiftçilerdi. Ayrıca yazıcılar, gemiciler, balıkçılar, mimarlar, duvarcılar, marangozlar ve çömlekçiler de kent yaşamının vazgeçilmez unsurlarıydı. Her kentte zengin tüccarlar ve güçlü aileler de vardı. Tapınak sosyal yaşamın merkeziydi.

Kentlerin büyümesi, devletin kurulması ve artan savunma endişesi yüzünden ilk düzenli askeri birlikler kurulmuştur. Bunlar benzer kıyafetler giymekte ve aynı türde silahlar taşımaktaydılar. Sümer askerleri, ok, yay, uzun mızrak, savaş baltası, kalkan ve miğfer ile savaşmaktaydı.

Devlet kurumlarının da oluştuğu bu dönemde, yönetimin ve bürokrasinin tam olarak nasıl işlediği bilinmemektedir. Yönetimde en büyük otorite olarak anılan unvanlar arasında EN, ENSİ ve LUGAL bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla bey, vali ve kral anlamı taşımaktaydı. Sümer kentleri, merkezlerindeki anıtsal tapınakları ile aynı zamanda bir kült merkezi idi. Her bir kentte Sümerlerin saygı duyduğu tanrılardan birine adanmış tapınak vardı. Bu tapınakları yöneten rahip sınıfının kentin yöneticileri üzerinde etkilerinin olduğu, kralın da tapınak ve görevlilere yakın olduğu anlaşılmaktadır. Sümer yazılı belgeleri, UNKEN adında sivil bir meclisin kentlerin yönetimiyle ilgili belli kararların alınmasında rol oynadığını belirtmektedir.

Ur kentinin mezarlığında, arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan on altı kral mezarı, kralın konumu ve çevresindekiler için taşıdığı anlam konusunda ilginç bilgiler verir. Mezarlardan birinde kralın bedeni ve ona sunulan hediyeler yanında onu mezar odasına taşıyan toplam yetmiş dört kişi ile altı öküz tarafından çekilen iki araba bulunmuştur. Kral ölünce yakınındaki görevliler de kurban edilmiş ve birlikte gömülmüşlerdi. Kral mezarlarında ele geçen etkileyici buluntular arasında Sümer sanatının en gözde örnekleri olan öküz kafalı lir kutusu, "Ur Standardı" olarak adlandırılan ve üzerinde savaşa gidiş ve dönüş sahneleri işlenmiş pano, altın miğfer, çok sayıda altın kap, değerli taşlarla işlenmiş mücevherler, müzik aletleri, mobilya parçaları ve silahlar sayılabilir.

Mitoloji ve Din

Bütün Sümer toplumu tarafından kutsanan ve adı yazılı belgelere geçen yüzlerce tanrı, tanrıça ve kutsal varlık vardı. Tanrıların insan, tanrılar aleminin de yönetici sınıfı gibi olduğuna inanılmaktaydı. Tanrıların eşleri, çocukları ve yardımcıları vardı. Önem sırasına göre bu tanrılara yapılan tapınakların boyutları da değişmekteydi. Mezopotamya'da her kentin bir baştanrı için inşa edildiği ve tanrının evi oldu-

ğu kabul edilmekteydi. Gök tanrısı An başlangıçta Sümerlerin baştanrısıyken sonra yerini hava tanrısı Enlil'e bırakmıştır. Ekur adındaki tapınağı Nippur kentinde bulunan Enlil, aynı zamanda tanrıların babası olarak bilinirdi. Nippur, Sümerlerin dini başkentiydi ve orada hizmet etmek, inşaat yapmak veya yapımına katkıda bulunmak büyük bir onur olarak kabul edilirdi. Enki bilgelik tanrısı; Ninmah (Ninhursag) ulu hanım, ana-tanrıça; Nanna ay tanrısı; oğlu Utu güneş tanrısı; İnanna aşk tanrıçasıydı.

Sümer dini ve mitolojisi, Mezopotamya'ya gelen diğer toplumları da etkilemiştir. Sümer tanrıları, isimleri değiştirilerek aynen kabul edilmiş, Sümer ilahileri ve mitolojik anlatıları ortak bellekte günümüze kadar ulaşmıştır. Yaratılış ve Tufan gibi Sümer mitosları, tek tanrılı dinlerde de varlığını korumuştur. Önyasya'daki birçok toplumun örnek aldığı kahramanlık öykülerinin şiirsel bir biçimde anlatılması modeli ilk kez Sümerlerde karşımıza çıkar. Çoğu kahramanlık öykülerinden oluşan destan biçimindeki bu öyküler olasılıkla arp ve lir eşliğinde okunmakta, yeni kuşak bunları müziğiyle birlikte ezberlemekteydi. Sümer destanlarındaki başlıca kahramanlar arasında, Enmerkar, Lugalbanda ve Gılgamış gibi krallık yapmış olabilecek adlar da bulunur. Uruk Hanedanı'nın kralları arasında da adları geçen bu üç kahramandan Gılgamış, hem bir kral, hem de koruyucu bir ilah olarak kabul edilirdi. Gılgamış destanı hem yazılı ve hem de sözlü bir biçimde Sümerlerden sonra, Akkad, Babil, Assur gibi Mezopotamya toplumlarına ve sonrasında Anadolu uygarlıklarına aktarılmıştır.

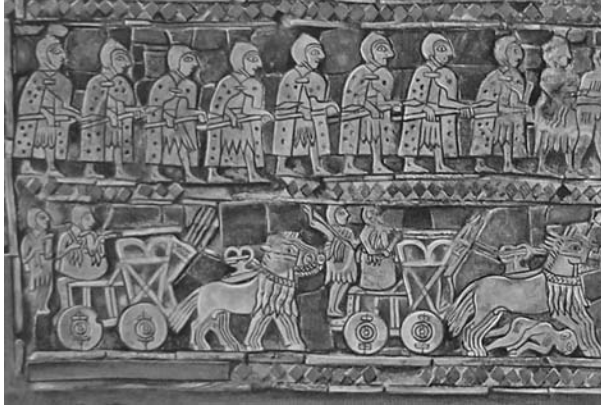
Sümerlere ait Tufan Mitosu, Önyasya'nın en iyi bilinen ve tek tanrılı dinlerde benzer biçimde tekrarlanan olayını anlatır. Bitkilerin, hayvanların ve insanların yaratılışı, krallığın gökten indirilişi ile başlayan destan, tanrıların insanları cezalandırmak için Tufan kararı almaları ile sürer. Bu karardan hoşlanmayan bazı tanrılar, kutsal kitaplarda adı anılan Nuh'un karşılığı olan dindar Ziusudra'ya durumu anlatırlar. Dev bir geminin yapılmasından, her hayvan türünden bir çiftin ve kendisine inanan iyi insanların gemiye bindirilmesinden sonra Tufan başlar. Yeryüzü yedi gün yedi gece boyunca suların altına gömülür. Sonra güneş tanrısı Utu (Akkadca Şamaş) görünür ve yeryüzünü aydınlatır. Ziusudra onun önünde eğilir ve kurbanlar sunar. Ziusudra bundan sonra ölümsüz olarak, ilahi cennet Dilmun'a götürülür.

Sümer kentlerinde büyük tanrıların evi olarak yapılan iki tür tapınak bulunmaktadır. Bunlardan ilki ziggurat olarak adlandırılan anıtsal yapılardır. Günümüze ulaşan çok sayıda ziggurattan en sağlam olanı Ur kentindedir. Tuğla veya kerpiçten basamaklar halinde inşa edilen yapının tepesinde küçük bir tapınak yer alırdı. Daha yaygın olan ikinci tür tapınak ise hemen bütün Sümer kentlerinde inşa edilmişti. Dikdörtgen bir kutsal odası bulunan tapınağın çevresinde depolar ve görevlilerin ikameti için ayrılmış mekânlar bulunmaktaydı.

Sanat

Sümer sanatının en etkileyici ürünleri, ortasındaki bir delikle tapınak duvarlarına çivilendiği anlaşılan bezemeli kabartmalardır. Bunların üzerinde genellikle tanrı sembolleri, tapınak inşası veya kutsal varlıkların betimlemeleri bulunur. Bu belgeler aracılığıyla Sümer kralları, tanrıları ve dini törenler konusunda bilgi edinmekteyiz. Krallar tarafından tapınağa hediye olarak sunulduğu anlaşılan kabartmaların birçoğunda çivi yazılı metinler de vardır. Ur kentinde bulunmuş bir kabartmada kral Ur-Nammu kendisini başındaki sepet içinde tapınak inşası için tuğla taşıyan, tanrıların hizmetinde bir kişi olarak betimletmiştir. Yanında karısı ve çocukları da vardır. Birçok kabartmada boynuzlu başlıkları ile Sümer tanrıları da gözükür. Bazı

kabartmalarda ise insan biçimindeki tanrı kabartması yerine güneş, ay, fırtına, su gibi tanrıları temsil eden semboller işlenmiştir. Sümerlerde heykeller de yine kut-sal amaçlı olarak yapılmış ve tapınaklara hediye edilmiştir. Sümer heykelleri genellikle eller karın üzerinde bağlı, ibadet pozisyonunda yapılmıştır. Üzerlerinde sağ omuzu açıkta bırakan bir elbise vardır. Sümer heykellerinde tanrılar boynuzlu baş-lıklarıyla işlenmiştir. Kabartma ve heykellerde erkekler yanında kadınlar da işlen-miştir. Bu gelenek Sami kökenli toplumların Mezopotamya'ya gelişiyle, istisnalar dışında ortadan kalkacaktır.

Şekil 2.4

“Ur Standardı” olarak bilinen panodan ayrıntı. Sümerlerin savaş arabası kullandığını, arabaları eşeklerin çektiğini, düzenli askeri birliklerin oluşturulduğunu göstermektedir

Kaynak: (Woolley 1934).

Sümer dönemi mezarlarında bulunan zengin armağanlar, özellikle kral mezar-larında ele geçenler Sümer sanatının seçkin örneklerini oluşturur. Altın başta ol-mak üzere, Uzakdoğu'dan gelen değerli taşlardan yapılmış takılar, süs eşyaları ve prestij ürünü müzik aletleri bunlardan bir bölümünü oluşturur. Kabartmalarda kut-lama törenlerinde çalındığı gözüken lir, kral mezarına armağan olarak da konmuş-tur. Örneğin “Ur Standardı” olarak bilinen müzik aleti, gövdesinin (47 X 20 cm bo-yutlarında) bir yüzünde savaşa gidiş, diğer yüzünde ise savaştan dönüş ve başarı-nın kutlanması işlenmiştir. Sahneler, deniz kabuklarının ve lapis lazuli gibi taşların ziftle tutturulması tekniğiyle yapılmıştır. Savaşa gidiş sahnesinde, aynı tür kıyafet giymiş, benzer silahları olan Sümer askerlerinin varlığı düzenli orduların oluşturul-duğunu göstermektedir. Savaş arabası kullanılmakta, ancak henüz at evcilleştiril-mediği için eşekler tarafından çekilmektedir. At MÖ ikinci binyıldan itibaren eşek-lerin yerine arabaya koşulmaya başlanmış, ancak MÖ birinci binyılda üzerine bini-lerek süvari sınıfı oluşturulmuştur.

Bu bölüm, Köroğlu, K., Eski Mezopotamya Tarihi. Başlangıcından Pers Dönemine Kadar, İstanbul 2010 ve Roaf, M., Eski Mezopotamya ve Yakındoğu (Çev. Z. Kılıç), İstanbul 1996 adlı yayınlardan kurgulanmıştır.

K İ T A P

Sümerlerin uygarlığa kazandırdığı en önemli yenilikleri maddeler halinde sıralayınız.

SIRA SİZDE

3

Özet

İlk uluslararası ticaret hangi gerekçeler ve koşullarda başladığını tartışabilme

Mezopotamya, insanoğlunun yerleşik yaşama geçişini izleyen süreçte önemli adımların atıldığı ve tarihi değiştiren gelişmelerin yaşandığı bir coğrafyadır. Güney Mezopotamya'da, kabaca Bağdat ile Basra arasındaki bölgede MÖ dördüncü binyıldan itibaren yerleşim yerlerinin nüfusu artmış, geleneksel yaşam biçimi değişmiş ve ilk kentler ortaya çıkmıştır. Kentlerde artan ihtiyaçlar doğrultusunda yeni iş kolları oluşmuş, ticaret gelişmiş ve daha karmaşık toplum yapısı oluşmuştur. Kereste, taş ve maden gibi hammadde kaynaklarından yoksun olan bu bölgede yaşamak ancak gelişmiş bir ticaret ile mümkündür.

Kentleşmenin ortaya çıkışıyla birlikte toplum hayatına giren yenilikleri tanımlayabilme

Kentler, ilk krallıkların, anıtsal yapıların, sanatın, yazının ve teknolojinin ortaya çıktığı ve birçok alanda ileri adımların atıldığı yerler olmuştur. Güney Mezopotamya'da MÖ 3200 yıllarında çivi yazısını geliştiren Sümerlerin kentleşme ile başlayan sürecin en önemli aktörleri olduğu anlaşılmaktadır.

Yazının gelişim sürecini açıklayabilme

Yazı, Güney Mezopotamya'da organize yaşam biçimi, uluslar arası ticaret, kentleşme ve merkezi devletin kuruluşu gibi birbirini izleyen bir dizi gelişmenin sonucunda ortaya çıkan problemleri çözmek için geliştirilmiş gözükmemektedir. Yazının kesintisiz bir biçimde devam etmesi, tapınak ve krallıkların yazıcı yetiştirmek için kurdukları okulların devam etmesi ile mümkün olmuştur. Mezopotamya'da Sümerlerden sonra Akkad, Babil ve Assur ülkesinde binlerce yıl çivi yazısı kesintisiz bir biçimde devam etmiştir. Anadolu'da ise Hititlerin yıkılmasıyla çivi yazısı kesintiye uğramıştır. Doğu Anadolu'da ilk devleti kuran Urartular da durum benzerdir. Çivi yazısı devletin yıkılması ve kentlerin boşaltılmasıyla son bulmuştur.

Sümerlerden günümüze ulaşan kültürel etkileri değerlendirebilme

Güney Mezopotamya'da Sümerler bağımsız kent devletlerinde yaşadılar. Her kent kutsal bir kült merkezi olarak kabul edilmiş, baştanrı için yapılan bir tapınağın etrafında gelişmiştir. Sümerler, çivi yazısının üç bin yıla yakın kullanılması nedeniyle kültürlerini kendilerinden sonra Mezopotamya'ya gelen bütün toplumlara aktarmışlardır. Ayrıca din ve inanç sisteminde de onların çerçevesini belirlediği esaslar kabul edilmiştir. Özellikle "yaradılış" ve "tufan" gibi Sümer mitosları, günümüze kadar benzer biçimde ulaşmıştır.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdaki ülkelerden hangisinin topraklarının bir bölümü Eskiçağ'da Mezopotamya olarak adlandırılan bölgede **bulunmaz**?

- a. Türkiye
- b. Suriye
- c. Irak
- d. İsrail
- e. İran

2. Mezopotamya'da sulama olmadan tarım **yapılamayacak** bölge neresidir?

- a. Kuzey Mezopotamya
- b. Bağdat çevresi
- c. Güney Mezopotamya
- d. Çöl alanları
- e. Yukarı Dicle bölgesi

3. Mezopotamya'dan Doğu Akdeniz kıyılarına bağlanan en uygun yol güzergâhı hangisidir?

- a. Assur - Harran- Kargamış hattını izleyen kuzey yolu
- b. Mari üzerinden geçen Fırat yolu
- c. Diyala geçidini aşan doğu yolu
- d. Basra körfezi üzerinden giden deniz yolu
- e. Dicle yolu

4. Aşağıdakilerden hangisi bir yerleşmenin kent olarak tanımlanması için kriter **olamaz**?

- a. Yoğun nüfusun varlığı
- b. Farklı sosyal sınıfların bir arada yaşaması
- c. Yönetici kesimin olması
- d. Anıtsal mimari
- e. Gelişmiş tarım

5. Aşağıdakilerden hangisi Güney Mezopotamya kentlerinden biri **değildir**?

- a. Ur
- b. Uruk
- c. Eridu
- d. Kiş
- e. Assur

6. Aşağıdakilerden hangisi yazının geliştirilmesinin nedenlerinden biri **olamaz**?

- a. Kent nüfusunun artması
- b. Yeni iş kollarının oluşması
- c. Yaygın ticaret
- d. Organize yaşam biçimi
- e. Hayvancılığın gelişmesi

7. Ziggurat **nedir**?

- a. Tapınak
- b. Gözetleme kulesi
- c. Haberleşme kulesi
- d. Mezar anıtı
- e. Sığınak

8. Aşağıdakilerden hangisi Sümer dini ile ilgili **değildir**?

- a. Baştanrı fikri
- b. Tek tanrı anlayışı
- c. Güneş tanrısı
- d. Tufan
- e. Gılgamış

9. Aşağıdakilerden hangisi yazı geleneğinin kesintisiz sürdürülebilmesinin nedenlerinden biri **değildir**?

- a. Okulların varlığı
- b. Tapınakların ihtiyacı
- c. Devletin ihtiyacı
- d. Yerleşik yaşamın sürmesi
- e. Haberleşme ihtiyacı

10. Hangisi Sümer ordusunda kullanılan silahlardan biri **değildir**?

- a. Mızrak
- b. Topuz
- c. Kalkan
- d. Ok
- e. Balta

Okuma Parçası

Yakındoğu'da en eski çağdan itibaren birçok farklı kökenden gelen dilleri konuşan toplum iç içe veya yan yana yaşamıştır. Bunlardan bazıları çivi yazısı kullandığı için dilleri ve kökenleri hakkında daha fazla bilgi edinebilmekteyiz. Bir bölümü yerleşik olmayan yaşam biçimleri nedeniyle yazı kullanmamıştır. Konuştukları diller hakkında ancak komşularının yazılı belgelerine yansıyan bilgiler çerçevesinde fikir sahibi olmaktadır.

Mezopotamya'da Sümerlerden sonra en çok yazılı belge üretilmiş dil Akkadca'dır. Sümerce MÖ dördüncü binyılın sonları ve üçüncü binyılda yaygın olarak konuşulmuş ve yazılmıştır. İkinci binyılda resmi işler ve tapınaklar dışında fazla bir kullanım alanı olmadığı anlaşılmaktadır. İbadet dili olarak tapınaklarda uzun süre Sümerce metinler okunmakla birlikte günlük yaşamda etkisi giderek azalmış ve ortadan kalkmıştır. Mezopotamya'da ikinci binyıldan itibaren artık nüfusun büyük bölümünü oluşturan Sami toplumlarının dili Akkadca konuşulmaktaydı. Akkadca, Sami kökenli dillerin ilk yazıya geçirilenidir. Sami kökenli diller iki gruba ayrılmaktadır. Mezopotamya'da Akkadca'nın lehçeleri olan Doğu Sami kökenli Babilce ve Assurca yaygındır. Doğu Akdeniz kıyılarında ve Suriye'de ise Batı Sami kökenli İbranice, Aramice, Fenikece konuşulmaktaydı. Bu diller daha çok alfabe yazıyla MÖ birinci binyılda yazıya geçirilmiştir. Suriye ve daha sonra Mezopotamya'da konuşulan Amurru dili Batı Sami dillerinin öncüsü olarak kabul edilir. Bütünüyle bu dilde yazılmış herhangi bir belge günümüze ulaşmamıştır. Ebla dili de MÖ üçüncü binyılda yazıya geçirilmeye başlayan Sami kökenli bir dildir ve Suriye çevresinde konuşulmuştur.

Hurri bu dillerle akraba olmayan, Kafkasya'dan Anadolu'ya gelmiş Hurri toplumu tarafından MÖ üçüncü binyıl ile birinci binyıl arasında konuşulmuştur. Doğu Anadolu çevresinde birinci binyılda konuşulan Urartuca'nın akrabasıdır. Mitanni dili ise Hint Avrupa kökenli bir dildir ve MÖ ikinci binyılda Kuzey Suriye çevresinde konuşulmuştur.

Mezopotamya'nın doğusunda İran'dan ise MÖ üçüncü binyıl ile birinci binyıl arasında Elamca adlı dil yazıya geçirilmiştir. Elamca da Sümerce gibi kendine özgü yanları ile diğerlerinden ayrılan ve bölgede konuşulan hiçbir dille akraba olmayan bir dildi (van de Mieroop 2006: 54-55).

Kendimizi Sıneyalım Yanıt Anahtarı

1. d	Yanıtınız yanlışsa Giriş bölümünü yeniden inceleyiniz.
2. c	Yanıtınız yanlışsa Giriş bölümünü yeniden inceleyiniz.
3. b	Yanıtınız yanlışsa Giriş bölümünü yeniden inceleyiniz.
4. e	Yanıtınız yanlışsa Sümer Ülkesi bölümünü yeniden inceleyiniz.
5. e	Yanıtınız yanlışsa haritayı yeniden inceleyiniz.
6. e	Yanıtınız yanlışsa Giriş bölümünü yeniden inceleyiniz.
7. a	Yanıtınız yanlışsa Mitoloji ve Din bölümünü yeniden inceleyiniz.
8. b	Yanıtınız yanlışsa Mitoloji ve Din bölümünü yeniden inceleyiniz.
9. e	Yanıtınız yanlışsa Çiviyazısının Gelişimi bölümünü yeniden inceleyiniz.
10. b	Yanıtınız yanlışsa Devlet Yönetimi bölümünü yeniden inceleyiniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Temel ihtiyaç maddeleri yanında, az bulunan ve prestij sağlayan ürünlerin ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması Eski çağ koşullarında oldukça zordu. Bunun için gerekli temel koşullardan biri kervanların geçtiği yol güzergâhlarının güvenli olması idi. Uluslar arası ticaret daha büyük ön hazırlıkları gerektirmekteydi. Güvenli ortam yanında ürünlerin fiyatlarının belirlenmesi, vergi, konaklama gibi birçok problemin aşılması gerekiyordu. Ancak bütün bu zorlukların aşıldığı dönemlerde, ticaret sayesinde farklı kültürler tanışma imkânı bulmuş, elde edilen zenginlik ile seri üretim ve teknolojiye ileri adımlar atılmıştır.

Sıra Sizde 2

Hiyeroglif yazısı, anlatılmak istenen konunun, vurgulanmak istenen nesnenin resim karakterinde çizilmesiyle yazılmaktaydı. Toplumun ortak belleğinde bu resimler bir anlam taşımaktaydı. Günümüzde kullanılan trafik işaretleri de hiyeroglif yazıda kullanılan mantıkla hazırlanmaktadır. Örneğin otoyol levhası üzerindeki bir at arabası üzerinde kırmızı çizgi varsa biz bunu “otoyola araba giremez” biçiminde algılar ve öyle aktarırız. Bir levhada bina ve öğrenci resimleri görürsek orada okul olduğunu anlarız.

Sıra Sizde 3

Kentleşme

Yazı

Ortak din anlayışı

Gelişmiş sanat

Araba tekerleği

Ziggurat yapıları

Yararlanılan Kaynaklar

- Bottero, J.- Stève, M - J. (2002). **Evvel Zaman İçinde Mezopotamya** (Çev. A. Tatlier), İstanbul.
- Chiera, E. (1997). **Kilden Kitaplar Çivi Yazılı Belgelerin Anlattıkları** (Çev. Ali M. Dinçol), İstanbul.
- Frangipane, M. (2002). **Yakındoğu'da Devletin Doğuşu** (Çev. Z. Z. İlkelen), İstanbul.
- Gates, C. (2003). **Ancient Cities**, London.
- Köroğlu, K. (2010). **Eski Mezopotamya Tarihi. Başlangıcından Pers Dönemine Kadar**, İstanbul.
- Kramer, S. N. (1999). **Tarih Sümer'de Başlar** (Çev. H. Koyukan), İstanbul.
- Kramer, S. N. (2002). **Sümerler** (Çev. Ö. Buze), İstanbul.
- Kuhrt, A. (2007), **Eskiçağ'da Yakındoğu I-II**, İstanbul.
- Postgate, N. (1992). **Early Mesopotamia, Society and Economy at the dawn of history**, London.
- Roaf, M. (1996). **Mezopotamya ve Eski Yakındoğu** (Çev. Z. Kılıç), İstanbul.
- Van de Mieroop, M. (2006). **Antik Yakındoğu'nun Tarihi** (Çev. S. Gül), Ankara.
- Woolley, C. L. (1934). **Ur Excavations II, The Royal Cemetery**, London.

3

Amaçlarımız

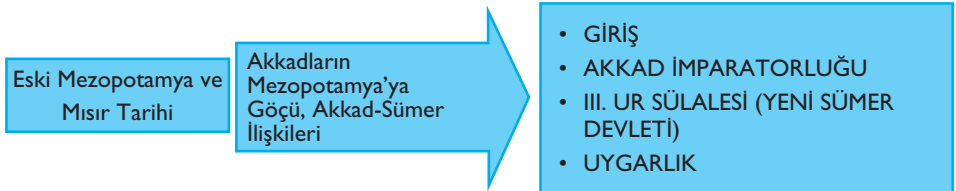
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- İmparatorluk fikrinin ortaya çıkışını açıklayabilecek,
- Sami kökenli toplumları ve Sümerlerden farklarını tanımlayabilecek,
- Anıtsal yapıların inşasını açıklayabileceksiniz,

Anahtar Kavramlar

- İmparatorluk
- Tanrı-kral
- Reform

İçindekiler

Akkadların Mezopotamya'ya Göçü, Akkad - Sümer İlişkileri

GİRİŞ

Akkadların Mezopotamya'ya Göçü

Yazılı sürecin başlamasıyla birlikte Güney Mezopotamya'da Sümerlerin adları ön plana çıkmıştı. Akkadlar Sümer ülkesine göç ederek gelen ve uzun yıllar boyunca kentlere yerleşerek buradaki yaşam biçimini benimseyen Sami kökenli en eski topluluktur. Güney Mezopotamya'da farklı etnik kökenden gelen yeni bir grubun siyasal olarak öne çıkması uzun bir sürecin ürünü olmalıdır. Akkad göçü MÖ üçüncü binyıl boyunca yavaş yavaş yaşanmıştır. Gelenler buradaki uygarlığın tarihsel seyrinde bir kesintiye yol açmamış; tersine Akkadlar, egemen bir güç haline gelinceye kadar Sümer **kent kültürünü** özümsemiş ve kendi katkılarıyla birlikte bu kültürün sonraki toplumlara aktarılmasında önemli rol oynamışlardır. Bunun anahtarı kent yaşamının devam etmesinde, oluşturulan kurumların gelişerek varlığını korumasında aranmalıdır. Akkadların siyasal olarak egemen güç haline gelmesinden sonra günlük yaşamda Akkadca konuşulmakla birlikte, resmi devlet işleri ve dini ayinlerde Sümerce kullanılmaya devam etmiştir. Sümer ülkesindeki köklü kurumlar varlığını korumuş, geleneksel kültür kesintiye uğramamıştır. Okuma yazmanın öğretildiği dini okullar bunların başında gelir. Mezopotamya'da Sümerler döneminde oluşan kültürün binlerce yıl sonra bile toplumları etkilemeye devam etmesi, köklü kurumların kent yaşamıyla birlikte devam etmesi ise mümkün olmuştur.

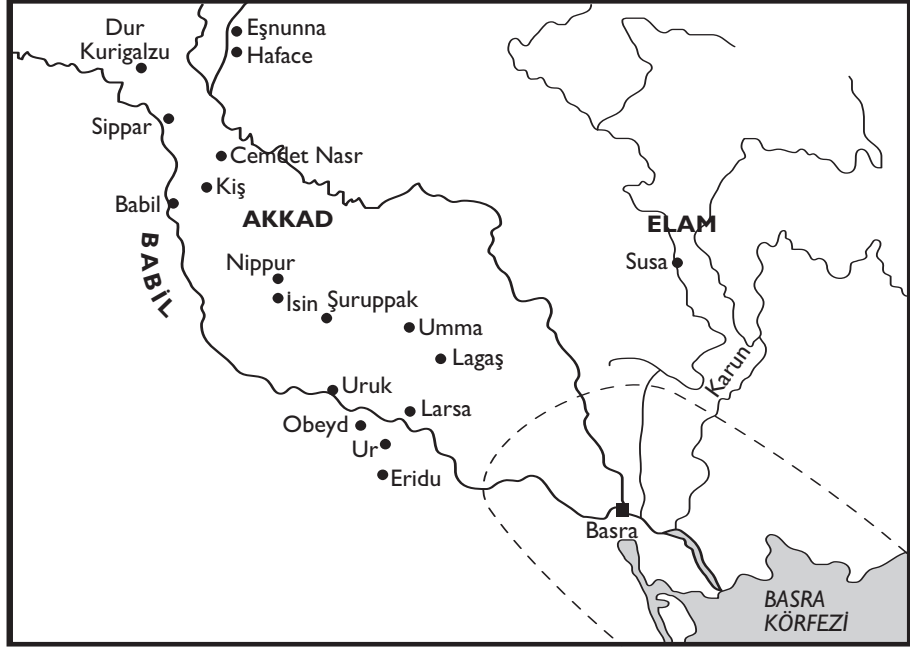
Akkad adının nereden geldiği bilinmemektedir. Bu adın kral Sargon'un başkenti Akkad/Agade adından gelmiş olabileceği önerilmektedir. Akkadların anavatanı ve Mezopotamya'ya göçlerinin başlangıcı konusunda da yeterince bilgi yoktur. Göçlerinin yüzyıllarca sürdüğü anlaşılmaktadır. Sümer ülkesine Suriye'den Fırat Nehri'ni izleyerek gelmişlerdir. Göçler yalnızca güneye doğru olmamış, Kuzey Mezopotamya da bu yeni gelen gruplarca vatan olarak benimsenmiştir. Akkad kökenli toplumlar, Fırat üzerindeki Mari kentinde olduğu gibi kuzeyde Dicle nehri kıyısındaki Assur kentinde de kısa zamanda nüfusun çoğunluğunu oluşturmuşlardır. MÖ üçüncü binyılın sonlarında Basra körfezi ile Nippur arasındaki alan Sümer olarak adlandırılmaya devam ederken kuzeyi Akkad olarak adlandırılmaktadır. Sümer adının yerini MÖ ikinci binyıldan itibaren öne çıkan Babil alacaktır.

Akkadların başkenti Agade'nin Babil veya Kiş kenti yakınlarında olduğu varsayılmaktadır. Ancak günümüze kadar bu kentin yeri kesin olarak keşfedilememiştir. Agade kentinin nehirlerin taşıdığı kumullar altında olduğu anlaşılmaktadır.

Kent kültürü: Uygarlaşma sürecinin ilk önemli adımı Neolitik çağda atılmış, tarım ve yerleşik köylü yaşamı başlamıştır. İkinci önemli adım MÖ dördüncü binyılda, kentleşme, sanat, gelişmiş mimari, teknoloji, yaygın ticaret ve kayıt sistemi gibi yeniliklerle birlikte oluşmuştur. Bütün bu birikimi tanımlayan kent kültürünün sonraki nesillere aktarılabilmesi, kazanımların kaybedilmeden daha ileri götürülebilmesi bakımından önemli olmuştur.

Resim 3.1

Sümer ve Akkad ülkesi.

Akkad İmparatorluğu'nun kurucusu kral Sargon'dur. Onu izleyen ve yaklaşık iki yüzyıl devam eden egemenlik boyunca iktidara geçen kralların birçoğunun yalnızca adları bilinmektedir. İktidarda kalış süreleri de aşağı yukarı tahmin edilerek hesaplanmaktadır. Akkad kralları hakkındaki bilgilerin çoğu, ikinci binyılın başlarına aittir. Nippur'da tanrı Enlil için inşa edilmiş en önemli Sümer tapınağına armağan olarak sunulmuş heykel ve kabartmalarda bulunan yazıtlar, mühürler, ülkenin değişik yerlerine yapılmış seferlerin anısına dikilmiş steller Akkad kralları hakkında bilgi verir. Ayrıca MÖ sekizinci yüzyılda Assur yazıtlarında ve Hellenistik dönemde Antik kayıtlarda karşımıza çıkan krallığın kurucusu Sargon ve torunu Naram-Sin'e ait mitolojik öyküler, bu krallığın Mezopotamya toplumunda bıraktığı derin izleri göstermesi bakımından önemlidir.

Akkad orduları iki yüzyıla yakın bir süre boyunca Orta Anadolu'dan İran'a, Toroslardan Basra Körfezi'ne kadar neredeyse bilinen dünyanın bütün sınırlarına ulaşmışlardır. Ancak Akkadların bu kadar geniş alanda sürekli denetim kurduklarını düşünmek mümkün değildir. Bu seferler daha çok ganimet elde etmeye ve haraç almaya yönelikti.

Akkad Sülalesi	2350-2150
Sargon	2334-2279
Rimuş	2278-2270
Maniştusu	2269-2255
Naram-Sin	2254-2218
Şar-kali-şarri	2217-2193
İgigi	
Nanum	
İmi	
Elulu	
Dudu	2189-2169
Şu-T/Durul	2168-2154

Sami kökenli Akkadların Sümer kentlerine yerleşmesinden sonra toplumlar arası ilişkilerde hangi dil daha yaygın kullanılmış olabilir?

SIRA SİZDE

AKKAD İMPARATORLUĞU

Kurucu Kral Sargon

Akkad Krallığı'nın kurucusu Sargon'un (Akkadca Şarru-kin) geçmişi, sonradan ona yakıştırılan mitolojik öyküler nedeniyle oldukça belirsizdir. Ortadoğu'da yaygın olarak bilinen sepet içinde nehre bırakılan çocuk motifli hikâyelerden biri onun yaşam öyküsünü anlatır. Bu hikâye kendi döneminden değil, Yeni Assur Krallığı'nın son başkentinde MÖ sekizinci yüzyıla ait arşivden gelmektedir. Hikâyenin bir bölümü şöyledir:

“Annem bana gebe kalmış, beni gizlice doğurmuş
Beni kamış bir sepete koymuş, kapağını ziftle yapıştırmış
Suları yükselmeyen ırmağa bırakmış
Irmak yardım etti bana, su çekici Akki'ye götürdü.
Su çekici Akki ibriğini daldırırken çıkardı beni sudan
Su çekici Akki oğlu bildi beni, büyüttü.
Su çekici Akki bahçesine bahçivan yaptı beni.
Bahçivanken (Aşk ve savaş tanrıçası) İştar bana aşık oldu
(56) Yıl krallık yaptım” (Kaynak: Kuhrt 2007).

Bir başka hikâyede öksüz bir çocuğun krallığa giden yolu hayranlık motifleriyle örülmüştür. Fakir bir aileden gelen Sargon, Kiş Kralı Ur-Zababa'nın sarayında iş bulmuş ve kısa zamanda yükselerek vezir olmuştur. Belirgin olmamakla birlikte bir saray ayaklanmasıyla tahtı ele geçirdiği anlaşılmaktadır. “Kiş Kralı” unvanını alan Sargon bununla yetinmemiş, kendisi için yeni bir başkent kurmuş ve kısa zamanda adını ölümsüzleştirecek bir dizi eyleme girişmiştir. Yazılı belgelere göre yeni başkenti Agade'de kendisi için bir saray ve tanrıları için de büyük tapınaklar inşa ettirmiştir.

Sargon'un tahtını ele geçirdiği Kiş kralı Ur-Zababa dışında, güneyde Sümer kent devleti Uruk'u yöneten Lugalzagesi adlı kralı da yerinden etmiştir. Sargon krallığını ilan edip başkentini kurduktan sonra, 56 yıllık uzun saltanatı boyunca kayıtlara geçen en az 34 savaş yapmıştır. Savaşlarının sırası bilinmemektedir. Sargon'un Kiş kentinden sonra güneydeki Sümer kent devletlerini de ele geçirmeye başladığı anlaşılmaktadır. Lugalzagesi'nin yönetimindeki Uruk'un zaptı bu sürecin en önemli gelişmelerinden biridir. Çoğu gösteriş ve övünme amacıyla kaydedilen yazılı belgeler, onun “Aşağı Deniz”e (Basra Körfezi) kadar tüm Sümer ülkesini kontrol altına aldığını belirtir.

Sargon, Sümer kent devletlerinde geliştirilmiş birçok yeniliği kendi amaçları doğrultusunda biçimlendirmiştir. Sümerlerin kent devletleri arasındaki çatışmalar için hazırladıkları düzenli ordular, uzak bölgelere sefer yapabilecek şekilde düzenlendi. Bir yazıtında “her gün 5400 insan önünde yemek yedi” biçiminde anlatılan olay, onun düzenli ordusuna işaret ediyor olabilir. Sargon doğuda İran üzerine ilerdi. Bu bölge, Uzakdoğu'dan gelen ticaret yollarının Mezopotamya'ya ulaşan son bölümünün güvenliği açısından çok önemliydi. Ayrıca burada güçlenecek bir krallık güvenlik açısından Sargon'un denetimindeki Sümer kentleri için her zaman

tehdit oluşturmaktaydı. En önemlisi de geçmişi binlerce yıl öncesine giden Elam, zengin ganimet elde edilecek birikime sahipti. İran'da birçok kent zapt edildikten sonra, bölge en azından bir süre Akkad ülkesinin bağlı hale getirildi. Susa ise bir eyalet haline dönüştürüldü.

Akkad orduları kuzeye doğru Fırat boyunca ilerleyerek Mari (Tel Hariri) ve Halep'in güneyindeki Ebla (Tel Mardih) gibi iki krallığı denetim altına aldı. Güney Mezopotamya'da kurulmuş kentlerin hammadde ihtiyacının bir bölümü yüzlerce yıldan beri bu bölgeden karşılanmaktaydı. Uruk döneminden itibaren tüccarlar bu yolu kullanarak Torosların kuzeyine, Anadolu yaylasına kadar ulaşan bir ticaret ağı kurmuşlardı. Yazılı belgeler Sargon'un bu seferleriyle Sedir Ormanları ve Gümüş Dağlarına ulaştığını belirtir. Bu seferi Sargon'a, hem Toroslardaki gümüş madenlerine ve hem de Amanosların değerli sedir ormanlarına ulaşma olanağı sağlamıştır.

Sargon hakkındaki mitolojik öyküler gibi, tümüyle kurgusal olabilecek birçok belge onun seferlerinin ulaştığı noktaları da abartılı bir biçimde oldukça uzak bölgelere kadar genişletir. Bunlardan bir bölümü, krallığın sınırları dışında bulunmuş ve sonraki dönemlerde yapılmış kopyalardır. "Savaşın Kralı" (*Şar tamhari*) olarak adlandırılan ve Mısır'da el-Amarna'da, Orta Anadolu'da Kültepe ve Boğazköy'de (Hattuşa) ele geçen bu tür belgeler, Sargon'un Orta Anadolu'ya, Akdeniz'de Kıbrıs (Alaşa) ve Girit'e kadar ulaştığını belirtir. Sargon, bu öykülerde anlatılanlara inanılacak olursa, Tuz Gölü'nün güneyindeki Puruşanda (Acmhöyük) adlı kentte oturan Akkadlı tüccarların yardım istemesi üzerine, Orta Anadolu'ya ordusuyla sefer yapan ilk kraldır. Bu hikâye Anadolu toplumlarının belleğinde çok uzun süre yaşamış olmalıdır. İlginç bir biçimde Anadolu'nun ilk büyük devleti olan Hitit Krallığı'nın kurucu krallarından Muşili de Güney Mezopotamya'ya Babil'e sefer yapmış (MÖ 1595) ve bu kenti yağmalamıştır.

Sargon'un uzak bölgelerden taşıdığı ganimetler, başkentin ve yakın çevresindeki diğer önemli kentlerin zenginleşmesine katkıda bulunmuş, anıtsal binaların ve surların yapımında kullanılmıştır. Akkad ordularının merkezden oldukça uzak bölgelere sefer yapabilme becerisine sahip olduğu kabul edilmekle birlikte, buraları uzun süre kontrol altında tutabildiği düşünülmemektedir. Nitekim Sargon'un yaşlılığına ilişkin kayıtlar yalnızca uzak bölgelerin değil, Agade/Akkad çevresindeki kentlerin bile isyan ettiğini anlatır.

Sargon'un yerine geçen oğlu Rimuş döneminde, kazanımların önemli bir bölümünün korunduğu anlaşılmaktadır. Kuzey Suriye'deki Tel Brak'ta bir yazıtta adının geçmesi, ayrıca "Yukarı ve Aşağı Deniz"e (Akdeniz'den Basra Körfezi'ne) kadar tüm ülkeyi bir arada tuttuğunu iddia etmesi bu çabalarının bir sonucudur. Rimuş'un kısa saltanatı, kardeşi Maniştuşu'nun da katıldığı bir saray entrikasıyla son bulmuştur. Maniştuşu'nun iktidarı süresinde, ülkedeki istikrar tam olarak sağlanamamakla birlikte, Akkad orduları Elam ve kuzeydeki Assur üzerine başarılı seferler düzenlemiştir. Maniştuşu bir yazıtında Ninive'de tanrıça İştâr için bir tapınak yaptırdığını, bir diğerinde ise Aşağı Denizi gemilerle geçtikten sonra kendisine karşı koyan 32 kralı yendiğini bildirir.

Tanrılaştırılmış Kral: Naram-Sin

Maniştuşu'dan sonra kral olan Naram-Sin, Akkad ülkesi ve çevresinde en az dedesi Sargon kadar belirgin izler bırakmıştır. Onun döneminden günümüze kalan ve üzerinde Naram-Sin'i gösteren kabartmaları, boynuzlu başlık gibi Mezopotamya sanatında yalnızca tanrılara atfedilen semboller taşır. Akkadlı bir memurun Tello (Girsu) kentinde bulunan bir mühründe Naram-Sin'in unvanları arasında "Ak-

kad'ın tanrısı, evrenin fatihi" gibi ona yüklenen olağanüstü gücü gösteren tanımlar vardır. Bu durum onun bir tür tanrı-kral olarak ölümsüzleştirildiğini ve mitolojik öykülere konu edildiğini göstermektedir.

Akkad orduları onun döneminde yağma seferlerinin sınırlarını genişletmiştir. Naram-Sin, Sargon döneminde yağmalanarak vergiye bağlanmış geniş bölgeyi denetlemek için projeler geliştirmiştir. Fırat üzerinden Kuzey Suriye bölgesine girmiş ve Halep yakınındaki Ebla'da kurulmuş olan Sami kökenli güçlü bir krallığı yıkmıştır. Arkeolojik kazılar da kentin Akkad döneminde tahrip edildiğine ilişkin bulgular vermiştir.

Akkad orduları, Kuzey Mezopotamya bölgesinin denetimi için de seferler yapmıştır. Bu yönde Güneydoğu Anadolu bölgesine sefer yapmış ve Toroslara kadar ulaşmıştır. Diyarbakır'ın doğusunda, Pir Hüseyin adlı eski yerleşmede, buraya yapılan seferin başarısını kutlamak için dikilen Naram-Sin steli bu seferin kanıtı olarak günümüze ulaşmıştır. Stel, İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nde sergilenmektedir.

Akkad orduları, Sargon zamanında olduğu gibi Naram-Sin'in krallığında da Toroslara aşarak Anadolu içlerine girmiştir. Uzak bölgelere yapılan seferlerin yukarıda belirttiğimiz gibi ganimet elde etmek amacıyla yapıldığı belirgindir. Aynı bölgelerin hem Sargon ve hem de Naram-Sin tarafından tekrar tekrar fethedilmesine ilişkin kayıtlar bu değerlendirmeyi doğrular.

Naram-Sin döneminde Akkad İmparatorluğu'nun yapısı, kent devleti modelinden oldukça farklı yeni bir biçim almıştı. Sınırlar genişlemiş, resmi dil olan Akkadca yaygınlaşmış, yeni bir yönetim modeli oluşturulmuş ve dönemi temsil eden sanat eserleri uzak bölgelerde benzer biçimde yapılmaya başlanmıştır. Kuzey Irak'ta Ninive ve çevresinde ele geçen Akkad dönemi sanat eserleri ve bazı yazılı belgeler buradaki egemenliğin kalıcı olduğuna işaret eder. Nuzi tabletleri arasında Akkadca yazılı olanların da bulunması bu olguyu destekler. Tel Brak kentinde bulunan, çevresi surlarla kuşatılmış bir yönetim binası, bölgede kalıcı inşaa faaliyetlerinin yürütüldüğünü gösterir. Buradaki sarayın tuğlaları üzerinde Naram-Sin damgaları bulunmaktadır. Benzer biçimde İran'da da bu dönemde Akkadca resmi işlerde kullanılmaya başlanmıştır.

Naram-Sin'in son yılları ve onun yerine tahta geçen oğlu Şar-kali-şarri'nin egemenlik dönemi Akkadlar için sonun başlangıcı anlamına gelen karışıklıklara tanık olmuştur. Kuzey bölgelerinde sağlanan istikrar ve denetim bozulmuş, seferlerle sindirilen Lulubilerin komşuları Gutiler güneye doğru hareketlenmişlerdir.

Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da Kafkasya'dan göç ederek gelen Hurriler yeni bir güç olarak sahneye çıkmışlardır. Şar-kali-şarri dönemi yazıtları, bir Batı Sami grubu olan Amurruların da ilk kez bu dönemde Kuzey Suriye'de etkin bir konuma geldiklerini açıklar. Akkad dönemi sonrasında ait bazı şiirsel anlatılarda, devletin sonu ve başkent Agade'nin düşüşü, kutsal mekânlara ve tanrılara karşı takındığı tavra bağlanır. Naram-Sin'in kutsal kent Nippur'u ve Enlil'in tapınağı Ekur'u yağmalayarak, ganimet

Resim 3.2

Naram-Sin stelinden ayrıntı. Akkad kralı kendisini Mezopotamya'da tanrılara özgü olan boynuzlu bir başlık ile betimlettirmiştir. Uzun saçlar ve sakal bu dönemden sonra bütün Mezopotamya taribi boyunca yönetim erki olanların "erkeklik" sembolü ve belirleyicisi olmuştur.

ti gemilerle başkentine taşınması bunlar arasında en belirginini olarak öne çıkarılır. Anlatıya göre tanrılar bu olaydan sonra Akkadlıları cezalandırmak için üzerlerine Gutileri göndermiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Naram-Sin sonrasında iktidara gelen krallar zamanında, ülkenin farklı yerlerinde çıkan isyanlar ekonomik dengeleri bozmuştu. Gutilerin de dâhil olmak üzere gerçekleşen göç hareketleri sonrasında ise Agade yıkılmış, Akkad Devleti tarih sahnesinden silinmiştir. Mezopotamya'ya gelen ve buradaki köklü kültürü benimseyen birçok toplum gibi Gutiler de bu yapı içinde erimiştir. Gutiler hakkında isimleri ve dağlı bir kabile oluşlarıyla ilgili sınırlı bilgiler dışında fazla bir şey bilinmemektedir.

Akkad İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla birlikte Sümer kent devletlerinden birkaçı hemen bağımsızlığını ilan etmiştir. Bunlardan en önemlileri Lagaş, Kiş ve Uruk'tur. Yazılı belgelerin yokluğu nedeniyle karanlıkta kalan bu dönemde, Lagaş (Al Hiba) kenti bağımsızlığını korumayı başarmış, tapınaklarını ve sulama sistemlerini onarmıştır. Ur Baba, ardılı Gudea ve oğlu Ur-Ningirsu bu sürecin başarılı krallarıdır. Gudea bir saray ve heykel okulunda, güneyden Magan'dan getirilen oldukça sert diyorit taşlardan yaptırdığı heykelleriyle ölümsüzleşmiştir. Lagaş kralının Elam üzerine bir sefer yaptığına ilişkin kayıtlara da rastlanılmıştır. Yarım yüzyılı aşkın bir süreyi kapsayan bu dönem, MÖ 2.112 yılında Ur kentinin tarih sahnesinde öne çıkmasıyla sona ermiştir. Ur kenti liderliğinde yaşanan süreç, Sümerlerin son parlak dönemidir.

SIRA SİZDE

Kent devleti ve İmparatorluk arasında ne tür farklar vardır? Tartışınız.

III. UR SÜLALESİ (YENİ SÜMER DEVLETİ)

Ur, Mezopotamya tarihine yön veren gelişmelere öncülük eden önemli kentlerden biridir. Basra Körfezi'ne yakın oluşu, Fırat'ın güney kıyısındaki stratejik konumu, doğuya açılan yollara yakınlığı ve köklü bir kent kültürüne sahip oluşu önemini artırmaktaydı.

Akkad İmparatorluğu'nun çöküş süreci, Güney Mezopotamya'daki Sümer kent devletleri için yeniden doğuşun başlangıcı olmuştur. Birçok kentin yeniden kendi yönetici sülalesinin denetiminde geliştiği bu dönemde en güneydeki kentlerden Lagaş, Gudea adlı kralıyla, Ur kenti ise kral Utu-hegal liderliğinde adını duyurmuştur. Yeni Sümer Devleti olarak da adlandırılan ve bir yüzyıldan biraz uzun olan bu döneme adını veren III. Ur Sülalesi, Utu-hegal'in Ur kentine yönetici (ensi) olarak tayin ettiği Ur-Nammu tarafından kurulmuştur. Ur-Nammu, "Sümer ve Akkad ülkelerinin kralı" unvanını kullanarak egemenlik alanının kentle sınırlı olmadığını vurgulamıştır. Bu doğrultuda bölgenin tek egemeni olmak için Akkadlara boyun eğdiren Gutilere karşı mücadeleye girişir. Ur-Nammu'dan sonra tahta çıkan Şulgi zamanında bu unvanlara "Dört Bir Yanın Kralı" (Evrenin Kralı) da eklenmiştir. Bu da III. Ur Sülalesi döneminde, Akkad yönetim anlayışının bir ideoloji olarak benimsendiğini gösterir.

Sümer kral listelerine göre Ur-Nammu ile birlikte Ur kenti üçüncü kez krallığı devralıyordu. Bu nedenle bu döneme üçüncü Ur Sülalesi adı verilir. III. Ur Sülalesi'nin yönetiminde Güney Mezopotamya ve çevresinde yaşanan gelişmelerin büyük bölümü kayıt altına alınmış, çok sayıda yazılı belge düzenlenmiştir. Yapılan inşaatlar, seferler, depolarda saklanan hububat, kazanılan savaşlar kaydedilmiş; reformlar gerçekleştirilmiş, ülke bu dönemde yeniden doğuşun izlerini taşıyan başarılarla sahne olmuştur. Bu nedenle modern tarihçiler üçüncü Ur sülalesi dönemini "Sümer Rönesansı" olarak da adlandırırlar.

III. Ur Sülalesi	2112-2000
Ur-Nammu	2112-2095
Şulgi	2094-2047
Amar-Sin	2046-2038
Şu-Sin	2037-2029
İbbi-Sin	2028-2004

Siyasal Gelişmeler

Ur Sülalesi kısa zamanda Sümer ve Akkad ülkelerinin egemen gücü haline gelmiştir. Bu dönemde uygulanan Akkad modeli fetih politikasıyla kısa zamanda sınırlar genişlemiş ve devlet bir imparatorluğa dönüşmüştür. Sümer kökenli krallar, yalnızca Sümerce konuşan halkın yaşadığı ülkenin devleti değil, Sümercenin hiç konuşulmadığı, çoğunlukla Sami kökenli toplumların yaşadığı kuzey bölgelerinin de egemeni haline gelmişlerdi. Ülkenin yönetiminde yeni düzenlemeler yapılarak eyalet sistemi oluşturulmuştu.

Kurucu kral Ur-Nammu doğuda Elam ülkesi ve Susa kentini egemenlik altına aldıktan sonra kuzeyde Assur kenti üzerine sefer yapmıştır. Dicle boyunca Kuzey Irak'a ilerleyen Sümerlilerin ilk kez bu kadar uzak bölgeleri denetledikleri görülür. Bütün bu bölgelerden alınan ganimetler ve vergiler Ur'a taşınmakta, sağlanan işgücü ile kanallar yanında anıtsal yapılar ve saraylar yapılmaktaydı. Fırat Nehri üzerindeki önemli ticaret merkezleriyle siyasi ilişkiler kurulmuştu. Bu kentler arasında Mari, Tuttul, Ebla ve Akdeniz kıyısına yakın Biblos gibilerinin adları anılmaktadır.

Ur-Nammu'dan sonra tahta geçen Şulgi Sümer edebiyatında ve mitolojisinde iz bırakan krallardan biridir. Kral Şulgi adına tapınak yapılmış, ilahiler yazılmış, tanrı-kral anlayışıyla kutsanmıştır. Siyasi yayılma politikası onun döneminde de benzer biçimde sürdürülmüştür. Eyaletlerden alınan vergiler ve sefer yapılan bölgelerden alınan ganimetlerle inşaa faaliyetlerine hız verilmiştir.

Şulgi'den sonra III. Ur Sülalesi bir süre daha gücünü korumuşsa da bu uzun sürmemiştir. Mezopotamya büyük bölümü Suriye'den gelen yeni toplumların göçüne sahne olmuştur. Doğudan da Elam akınları buna eklenince kurulan devlet varlığını koruyamamış, Ur kenti yıkılmıştır. Kentin sembolü ve koruyucusu olarak kabul edilen tapınaklar talan edilmiş, tanrı heykelleri İran'a götürülmüştür.

III. Ur Sülalesi'nin son bulması Güney Mezopotamya'da Sümerlerin siyasi anlamdaki üstünlüğünü de bitirmiştir. Ancak Sümer kültürü, yazı, edebiyat, din ve mimaride belirgin bir biçimde sonraki toplumları etkilemeye devam etmiştir.

UYGARLIK

Akkad Devlet Anlayışı

Akkad döneminde yönetici sülale ve kral daha güçlü konuma gelmiş, devletin toplum üzerindeki egemenliği daha belirginleşmiştir. Sargon ile başlayan süreçte yeni bir devlet modeli ve yeni bir kral tipi geliştirmiştir. Akkad krallarının yeni yönetim anlayışına koşut olarak, "Agade'nin Kralı" unvanının yanı sıra, "Dört Bir Yanın Hükümdarı" ve "Evrenin Kralı" gibi unvanlar kullanması bu yeni anlayışın yansımasıdır. Naram-Sin bu unvanlara ek olarak, yukarıda belirtildiği gibi "Akkad'ın tanrısı" olarak tanımlanmaya başlamış, isminin başına tanrı isimlerini belirtmek için konu-

lan bir işaret ekletmiş ve stelinde kendisini, yalnızca ilahi varlıklara özgü bir simge olan çift boynuzlu bir başlıkla betimletmiştir. Bu yaklaşım, bir yanıyla Erken Hannedanlar döneminden tanıdığımız Lugalbanda ve Gılgamış gibi yarı tanrı kralları, bir yanıyla da sonraki kralların benimsediği, tanrı adına bütün dünyayı yönetmek gibi yeni bir anlayışı yansıtır.

Kralın konumuna koşut olarak devletin yapısının da belirgin bir biçimde değiştiği görülür. Belirli sınırları olan kent devleti yerine “bütün dünyayı” yönetmeye aday bir imparatorluk düşüncesine geçildiğini veya bu düşüncenin temellerinin atıldığını söyleyebiliriz. Ancak Yeni Assur veya Pers döneminde olduğu gibi, imparatorluk topraklarına katıldığı iddia edilen bölgelerin düzenli ve organize olmuş eyaletler biçiminde yönetildiğine işaret eden veriler zayıftır. Yalnızca Elam bölgesine gösterilen yoğun ilgi ve burada Akkadca’nın resmi işlerde kullanılmaya başlanması bu yöndeki yaklaşımın izlerini taşır. Ayrıca Kuzey Mezopotamya’da yapılan inşa faaliyetleri bu bölgenin de merkezden yönetildiğini gösterebilir. Ancak geleneksel olan “Kiş kralı” unvanının kullanımından beklenen ayrıcalık terk edilmedi. Bir anlamda Sümer kent devleti anlayışının izlerini taşıyan, bir kentin diğerlerini denetlediği algısının sürdüğü anlaşılmaktadır.

Akkad döneminde uzak bölgelerle ticaret yapılmasının teşvik edildiği görülür. Hindistan, Umman ve Bahreyn’den gelen gemilerin limanlara yanaştığı, başkentteki yönetici ve soylu sınıfın ihtiyacı olan bazı lüks ürünlerin bu yolla sağlandığı bilinmektedir. Büyüyen kentlerin ihtiyacı ticarete ek olarak Akkad döneminde sık sık yapılan seferlerle, alınan vergi ve ganimetlerle sağlanmaktaydı. Hemen her yıl sefer yapma anlayışı, Mezopotamya’da güçlü kral anlayışının göstergesi ve kentlerdeki ihtiyaçların karşılanması yöntemlerinden biriydi.

Sınırların genişlemesi, Akkadların farklı kültürlerle tanışması, başkente gelen ürünlerin artması ve yoğun ticaret, günlük yaşamda kullanılan ölçü birimlerinde zorunlu olarak standartlaşmayı getirmiştir. Akkadların getirdiği yeniliklerden biri de yazılı belgelerde kullanılan tarihleme sistemidir. Bu yeni sistemde her bir yıl, bir önceki yıl meydana gelen önemli bir olayın adıyla anılıyordu. Örneğin, Sargon’un Mari kentini yıkması bir sonraki yılın adı olmuştur. Bu sistem Babil ve çevresinde MÖ 1500 yıllarına kadar geçerliliğini korudu. Bu listeler sayesinde siyasal veya sosyal alanda meydana gelen ve bütün toplumu ilgilendiren önemli olaylar yıl adı olarak kayıt altına alınmıştır. III. Ur Sülalesi döneminden itibaren de her yıla yüksek dereceli bir memurun adı verilmiş ve bunların listesi tutulmuştur (Eponym listeleri). Ancak bu listelerde büyük eksiklikler vardır.

Sanat

Akkad sanatı, sarayın ve kralın yüceltilmesi kurgusuyla şekillenmiş propaganda amaçlı kabartma ve stel örneklerinden oluşur. Daha önceki dönemde krallar ölümlerinde tanrılaştırılırken Naram-Sin yaşarken tanrılaştırılmış ve **kült** sahibi olmuştur. Onun tanrısal özellikleri, alçak kabartma tekniğinde kaya yüzeyine veya kayadan koparılmış yassı, uzun düzgün stellere oyulan betimlemelerinde vurgulanmıştır. Naram-Sin’in iki metre yüksekliğindeki ünlü steli/ dikili taşı (Resim 3. 2) İran sınırındaki Lullubi adlı bir kabileye karşı kazanılan bir zaferin anısına Babil yakınındaki Sippar’da dikilmiştir. Bu taş üzerinde tanrı-kral düşman askerlerine basarak ordusunun önünde dağlara tırmanmaktadır. Başında boynuzlu başlık, üzerinde kraliyet nişanları olan ok, yay ve savaş baltası, ayaklarında Mezopotamya’ya özgü sandaletleri vardır.

Kült: Tanrı veya tanrıların özelliklerini, tapınğını, ibadet şeklini kapsayan tapınma ile ilgili eylemlerin tümü.

Bu stel Naram-Sin'den bin yıl kadar sonra sa-
vaş ganimeti olarak Elam kralı tarafından İran'da-
ki Susa kentine götürülmüştür. Mezopotamya
araştırmalarının başlangıç döneminde Fransız ar-
keologlar tarafından bulunan stel, Paris'teki Louv-
re Müzesi'ne nakledilmiştir. Naram-Sin'in Diyar-
bakır yakınındaki Pir Hüseyin'de bulunan stelinin
baş kısmı ise İstanbul Eski Şark Eserleri Müze-
si'nde sergilenmektedir. Bu dönemden kalan bir-
kaç kaya kabartması benzer özellikler taşımakta-
dır. Kuzey Irak'ta Ninive'de bulunmuş, son dere-
ce güzel işçilikli, döküm tekniğinde yapılmış tunç-
tan bir baş ve tunç bir heykelin yazıtlı kaidesi bu
dönem sanatının ulaştığı seviyeyi göstermesi ba-
kımından dikkat çekicidir.

Resim 3.3

*Tunçtan döküm
teknikinde yapılmış
Naram-Sin başı
(Saggs 1962).*

III. Ur Sülalesi Dönemi Reformları

Uygarlığın gelişimindeki önemli adımların atıldığı Güney Mezopotamya'da dör-
düncü binyılın sonlarından itibaren tutulmaya başlayan yazılı belgeler tarihsel ve
mitolojik kurgu içinde bilgi edinmemize katkı yapar. Yukarıda belirttiğimiz gibi III.
Ur Sülalesi döneminden oldukça çok sayıda belge günümüze ulaşmıştır. Bu durum
tapınaklarda ve önemli merkezlerde kurulan okullarda devletin ihtiyacı olan yazı-
cı sınıfının yetiştirildiğini ve okul sisteminin geliştirildiğini göstermektedir. III. Ur
Sülalesi döneminde resmi belgelerde yaygın olarak Sümerce kullanılmıştır. Ancak
Akkad döneminde yaygınlaşmış olan Akkadcadan da vazgeçilmemiştir. Girsu (Tel-
lo), Umma ve Nippur yakınındaki Puzriş-Dagan (Drehem) gibi kentlerde tutulmuş
belgeler oldukça ayrıntılı bir içeriğe sahiptir.

Devletin bütün faaliyetleri yazıya geçirilmekteydi. Gelir ve giderler kayıt altına
alınmıştı. Gelirlerin büyük bölümünü canlı hayvan alımı ve dağıtımını oluşturmak-
taydı. Tarlalarda ve değirmenlerde çalışan, hasat toplayan, dokuma yapan, kamış
kesen, kanal kazın, teknelere mal yükleyen ve tekneleri çeken insanların sayısı ti-
tizlikle tutulmuş ve bunlara yapılan ödemeler belirtilmiştir. Ödemeler genellikle,
bira, ekmek, yağ, soğan ve balık gibi yiyecek maddeleriyle yapılıyordu. Denizaşı-
rı ülkelerle veya nehir yoluyla ulaşılan uzak bölgelerle yapılan ticaret de devletin
kontrolü ve izniyle, kayıtlara geçirilmesi koşuluyla gerçekleşmekteydi.

Bütün bu karmaşık işlerin yapılması yalnızca kayıtların tutulması ile mümkün
değildi. Bunların belirli kurallara bağlanması, aksaklıkların ve olası problemlerin
çözümü için düzenlemeler de gerekliydi. Önce kent devletlerinde başlayan top-
lumsal hayatı düzenleme çalışmaları iki yönlü olarak gelişmekteydi. Bunlardan bi-
ri tapınak öncülüğünde şekilleniyordu. Ancak zaman içinde güçlenen siyasal oto-
rite ve krallar öncülüğü almış ve günlük yaşamda ortaya çıkan problemleri çözmek
adına adımlar atmışlardır. Geleneksel kabuller yanında yazılı kurallar ve bazı re-
form çabaları kent yaşamının getirdiği yeni sorunlara çözüm bulma kaygıları taşı-
r. Lagaş kralı Entemena ve Urukagina ilk reformistler olarak bilinirler. Yapılan bu ilk
düzenlemelerde daha çok borç affı gibi konular işlenmiştir. Gerçek anlamda ilk ya-
sa koyucu kral Ur-Nammu'dur. Karmaşık hale gelen kent yaşamı içinde miras, ti-
caret, bireysel ilişkiler gibi konularda ortaya çıkan anlaşmazlıkların yaygın olduğu

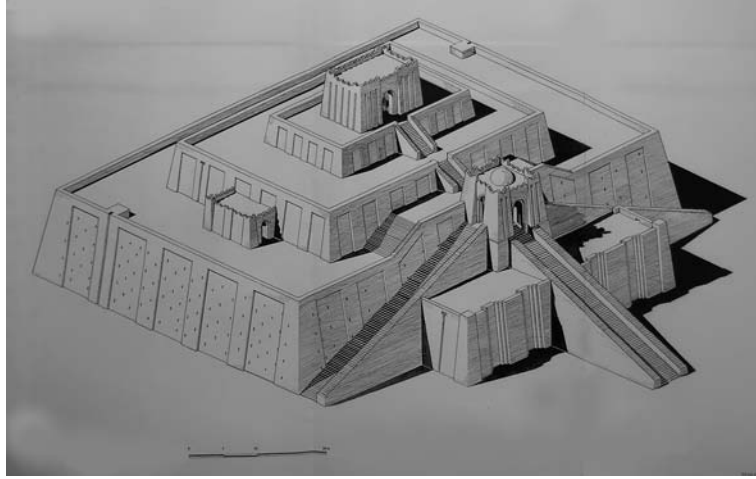
anlaşılmaktadır. Bu tür davalara Lagaş'ta bulunan bir grup belgeden anlaşıldığına göre, kral, ensi veya hâkimler tarafından bakılıyordu. Sümer yasaları daha çok tarafların zararlarını önleyecek maddi karşılığı olan cezalar vermektedir.

İnşa Faaliyetleri

Eski Mezopotamya uygarlıklarından günümüze kalan ve uzak geçmişin izlerini en belirgin biçimde yansıtan anıtların başında III. Ur Sülalesi döneminde yapılan ziggurat gelmektedir. Bu dönemin büyük krallarından Ur-Nammu ve Şulgi, kentlere büyük yatırımlar yapmışlardır. Yaptıkları seferlerden elde ettikleri ganimetler ve zenginlik, kentlerin çehresinin değiştirilmesine katkıda bulunmuştur.

Resim 3.4

Ur Zigguratı'nın kentteki kazıları yürüten Woolley tarafından yapılan rekonstrüksiyonu. Kademeli bir biçimde yükselen zigguratın tepesinde bir tapınak yer almaktadır (Kaynak: Wooley 1939)

Zigguratlar, masif bir kütle halinde, piramit biçiminde yükseltilecek inşa edilmiş tapınak binalarıdır. Kentin baştanısına adanan tapınak zigguratın tepesinde, en yüksek noktada bulunmaktadır. Ziggurat dışında kentlerdeki resmi binalar yeniden yapılmış, altyapı oluşturulmuş, kanallar açılmış, ayrıca bütün bu anıtsal binalar ayrı bir duvar içine alınmıştır. Ur kentinde Ay tanrısına adanmış, duvarlarla çevrili alanda ziggurat, tapınak ambarı, konutlar ve dini saray gibi yapılar bulunmaktaydı.

Mezopotamya'nın diğer kutsal kentlerinden biri olan ve taç giyme törenlerinin yapıldığı Nippur ve diğer birçok kentte de benzer inşaatlar yapılmıştır. Bu türde büyük inşaat projelerinin yapımı, büyük bir ekonomik kaynak ve işgücü gerektirdiği için uzun sürmekteydi. Örneğin Ur Zigguratı'nın inşası birkaç kralın iktidarı boyunca devam etmişti. III. Ur sülalesi döneminde kentler dışında ülkenin kuzeyinde de büyük bir sur yapılmıştır. Şulgi'nin oğullarından Şu-Sin döneminde, kuzeyden göç eden Batı Sami kökenli Amurrulara karşı, Fırat ve Dicle nehirleri arasına büyük bir duvar inşa edilmiştir. Bu inşaat kralın dördüncü yılının da adı olarak takvim sisteminde yer almıştır.

Özet

İmparatorluk fikrinin ortaya çıkışını açıklayabilme

Güney Mezopotamya'da MÖ 2350 yıllarından sonra Akkad hâkimiyetinin kuruluşu, Sümer kültürünün devam etmesinde bir kesintiye yol açmamakla birlikte siyasal anlamda birçok yenilik meydana getirmiştir. Önce Akkadlı Sargon ve Naram-Sin gibi efsanevi krallar yönetiminde Mezopotamya tek bir devletin egemenliğine alınmış, arkasından da bilinen dünyanın sınırlarına seferler yapılmıştır. Bu seferler Orta Anadolu, Doğu Akdeniz kıyıları, Kuzey Irak ve Toroslar ile Elam ülkesine kadar uzanmıştır. Bu bölgelerden alınan ganimetler ve vergiler ile merkezi devlet yapısı güçlendirilmiş, tapınaklar, saraylar ve surlar inşa edilmiştir. Farklı bölgelerden getirilen insanlar kentlerdeki bu büyük inşaatlarda iş gücü olarak kullanılmıştır. Kentlerin nüfusu artmıştır. Bu durum, belirli sınırları olan kent devleti anlayışından, sınır tanımayan ve farklı kültürleri yönetiminde birleştiren imparatorluk modeline geçişin başlangıcıdır.

Sami kökenli toplumların Sümerlerden farklarını tanımlayabilme

Akkadlar, Mezopotamya'ya gelen Sami kökenli toplumların öncüsüdür. Göçleri uzun yıllar boyunca devam etmiş, gelen Akkadlı göçmenler Sümer kentlerine yerleşmişler ve buradaki köklü kültürü benimsemişlerdir. Ancak kendi geleneksel yapılarına ait temel özelliklerini korumuşlardır. Bu durum Akkadların egemenliğinden sonra yasalarda ortaya çıkan “göze göz, dişe diş” esasına dayalı ağır kanunlarda kendini gösterir. Kadın ile erkeği birbirinden belirgin çizgilerle ayıran bir toplumsal yapı Sümerlerden farklılık gösterir.

Anıtsal yapıların inşasını açıklayabilme

Akkadlardan sonra Mezopotamya'da güçlenen II-I. Ur Sülalesi döneminde benzer anlayışla, Güney Mezopotamya, İran ve Kuzey Irak ile çevresine sefer yapılmıştır. Sümer kent devleti olan Ur böylece farklı etnik kökenlerden toplumlara hükmeden bir imparatorluk haline gelmiştir. Eyalet sistemi oluşturulmuş, düzenli vergi toplanmaya başlanmıştır. Bu fetihler kentlerin zenginleşmesine katkı yapmış ve günümüze kadar ulaşan zigguratlar gibi anıtsal ölçekte yapılar inşa edilmiştir. Akkad döneminden itibaren Naram-Sin gibi kralar başarılarına paralel olarak yüceltilmiş ve hayattayken yarı tanrı olarak kabul edilmiştir. III. Ur Sülalesi döneminde de tanrı-kral anlayışı devam etmiştir.

Kendimizi Sınayalım

1. Akkadlar Mezopotamya'ya hangi bölgeden gelmiştir?
  - a. Anadolu
  - b. Suriye
  - c. İran
  - d. Hazar
  - e. Zagroslar
2. Akkadların başkenti neresidir?
  - a. Akkad
  - b. Babil
  - c. Ur
  - d. Uruk
  - e. Kiş
3. Akkad kralı Sargon hangi bölgeye sefer **yapmamıştır**?
  - a. Elam
  - b. Suriye
  - c. Orta Anadolu
  - d. Doğu Anadolu
  - e. Kuzey Irak
4. Yaşarken tanrılaştırılmış Akkad kralı hangisidir?
  - a. Sargon
  - b. Rimuş
  - c. Maniştuşu
  - d. Dudu
  - e. Naram-Sin
5. Ziggurat nedir?
  - a. Ev
  - b. Yol
  - c. Sur
  - d. Tapınak
  - e. Mezar anıtı
6. Aşağıdakilerden hangisi III. Ur Sülalesi döneminin önemli gelişmelerinden biri **değildir**?
  - a. Uzak bölgelere sefer yapılması
  - b. Kayıt sisteminin geliştirilmesi
  - c. Sümerce yanında Akkadcının da kullanılması
  - d. Büyük inşaa faaliyetlerinin yürütülmesi
  - e. Aramilerin göçü
7. III. Ur Sülalesinin kurucusu hangi kraldır?
  - a. İbbi-Sin
  - b. Şu-Sin
  - c. Amar-Sin
  - d. Ur-Nammu
  - e. Şulgi
8. III. Ur Sülalesinin egemenliği hangi olayla bağlantılı olarak son bulmuştur?
  - a. Amurru göçü
  - b. Hurri göçü
  - c. Akkad işgali
  - d. Kıtık
  - e. Deprem
9. Aşağıdakilerden hangisi Akkad krallarının kullandıkları unvanlardan biri **değildir**?
  - a. Kiş kralı
  - b. Sümer kralı
  - c. Evrenin kralı
  - d. Agade'nin kralı
  - e. Assur'un kralı
10. III. Ur Sülalesi döneminde toplumsal reform yapan kral hangisidir?
  - a. Naram-Sin
  - b. Sargon
  - c. Ur-Nammu
  - d. Şulgi
  - e. Amar-Sin

Okuma Parçası

Akkad İmparatorluğu'nun sonunu hazırlayan Guti saldırısı, Mezopotamya'da edebi metinlere konu olmuştur. Dağlı bir kabilenin, köklü gelenekleri, tapınakları ve sarayları olan kentlere gelip yağma ve talan yapması, daha önce bu merkezlerdeki büyük tanrılara yeterince saygı gösterilmemesinin cezası olarak yorumlanmıştır. Akkad ülkesinin bu talandan gördüğü zarar ve çektiği acılar zamanla ağıt olarak dilden dile aktarılmıştır. Aşağıda verdiğimiz metin tanrıların başı olarak kabul edilen Enlil'in bir tür ceza olarak gönderdiği Guti saldırısını anlatmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Enlil bu cezayı Nippur kentinde bulunan ve Ekur adıyla anılan tapınağı yıkıldığı için vermişti:

“Talan edilmiş bir kentin malları değillerdi ama

Koca gemiler yanaştı tapınağa

Koca gemiler yanaştı Enlil'in tapınağına

Kentteki mallar talan edildi

Kentteki mallar talan edilirken

Akkad'ın sağduyusu da kayboluyordu

Gemiler limandan hareket ederken Akkad'ın akli başından gidiyordu

Kasıp kavuran fırtına bütün ülkeyi sarar

Yükselen sel sularına karşı konulamaz

Kutsal Ekur yıkıldığı için (Tanrı) Enlil (ceza olarak) neleri yıkacak acaba?

Guti dağlarına doğru baktı,

Uçsuz bucaksız dağ sıralarını gözlemledi,

İnsan sınıfından sayılmayan, topraktan pay almayan,

Engel tanımaz Guti,

Güdüleri insana, akılları köpeğe, hatları maymuna benzer.

Onları çağırıcı Enlil dağlardan

Çekirge sürüleri gibi yayıldılar topraklara,

Döktükleri kanla ovaları kapladılar, Enlil için hayvan avlarlar sanki

Hiçbir şey kurtulamaz ellerinden

Hiç kimse kaçamaz önlerinden.

Elçiler çıkamaz artık dağ yollarına,

Ulakların gemisi geçemez ırmaklardan”.

Görüldüğü gibi Gutilerin bölgeye yaptığı göçün sonucu oldukça yıkıcı olmuştur. Kanlı savaşların izlerini taşıyan dizeler bu süreçte kentlerde büyük insan kayıpları olduğuna işaret etmektedir. Bu yıkım dönemi sonrasında bir süre diğer kentlerle olan ilişkilerin zayıfladığı, güvenli bir biçimde ticaret yapma imkânının ortadan kalktığı anlaşılmaktadır (Kaynak: Kuhrt 2007: 73-74).

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlışsa Giriş bölümünü yeniden gözden geçirin
2. a Yanıtınız yanlışsa Akkad İmparatorluğu bölümünü yeniden gözden geçirin
3. d Yanıtınız yanlışsa Kurucu Kral Sargon bölümünü yeniden gözden geçirin
4. e Yanıtınız yanlışsa Tanrılaştırılmış Kral: Naram-Sin bölümünü yeniden gözden geçirin
5. d Yanıtınız yanlışsa İnşa Faaliyetleri bölümünü yeniden gözden geçirin
6. e Yanıtınız yanlışsa III. Ur Sülalesi bölümünü yeniden gözden geçirin
7. d Yanıtınız yanlışsa III. Ur Sülalesi bölümünü yeniden gözden geçirin
8. a Yanıtınız yanlışsa III. Ur Sülalesi bölümünü yeniden gözden geçirin
9. e Yanıtınız yanlışsa Akkad Devlet Anlayışı bölümünü yeniden gözden geçirin
10. c Yanıtınız yanlışsa III. Ur Sülalesi Dönemi Reformları bölümünü yeniden gözden geçirin

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Akkadca konuşan toplumun Sümer kentlerine yerleşmesi uzun bir dönemde yavaş yavaş gerçekleşmiştir. Akkad kökenli aileler önce Sümerce öğrenmiş ve iki dilli olarak kentlerde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu nedenle uzun süre kentlerde yaygın dil Sümercedir.

Sıra Sizde 2

Kent devleti, egemenlik alanı bir yerleşim yeri ve çevresiyle sınırlı, çoğunlukla aynı kökenden insanların yaşadığı kent ve buraya bağlı köylere egemen siyasal bir gücü tanımlar. İmparatorluk ise farklı etnik kökenden gelen ve farklı dinlere inanan toplumların yaşadığı, geniş bölgelere egemen olan, eyalet sistemi ile yönetilen bir yönetim biçimidir.

Sıra Sizde 3

Tanrı-kral kavramı Sümerler döneminde ortaya çıkmıştır. Bir krala, tanrısallık özellikler atfedilmesi, adına tapınak yaptırılması, heykel ve kabartmalarının tanrılara benzer şekilde yapılması, adına ilahiler yazılması kralın tanrılaştırılması demektir. Akkad kralı Naram-Sin bu anlayışın en belirgin örneğidir.

Yararlanılan Kaynaklar

- Bottero, J.- Stève, M - J. (2002). **Evvel Zaman İçinde Mezopotamya** (Çev. A. Tathier), İstanbul.
- Köroğlu, K. (2010). **Eski Mezopotamya Tarihi. Başlangıcından Pers Dönemine Kadar**, İstanbul.
- Kramer, S. N. (2002). **Sümerler** (Çev. Ö. Buze), İstanbul.
- Kramer, S. N. (1999). **Tarih Sümer'de Başlar** (Çev. H. Koyukan), İstanbul.
- Kuhrt, A. (2007), **Eskiçağ'da Yakındoğu I-II**, (Çev. D. Şendil), İstanbul.
- Roaf, M. (1996). **Mezopotamya ve Eski Yakındoğu** (Çev. Z. Kılıç), İstanbul.
- Saggs, H. W. F. (1962). **The Greatness that was Babylon**, London.
- Van de Mieroop, M (2006). **Antik Yakındoğu'nun Tarihi** (Çev. S. Gül), Ankara.
- Woolley, C. L. (1939). **Ur Excavations V, The Ziggurat and its Surroundings**, London.

4

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Yazıyı kullanmayan toplumları açıklayabilecek,
- En eski uluslar arası serbest ticareti tanımlayabilecek,
- İkinci binyıldaki kanunları değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kısasa kısas
- Uluslar arası ticaret
- Hammurabi yasaları

İçindekiler

Eski Mezopotamya ve
Mısır Tarihi

MÖ İkinci Binyılda
Mezopotamya

- GİRİŞ
- ESKİ ASSUR VE ESKİ BABİL
KRALLIKLARI
- MİTANNİ DEVLETİ VE KASSİTLER
- ORTA ASSUR KRALLIĞI
- UYGARLIK

MÖ İkinci Binyılda Mezopotamya

GİRİŞ

Göçler ve Yeniden Şekillenen Siyasal Yapı

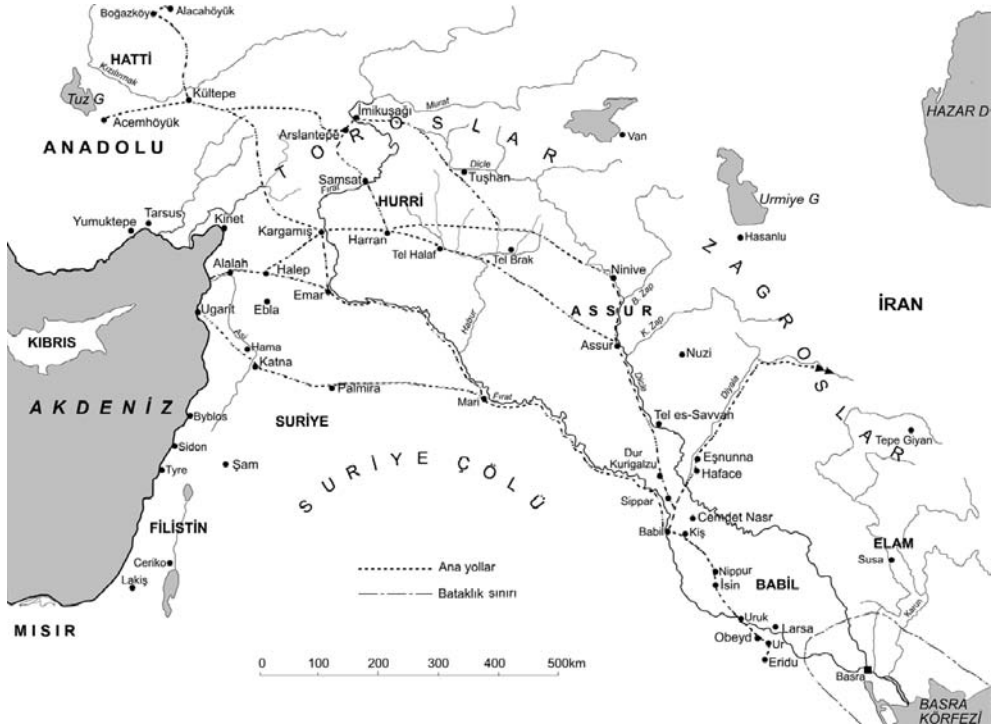
Akkadların Mezopotamya'ya gelişi, Sami kökenli toplumların bölgede yavaş yavaş çoğunluğu oluşturmaları sürecini başlatmıştı. III. Ur Sülalesi ile kesintiye uğrayan bu süreç ikinci binyılda yeni göç dalgaları ile hızlanarak devam etmiştir. MÖ ikinci binyılın ilk yarısında Mezopotamya'ya batıdan Suriye yönünden gelen Amurru-lar da Sami kökenlidir. Mezopotamya'nın hemen hemen bütün kentlerine yayılan bu göç dalgası, kentlerin demografik yapısını değiştirmiştir. Bu dönemde geleneksel kent devleti anlayışı devam etmiştir. Mezopotamya'da İsin, Larsa, Uruk, Kiş, Sippar, Mari, Eşnunna, Babil ve Assur kentleri birer krallık olarak ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir kısmının egemenlik süresi ve kralların faaliyetleri hakkında çok az bilgi olsa da yazılı belgelerde adları geçmektedir.

İran'da Elam Krallığı, Anadolu'da ise MÖ ikinci binyılın ortalarından önce Hitit Krallığı Mezopotamya siyasetinde etkili olmuştur. Kuzey Mezopotamya'da Hurri-Mitanni Devleti ve arkasından Orta Assur Krallığı dönemin siyasal gelişmelerinde belirleyici olmuştur. İkinci binyılda birçok kent devleti göç dalgaları sonucu Amurru kökenli yöneticilerin idaresine geçmiştir.

Resim 4.1

İkinci
binyılda
Mezopotamya

Kaynak:
Köroğlu 2010

Amurrular

Akkadlardan sonraki en büyük Sami grubunu oluşturan Amurrular III. Ur Sülalesi döneminde Fırat üzerinden yavaş yavaş önce Güney Mezopotamya'ya yerleşmeye başlamışlardır. Amurrular (Amoritler), Aramiler ve İbraniler gibi Batı Sami kökenli toplumlardan biridir. Akkadca ile akraba olan dilleri nedeniyle toplumla kaynaşmaları zor olmamıştır. Mezopotamya'ya gelen yarı göçebe ve göçebe birçok toplum gibi Amurrular da buradaki kentlerde geleneksel kültürü benimsemiş "Mezopotamyalı" olmuşlardır.

Kent devletlerine yerleşen ve çoğunluğu oluşturdukları birçok kenti idare eden Amurrular, resmi yazışmalarda Akkadca kullanmışlardır. Çivi yazısını kendi dillerine uyarlamadıkları için varlıkları ancak yazılı belgelerdeki adları aracılığıyla izlenebilmektedir. Din ve mitoloji alanında kesintisiz devam eden Sümer geleneklerini benimsemişlerdir. Daha sonra Mezopotamya kökenli bazı kültürel ve mitolojik unsurların tek tanrılı dinlere aktarılmasında aracılık etmişlerdir.

Hurriler

Hurriler, Mezopotamya ve çevresine MÖ üçüncü binyıl sonlarında kuzeyden gelmişlerdir. Akkad kralı Naram-Sin dönemi yazıtlarında adlarından söz edilmektedir. Büyük bir göç dalgası ile gelen bu toplumun Amurrulardan farklı olarak yerleşik bir kültürü vardı. Doğu Anadolu, Orta Fırat Havzası ve güneyde Filistin'e kadar geniş bir alana yayılmışlardır. Hurrilerin konuştuğu dil Sami veya Hint-Avrupa kökenli dillerle akraba değildir. Hurrice, MÖ birinci binyılda Doğu Anadolu'da bir devlet kuran Urartuların diliyle akrabaydı. Bu diller günümüzde Kuzeydoğu Kafkasya'da konuşulan bazı dillerle benzerlik gösterir.

Hurriiler ikinci binyılın başlarında Zagroslarla Doğu Akdeniz kıyıları arasındaki bölgede küçük krallıklar halinde organize olmuşlardır. Bu kentlerden biri modern Kerkük yakınlarında bulunan Gasur'du. Adı bilinen en erken yöneticilerinden biri Nagarlı (Tel Brak) Talpuş-atılı'dır. Üçüncü binyıl sonlarında yaşayan diğer krallar ise Urkeş (Tel Mozan) ve Nagar kralı Atal-şen'di. Yazıtlarda Hurri adları taşıyan krallar hakkında fazla bilgi yoktur. İkinci binyılın başlarında doğuda Assur Krallığı'nın başkenti olacak Ninive'yi Tiş-atal adlı Hurri kökenli bir kral yönetmekteydi. Doğu Anadolu, Çukurova bölgesi gibi birçok bölgede nüfusun önemli bölümü Hurri kökenli idi. Kuzey Mezopotamya'da Eski Assur Krallığı döneminde de (MÖ 19.-18. yüzyıllar) varlığını koruyan Hurri toplumu, Assur'un zayıflamasıyla yeniden küçük krallıklar halinde organize olmuştur. Batıda ise Hurri nüfuzu Fırat havzasını aşarak Anadolu içlerine kadar yaygınlaşmıştır. Kuzey Suriye bölgesinde, MÖ on sekizinci yüzyıl sonu ile on altıncı yüzyıl arasına tarihlenen Mari ve Alalah arşivlerindeki bazı yazıtlar onların bu bölgelerdeki varlığının kanıtlarını sergiler.

Hurriiler ilk kez merkezi büyük bir devlet haline ikinci binyılın ortalarında Mitanni kökenli yöneticilerin önderliğinde gelmişlerdir. Aşağıda ele alacağımız üzere bu dönemde Anadolu'da Hititler, Mezopotamya'da Orta Assur ve Mısır arasında tampon bir devlet olarak geliştiler. Mitanniler gibi Hititler ile de birçok bölgede iç içe geçen bu toplum, Mezopotamya kültürünün kendi kültürleriyle birlikte Anadolu'ya taşınmasında aracı rol oynamıştır.

Kent Devletleri

Kuzey Mezopotamya'da Hurri kökenli devletlerin egemen olduğu MÖ ikinci binyıl başlarında Güney Mezopotamya'da Amurru kökenli birtakım kent devletleri bölgenin denetimi için mücadele etmektedir. Bunlardan biri Bağdat'ın güneydoğusunda yer alan İsin (Bahriyat) kentidir. İsin kentinin bölgede yaklaşık yüz yıl kadar süren baskın pozisyonu Eski Assur kralı İşme-Dagan döneminde de sürmüştür. İsin kralları kendilerini yalnızca İsin'in değil Ur, Sümer ve Akkad'ın kralı olarak da ilan etmişlerdi. Sami kökenli bu kralların Sümer kültürüne sahip çıktıkları anlaşılmaktadır. Birçok İsin kralı, Ur kralları Şulgi ve Amar-Sin gibi kutsanmışlardır. İsin kentinde resmi işlerde Sümerce kullanılmaya devam etmiştir. Bu dönemde kutsal kent Nippur'daki kütüphanede büyük bir Sümer edebi yazıt koleksiyonu oluşturulmuştur.

MÖ ikinci binyılın başlarında öne çıkan bir diğer kent ise Larsa (Tel Senkereh) idi. Larsa, Basra Körfezi'ne yakın bölgede Ur ile Uruk arasında yer almaktadır. Bu dönemde kent Amurru kökenli kralların idaresindedir. Larsa, Sümer ve Akkad mirası yanında İran üzerinde de hak iddia etmiştir. Bu durum bölgede öne çıkmış olan İsin ile çatışmaya yol açmıştır. Uzun süre devam ettiği anlaşılan çatışma nedeniyle Mezopotamya tarihinde ikinci binyılın başları "İsin-Larsa Dönemi" olarak adlandırılmıştır.

Orta Mezopotamya'da öne çıkan ve siyasal arenada rol oynayan iki kent bulunmaktadır. Bunlardan biri Bağdat'ın kuzeydoğusunda, Dicle'nin kollarından Diyala Nehri vadisinde yer alan Eşnunna (Tel Asmar), diğeri de Fırat üzerindeki Mari'dir. Eşnunna, Mezopotamya'dan Elam'a ulaşan anayolu denetleyen stratejik bir noktadır. İran ve doğu dünyasıyla bağlantılı yol üzerinde oluşu, özellikle kalay ticaretinin yoğunlaştığı ikinci binyılda kentin önemini artırmıştır. Anadolu ve Mezopotamya'da bulunmayan kalay, bakır ile karıştırılıp tunç yapımında kullanılan en temel malzeme idi. Bütün Tunç Çağı boyunca Afganistan ve Pakistan'dan gelen bu değerli madde, tarım aletleri ve silahların yapımında kullanılmaktaydı. Eşnunna söz konusu dönemde büyümüş ve gelişmiştir. Yazılı belgelerde, III. Ur Sülalesi ile Babil kralı Hammu-

rabi'nin kenti ele geçirdiği tarih (MÖ 1763) arasında kenti yöneten 16 kralının adı geçmektedir. Sami veya Elam kökenli adlar taşıyan bu kralların iktidarda kalış tarihleri ve eylemleri konusunda fazla bir bilgi yoktur. Kent devletlerinin mücadelesi içerisinde zaman zaman bağımsızlığını kazanan Eşnunna kralları, Diyala Vadisi'ni ve Assur ülkesine kadar Kuzey Mezopotamya'yı fethetme girişiminde bulunmuşlardır.

Mari (Tel Hariri) ise Güney Mezopotamya'dan Doğu Akdeniz yönünde Fırat boyunca ilerleyen ana ticaret yolu üzerinde, Suriye topraklarında yer alır. Akkad döneminde Naram-Sin'in seferleri sonucunda tahrip olan kent, önce yerel yöneticilerin/ kralların önderliğinde güçlenmiş, arkasından MÖ on sekizinci yüzyılda bir krallık merkezi haline dönüşmüştür. Kısa bir süre kuzeydeki Assur denetimine giren kent Zimri-Lim adlı kralı döneminde en parlak sürecini yaşamıştır. Mari, Fırat üzerinden sallarla yapılan hammadde ticaretinden büyük miktarlarda bir gelir elde etmekteydi. Ayrıca karayolu ticaretinin önemli duraklarından biriydi ve buraya Orta Anadolu'daki Kaniş (Kultepe) ile güneyde, körfez üzerindeki Dilmun'dan bile mal geliyordu.

Mezopotamya'da ikinci binyılı başlarında birçok kent kendi krallarının idaresinde belli bir dönem istikrar içinde yaşamıştır. Ancak bu kentlerden Güney Mezopotamya'daki Babil ile Kuzey Mezopotamya'daki Assur bu süreci değiştirecek yayılma politikası izlemiştir. İkinci binyılın ilk yarısının siyasi tarihi daha çok Eski Babil ve Eski Assur krallıkları tarafından oluşturulmuştur.

SIRA SİZDE

MÖ İkinci binyılın başından sonuna kadar Mezopotamya'da kültürel olarak varlığını koruyan toplumlar siyasal yapıyı nasıl etkilemiştir?

ESKİ ASSUR VE ESKİ BABİL KRALLIKLARI

Eski Assur Krallığı

Akkadların ve arkasından da Amurruların gelişinden itibaren yavaş yavaş Mezopotamya'nın tümüne yayılan Sami kökenli toplumlar iki bölgede uzun süre devam edecek siyasal ve kültürel merkezler oluşturmuştur. Bunlardan kuzeydeki modern Kerkük, Musul civarında yer alan Assur'dur. Güneyde eski Sümer ülkesinde ise Babil öne çıkmıştır. Bu iki merkez Mezopotamya uygarlıklarının temsilcisi olarak sahip oldukları köklü gelenekleri neredeyse kesintisiz bir biçimde MÖ yedinci ve altıncı yüzyıllara kadar sürdürmüşlerdir.

MÖ ikinci binyılın başlarından MÖ 612 yılında son başkent Ninive'nin yıkılışına kadar oldukça uzun süre varlığını koruyan Assur tarihi üç başlık halinde incelenir: 1) Eski Assur (ikinci binyılın ilk yarısı, 2) Orta Assur (ikinci binyılın ikinci yarısı) ve 3) Yeni Assur Krallığı (MÖ 1000-612). Yaklaşık olarak bin beş yüz yıl devam eden Assur kültürü birçok bakımdan Sümerler döneminde oluşan köklü geleneklerin devamı idi.

Assur Krallığı ve başkenti adını baştanrı Assur'dan almıştır. Kent, Eski Assur Krallığı döneminde önemli bir ticaret ve kült merkezi olmuştur. Köktü Sümerlere kadar giden tanrılar yanında, burada kurulan krallığın baştanrısı için inşa edilen tapınaklar toplum üzerinde birleştirici rol oynamaktaydı. Assur Krallığı'nın kent devletleri arasındaki siyasal mücadelelerden başarılı olarak öne çıkmasının en önemli nedeni bu dönemde ticarete oynadığı rol idi. Afganistan ve Pakistan'dan gelen kelayın bir bölümü ve Babil ülkesinden sağlanan tekstil ürünleri, başta Orta Anadolu olmak üzere ihtiyaç duyulan bölgelere Assurlu tüccarlar tarafından bu merkezden pazarlanıyordu. Assur Devleti bu dönemden sonra, Mezopotamya uygarlıkları arasında kuzeyin güçlü temsilcisi olarak öne çıkmıştır.

Kral listelerine göre, ikinci binyılın ilk yarısında Assur'da kırkın üzerinde kral hüküm sürmüştür. Bunlardan yalnızca birkaçının iktidarda kalış tarihleri ve etkinlikleri konusunda doğru bilgilere sahibiz.

Eski Assur Kralları	
I. Erişum	
İkunum	
I. Sargon (Şarru-kin)	
II. Puzur-Assur	
Naram-Sin	
II. Erişum	
I. Şamşı-Adad	1813-1781
I. İşme-Dagan	1780-1741

Yazılı belgeler, Eski Assur krallarından birkaçı hakkında biraz daha ayrıntılı bilgi verirler. Bunlardan biri I. Şamşı-Adad'dır. Kuzey Mezopotamya'da Eski Assur Krallığı'nın siyasal olarak söz sahibi olması, I. Şamşı-Adad döneminde, bölgenin Eşnunna Krallığı'nın baskısından kurtulmasıyla başlar. Önceki krallar hakkında adları dışında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Ancak kurulan uluslar arası yaygın ticaret ağı, bu krallardan bir bölümünün Anadolu'daki yerel beylerle ilişki içinde olduğunu gösterir.

Eski Assur döneminin en önemli gelişmesi, 1950 yıllarında başlayarak 1750 yıllarına kadar süren Anadolu kervan ticareti ve bunun her iki bölgede neden olduğu değişimlerdir. Anadolu, Mezopotamya kültürü, burada üretilen lüks tüketim malları ve yazı ile tanışmış, Assur ve ticarete katılan diğer kentler ise ticaret sayesinde ihtiyaç duydukları altın, gümüş ve diğer hammadde kaynaklarını sağlamışlardır.

Şamşı-Adad döneminde Assur bölgede tek büyük güç konumuna gelmiştir. Batıya doğru yaptığı seferlerle Yukarı Habur bölgesini denetim altına almıştır. Fırat üzerinde, stratejik noktadaki Mari'yi ele geçirmiş ve oğlunu buraya yönetici tayin etmiştir. Böylece batıda Fırat'ın kollarından Balih Irmağı, doğuda Zagroslar, güneyde de Babil tarafından çevrelenen geniş bir alana egemen olmuştur. Şamşı-Adad kendisine Assur'un kuzeybatısında, Yukarı Habur bölgesinde Şubat Enlil (Tel Leilan) adlı yeni bir kent kurarak buraya yerleşmiştir. Yazıtlara geçen önemli faaliyetlerinden biri de kuzeydeki Ninive kentinde beş yüzyıl önce yapılmış olan İştar Tapınağı'nı onarmasıdır.

Yaygın uluslar arası ticaretin kesintiye uğraması sonrasında Assur'un siyasal etki alanının daraldığı ve yeniden bir kent devleti biçimine dönüştüğü görülmektedir.

Eski Babil Krallığı

Babil, Güney Mezopotamya'da hem bir kentin adı ve hem de burada MÖ ikinci binyıl başlarında kurulan krallıktan sonra bölgenin adı olarak anılmaktadır. Babil ülkesinde Sümerlerden sonra, Akkad ve Amurru kökenli toplumlar yerleşmiştir. Eski Babil kralları Amurru kökenlidir.

Babil tarihi de üç döneme ayrılmaktadır: 1) Eski Babil Krallığı, 2) Kassit Egemenliği (ikinci binyılın ikinci yarısı) ve 3) Yeni Babil Krallığı (MÖ 625-539).

Kral Listeleri:

Mezopotamya'da bağımsızlığını kazanan her kent, kenti yöneten kralların adlarını bir liste halinde kaydetmiştir. Bazı belgelerde iktidarı zorla ele geçiren kralların da kendilerini geçmişte yaşamış ünlü krallara dayandığı saptanmıştır. Bu listeler kentlerin geçmişini ve kralların şecerelerini vermesi bakımından oldukça önemlidir.

Eski Babil Kralları	
Sumuabum	1894-1881
Sumulael	1880-1845
Sabium	1844-1831
Apil-Sin	1830-1813
Sin-muballit	1812-1793
Hammurabi	1792-1750
Samsuiluna	1749-1712
Abi-eşuh	1711-1684
Ammiditana	1683-1647
Ammisaduka	1646-1626
Samsuditana	1625-1595

Eski Babil Krallığı'nın kurulduğu dönemde, yukarıda belirttiğimiz gibi, Mezopotamya'da birçok kent devleti bulunmaktaydı. Babil bu kentler arasında Sümer ve Akkad uygarlıklarının prestijli geçmişine ve Güney Mezopotamya'nın tümüne sahip olmak iddiasıyla verilen mücadelede belli bir süre öne çıkmıştır. Eski Babil kral listesinde bulunan kralların birçoğu hakkında, Assur'da olduğu gibi yeterince bilgi yoktur. Hammurabi'ye dek, daha çok kenti korumak amacıyla surlar inşa edilmiş, ekonomik canlanmayı sağlamak için kanallar açılmıştır. Bu dönemde yalnızca Sumulael adlı kralın Babil yakınında olan Kiş kentine saldırdığına ilişkin kayıtlar mevcuttur. Babil Krallığı bu döneme damgasını vuran altıncı kral Hammurabi döneminde gelişerek bölgenin egemeni olmuştur.

Hammurabi'nin ilk yıllarında, Şamşi-Adad önderliğindeki Assur ve Zimri-Lim önderliğindeki Mari etkin devletler arasındadır. Ancak uzun süre diğer kentlerin varlıklarını tehdit edecek bir girişim bulunmamaktadır. Hammurabi ilk otuz yılı boyunca Eşnunna Krallığı'na bağlı bazı kentlere saldırmak dışında önemli bir icraat yapmamıştır. Hammurabi, krallığının otuzuncu yılında, kırk bin kişi tarafından savunulduğu belirtilen eski Sümer ülkesindeki Larsa'yı ele geçirmiş ve eyalet haline dönüştürmüştür. Doğudan gelen Elam ordusunu yenmiş arkasından da Eşnunna yağmalanarak yıkılmıştır. Kuzeydeki Assur üzerine de yürümüştür. Hammurabi, uzun süre karşılıklı anlaşmalarla dost olarak kaldığı Mari kentini, otuz beşinci yılında yakıp yıkmış ve harabeye çevirmiştir. Fetihlerle birlikte, kullandığı unvanlara "Dünyanın Dört Bir Yanının Kralı" ile "Sümer ve Akkad Kralı"nı da eklemiştir.

Hammurabi'nin iktidarı kırk üç yıl kadar sürmüştür. Bütün hayatı boyunca yaptığı işleri ve toplumsal hayatı düzenlemek için koyduğu kanunları taş bir stel üzerine yazdırmıştır. Hammurabi'den sonra Babil yakaladığı bu genişleme sürecini devam ettirememiştir. Bu dönemde Mezopotamya'ya doğudan Kassitler olarak adlandırılan yeni bir halk gelmiş ve bölgenin istikrarsızlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Basra Körfezi kıyılarını ise "Deniz Ülkesi Hanedanı" olarak adlandırılan bir kabile denetimi altına almış ve deniz ticaretini önemli ölçüde etkilemiştir. Ancak Babil Krallığı'nın yıkılışı bölgeyi etkileyen bu göçler veya kent devletlerinden birinin öne çıkmasıyla olmamıştır. Babil yaklaşık bin kilometre uzakta Orta Anadolu'da kurulmuş olan Eski Hitit Krallığı'nın ikinci kralı I. Murşili'nin 1595 yılında yaptığı bir seferle ele geçirilmiş ve yağmalanmıştır. Bu olay Eski Babil sülalesinin de sonu olmuştur.

MİTANNİ DEVLETİ VE KASSİTLER

İkinci binyılın ikinci yarısında genel olarak Mezopotamya'nın kuzeyinde Mitanni Devleti'nin, güneyinde ise Kassit kökenli kralların egemenliği görülür. Mitanniler bu dönemde daha çok Hurri kökenli toplumun yaygın olarak yaşadığı bölgede bir devlet kurmuş, Kassitler ise Babil ve çevresine yerleşerek Eski Mezopotamya kültürünü benimsemişlerdir.

Mitanni Devleti

Kuzey Mezopotamya'ya, Zagroslar ile Amanoslar arasındaki bölgeye ikinci binyılda gelen Mitanniler, Hurri toplumu ile kaynaşarak bir devlet kurmuşlardır. Devletin başkenti, Habur Nehri'nin kaynak bölgesi civarında olduğu anlaşılan, ancak yeri henüz bulunamamış olan Waşşukani adlı kentti. Devletin adı Mitanni olarak anılır. Assur, Babil ve Nuzi belgelerinde daha çok Hanigalbat; Mısır'da ise Naharina veya Nahrima olarak adlandırılır. Hititler ise "Hurrilerin ülkesi" deyimini de kullanmaktaydılar. Mitanni ve Hanigalbat politik bir yapıyı, Hurri bölgenin etnik yapısını, Naharina (Nhr: Nehir) ise Fırat ve Dicle üzerindeki coğrafi konumunu ifade eden adlardı. Devletin yönetici sülalesi ve krallar Hint-Avrupa kökenli Mitanni toplumundandı. Mitra, Varuna, İndra, Nasatya ve Veda gibi Hint kökenli tanrı adları ve atıcılıkla ilgili teknik terimler, bölgeye Mitanniler ile birlikte gelmiştir.

Mitanniler hakkındaki bilgilerin çoğu kendi kaynaklarından değil, komşu krallıkların arşivlerindeki yazılı belgelerden gelir. Hitit yazıtları, Mısır'da el-Amarna arşivinde bulunan mektuplar ve Orta Assur belgeleri bunlardan en önemlileridir. Bu nedenle krallarının sırası, tarihleri ve siyasal gelişmeler hakkında yeterince bilgi yoktur. Mitanni ülkesindeki en önemli merkezler arasında, Yukarı Habur bölgesindeki Tel Brak, krallığın en doğu ucunda bulunan Nuzi (Gasur), Arrapha (Kerkük yakınında) ve en batısında yer alan Alalah (Tel Açana) sayılabilir.

Mitanni Devleti, MÖ 1500 yıllarında belli bir güce erişmişti. Anadolu'daki Hitit İmparatorluğu ile Mısır arasında bulunan tampon bir bölgede kurulması siyasi tarihinin de bu devletlere bağlı olarak gelişmesine neden olmuştur. Dönemin bu iki süper gücüne MÖ on üçüncü yüzyılda Orta Assur Krallığı da eklenmiştir. Mitanni Devleti, 1500 yıllarından on dördüncü yüzyıl ortalarına kadar bağımsız; on üçüncü yüzyıl ortalarına kadar da sırasıyla Hitit ve Orta Assur krallıklarına bağlı olarak varlığını sürdürmüştür.

Mitanni Devleti'nin nüfus çoğunluğunu Hurriler oluşturmakla birlikte, birçok yerde Sami ve Hint-Avrupa kökenli toplumlar da yoğun biçimde varlıklarını korumaktaydı. Örneğin ülkenin doğusunda Assurluların ve Amurruların devamı olan halklar, batıda Alalah, Ebla, Halep, Emar ve Katna gibi önemli bazı merkezlerde ise Batı Sami grubundan toplumlar çoğunlukta idi.

Mitanni Kralları (yaklaşık MÖ 1500-1274)
Kirta
I. Şuttarna
Parratarna
Parsatatar
Sauştatar
I. Artatama
II. Şuttarna
Tuşratta, Artasummara, II. Artatama, III. Şattuara
Şattivaza
I. Şattuara
Wasaşatta
II. Şattuara

Mitanni Devleti'nin bulunduğu bölge hakkında bilgi veren Mısır kayıtları MÖ on sekizinci yüzyıla kadar çıkmakla birlikte, krallığın kuruluşuna ilişkin olanları daha geç tarihlidir. Mitanni'nin ilk iki kralı olarak kabul edilen Kirta ve oğlu I. Şuttarna, Alalah'da bulunan iki yazıt üzerindeki mühür baskılarından bilinirler. En doğudaki Nuzi ve en batıdaki Halep'te bulunan yazıtlarda adı geçen Parratarna, anlaşıldığı kadarıyla ülkede siyasal birliği sağlayan ve sınırları Zagroslarla Toroslar arasındaki bölgenin tümünü kapsayacak şekilde genişleten ilk kraldır. Eski yerel krallıklar, vergi ve destek vermek koşuluyla, Mitanni egemenliği altında varlıklarını korumuşlardır.

Mitanni Devleti'nin Doğu Akdeniz kıyılarına egemen olması, doğudan gelen ticaret yollarını denetlemesi, hem Mısır ve hem de Hititlerin bu yönde genişleme politikasının hedefi olmasına neden olmuştur. Mısır, MÖ on beş ve on dördüncü yüzyıllarda sık sık Suriye içlerine doğru seferler yapmıştır. Mısır'ın 18. Sülale firavunlarından II. Amenophis, Mitanni kralı Sauştatar ile savaşmıştır. Mısır firavunları III. ve IV. Tutmosis, Mitanni ülkesiyle ilgilenmiştir. Ancak bu dönemde Mısır-Mitanni çekişmesi, bir dizi evlilikle güçlendirilen diplomatik antlaşmalarla sonuçlandırılmıştır. Örneğin Mitannili I. Artatama kızını IV. Tutmosis'le, Tuşratta ise kızını Tadu-Hepa'yı III. Amenophis'le evlendirmiştir. Mısır ile Mitanni arasındaki bu yakınlaşma bölgeyle ilgilenen Hititlere karşı güç birliği oluşturma çabası olarak değerlendirilebilir. Amarna'da bulunan bir mektupta Tuşratta, Mısır firavunu III. Amenophis'i Hititlere karşı kazandığı bir başarıdan haberdar etmektedir. Ayrıca Mitanni kralı Tuşratta Hititlerden elde ettiği bazı ganimetleri Mısır'a hediye olarak göndermiştir.

Hitit kralı Kuzey Suriye bölgesinde egemen olan Mitanni üzerindeki baskıyı artırmak için önce Çukurova çevresindeki Kizzuwatna ile anlaşarak onu kendi safına çekmiştir. Ardından da Tuşratta'nın üzerine giderek onu yenmiştir. Ancak bölgeyi bütünüyle ele geçiremediği ve kendi yandaşı bir yönetim oluşturmakla yetindiği görülür. Tuşratta bir saray entrikası sonucu öldürülmüş, yerine ise Hitit yanlısı oğlu Şattivaza tahta geçirilmiştir.

Mitanni Krallığı'nın Hitit baskısıyla zayıflaması, Assur'un yeniden güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Mitanni egemenliğinde olduğu dönemde bile kendi yöneticileri bulunan Assur kenti, bu süreçte çevresini kontrol altına almış ve yeniden siyasal arenada öne çıkmıştır. Nitekim bu süreç kısa süre sonra Mitanni'nin Orta Assur tarafından tarih sahnesinden silinmesiyle sonuçlanmıştır. Assur'un ikinci binyılın

ikinci yarısındaki bu dönemi “Orta Assur” olarak anılır. Orta Assur krallarından I. Şalmaneser (1274-1245) krallığının başlarında Mitanni kralı II. Şattuara’yı yenerek Mitanni egemenliğine son vermiş ve topraklarını Assur’a katmıştır. Hurri ve Mitanni kökenli toplumların bu bölgede oluşturdukları kültür uzun süre varlığını korumuş ve genişleyen Assur Krallığı’nın gelişimine katkıda bulunmuştur.

Kassitler

Kral Hammurabi’nin adı ile ölümsüzleşen Eski Babil Sülalesi’nin 1595 yılında Hitit kralı I. Murşili tarafından yıkılması, Güney Mezopotamya’da yeni bir sürecin başlamasına neden olmuştur. Basra Körfezi ve çevresine Deniz Sülalesi, Babil çevresine ise Kassitler yerleşmiştir.

Kassit adı MÖ on sekizinci yüzyılda Babil kayıtlarında geçmeye başlar. Mezopotamya’ya doğudaki dağlardan geldikleri anlaşılmaktadır. Daha önce bölgeye gelen Amurrular gibi uzun süren göç dalgası sonunda nüfusları Mezopotamya’daki kentlerde çoğalmış ve birçok yerde yönetimi ele geçirmişlerdir. Kassitler yalnızca Güney Mezopotamya’ya göç etmemiş, Suriye ve Kuzey Mezopotamya’ya da yerleşmişlerdir. Ancak en etkili oldukları bölge Babil çevresi idi. Güney Mezopotamya’ya yerleşen Kassitler köklü kültürü benimseyerek asimile olmuşlardır. Egemenlikleri süresince resmi yazışmalarda Babilceyi kullanmışlar, bu nedenle de dilleri ve kökenleri konusunda doğrudan bilgi verecek kayıtlar bırakmamışlardır.

Kral listelerine göre, Babil ve çevresinde Kassit sülalesinden, Gandaş, Agum, Kaştiliaş ve Karaindaş gibi adlar taşıyan 36 kral hüküm sürmüştür. Ancak bunların geleneksel Babil krallarından farklı olduğunu gösteren çok az veri vardır. Babil’in sembolü haline gelmiş olan baştanrısı Marduk’a bu dönemde de büyük saygı duyulmuş ve onun en üst sıradaki yeri korunmuştur. Ancak Kassitlerin kendi tanrı ve tanrıçaları da bu süreçte kutsanmaya devam etmiştir.

Babil, Kassitler döneminde de uluslar arası ticarete sahip olduğu önemli stratejik konumunu korumuştur. Mısır’da ele geçen el-Amarna Mektupları, Babil ile Mısır arasında diplomatik ve ticari ilişkilerin geliştiğine işaret eder. Aynı dönemde Doğu’dan gelen mallar Fırat üzerinden Batı dünyasına ve Mısır’a aktarılmaktaydı. Ticaretin getirileriyle zenginleşen Karaindaş ve ardılı Kurigalzu zamanında Ur, Eridu ve Uruk gibi Sümer kentlerinde, tapınaklar yenilenmiş ve önemli yapılar inşa edilmiştir. Uruk’ta, İnanna’ya adanan yeni bir tapınak yaptırılmıştır. Kurigalzu Bağdat yakınlarında surlarla çevrili Dur-Kurigalzu (Akar Kuf) kentini inşa ettirmiştir. Dur-Kurigalzu, başkent Babil’i kuzeyden ve batıdan gelebilecek Assur ve Elam saldırılarına karşı korumak amacıyla inşa edilmişti ve içinde yönetim binaları, saray ve ziggurat gibi yapılar yer almaktaydı. Kassitler Mezopotamya kent kültürünün devam etmesine, edebi ve dini metinlerin çoğaltılarak sonraki nesillere aktarılmasına da katkı yapmışlardır.

Kassit Kralları	
Gandaş	
Agum	
I. Kaştiliaş	
II. Agum	1570 - ?
I. Burnaburiaş	
Karaindaş	1415 - ?
I. Kurigalzu	
I. Kadaşman-Enlil	
II. Burnaburiaş	1375 - 1347

Kassit sülalesi döneminde bütün Güney Mezopotamya tek bir siyasal yönetimin altında toplanmıştır. Kassitlerin Güney Mezopotamya'da güçlenmeleri sonrasında egemenlik alanlarını kuzeye doğru genişletme çabası, bu bölgenin egemeni olan Orta Assur kralları tarafından durdurulmuştur. Kassit-Assur çatışması, Mitanni Krallığı'nın I. Şalmaneser tarafından yıkılmasından sonra Assur'un lehine gelişmiştir. Assur kralı I. Tukulti-Ninurta Babil'e saldırıp kenti ele geçirmiş ve kentin baştanrı-sı Marduk'un heykelini, kutsal metinlerin yazıldığı tabletleri Assur'a taşımıştır. Marduk, bu süreçten sonra Assur'da da büyük saygı görmüş, onunla birlikte Babil inanç sistemi de yaygınlaşmıştır.

Mezopotamya'daki Kassit egemenliği, Assur'un kısa süreli denetimi sonrasında doğudan MÖ 1155 yılında gelen Elam kralı Şutruk-Nahhunte'nin saldırısı ile son bulmuştur. Babil'i yağmalayan Elam orduları, ünlü Akkad kralı Naram-Sin ve Eski Babil kralı Hammurabi'nin stellerini ülkelerine götürmüştür.

Kassitlerin tarih sahnesinden çekildiği dönemde Anadolu ve Akdeniz kıyıları büyük bir kriz yaşamaktaydı. Hitit Krallığı yıkılmış, MÖ ikinci binyıl boyunca varlığını koruyan birçok önemli kent yakılmış ve ıssızlaşmıştı. Yarı göçebe toplumların göçü bu krizi artırmıştır. Kuzeydeki Orta Assur Krallığı da birkaç yüzyıl boyunca siyasal, sosyal ve bayındırlık alanında önemli bir etkinlik gösterememiştir.

SIRA SİZDE

3

Geçmişte kendi dillerinde yazıt bırakmayan toplumların tarihi ve kökenini araştırma konusunda örneklerle bir değerlendirme yapınız.

ORTA ASSUR KRALLIĞI

Kuzey Mezopotamya'da ikinci binyılın başlarında kent devleti olarak öne çıkan, Anadolu ile yapılan ticarete öncü rolü oynayan Assur, Mitanni Krallığı döneminde adından fazlaca söz edilmeyen bir kent idi. Ancak bu dönemde de kenti yönetenler kendilerini listelere kral olarak kaydettirmişlerdi. Mitanni Krallığı'nın zayıflama sürecinde yeniden güçlenen Assur, kısa sürede bölgesel bir güç haline gelmiştir. MÖ on dördüncü yüzyılda başlayan bu süreç yaklaşık olarak bin yıllarına kadar devam etmiştir. Bu dönemde Güney Mezopotamya'da Babil ve çevresinde Kassit kökenli kralların yönetimi devam etmektedir.

Orta Assur Kralları	
Assur-uballit	1365-1330
Enlil-nirari	1329-1320
Arik-den-ili	1319-1308
I. Adad-nirari	1307-1275
I. Şalmaneser (Şulmanu-aşared)	1274-1245
I. Tukulti-Ninurta	1244-1208
I. Assur-reş-işi	1132-1115
I. Tiglat-pileser (Tukulti-apil-Eşarra)	1114-1076
Aşared-apil-Ekur	1075-1074
Assur-bel-kala	1073-1056
II. Eriba-Adad	1055-1054
IV. Şamşi-Adad	1053-1050

Assur'u yeniden adından söz ettiren bir güç haline getiren ilk kral Assur-uballit'tir. Assur-uballit, doğuda Zagroslara kadar olan alanı kuzeyde Toroslara kadar olan bölgeyi denetim altına almayı başarmıştır. Bu dönemde Assur'un Mısır ile diplomatik ilişki kurma çabasına girdiği de görülür. Orta Assur Krallığı MÖ on üçüncü yüzyılda hızlı bir biçimde güçlenmiş I. Adad-nirari'den itibaren bölgenin en güçlü devleti olmuştur. Yukarıda belirttiğimiz gibi Mitanni Krallığı'nın Hitit İmparatorluğu tarafından zayıflatılmasının arkasından Assur kralı I. Şalmaneser bu devleti tarih sahnesinden kaldırarak topraklarının büyük bölümünü ülkesine katmıştır.

Şalmaneser, zengin hammadde kaynaklarına sahip Doğu Anadolu'ya sefer yapan ilk Assur kralıdır. Bu bölgede yaşayan yarı göçebe toplumlar, kış aylarında Torosların güneyine inmekte ve Assur için tehlike oluşturmaktaydılar. Şalmaneser'in sefer kayıtları, birkaç yüzyıl sonra devlet haline gelecek olan Uruatri/ Urartu adlı aşiretlerden ilk kez bu dönemde söz eder.

Orta Assur döneminde batıda Fırat, kuzeyde de Toroslara kadar geniş bir alan merkezi idarenin denetimine sokulmuştur. Başkentten uzak bölgelerde kurulan eyalet merkezleri, yerel halk üzerinde denetimin sağlanması, tarımsal faaliyetlerin organizasyonu ve vergilerin toplanması gibi görevleri üstlenmişti. Diyarbakır il sınırları içerisinde Dicle Nehri üzerinde yeni garnizonlar bu amaçla kurulmuştu. I. Şalmaneser, başkent yakınında da, daha sonra Yeni Assur döneminde ülkenin başkenti olacak Kalhu (Nimrud) kentini inşa etmiştir. Batıda Fırat Nehri'ne kadar alanda bulunan eski önemli kentler, vergi vermek koşuluyla varlıklarını korumuşlardır. Şalmaneser'den sonra Assur kralı olan I. Tukulti-Ninurta da kuzeydeki dağlık bölgeyle ilgilenmiştir. Bu dönemde Assur kayıtlarında Yukarı Dicle ve kuzeydeki Doğu Anadolu yaylasının adı Nairi olarak geçmektedir.

Nairi bölgesine yapılan seferlerin kayıtları, Doğu Anadolu'dan alınan büyükbaş ve küçükbaş hayvan ve maden gibi ganimetler yanında büyük gruplar halinde **tehcir**den de söz eder. Tehcir bu dönemden sonra artarak devam eden bir politika haline getirildi. Orta Assur döneminde güneydeki Babil'e egemen olmak için de seferler düzenlenmiştir. Tukulti-Ninurta, Babil seferi sonrasında elde ettiği ganimetler yanında Marduk'un heykelini de Assur'a getirmiştir. Tukulti-Ninurta döneminin en büyük inşa programı, Assur kentinin karşısında, Dicle'nin doğu kıyısında kurulan ve Kar-Tukulti-Ninurta adı verilen yeni bir başkenttir. Ancak burası kralın ölümünden sonra terk edilmiştir.

Tehcir: Eski Mezopotamya'da MÖ üçüncü binyılın sonlarından itibaren birçok krallık tarafından uygulanan nüfus nakli uygulaması. En yaygın biçimde birinci binyılda Yeni Assur ve Yeni Babil krallıkları tarafından uygulanmıştır. Bu yolla getirilen insanlar, kentlerin inşasında işgücü, tarım alanlarında işçi veya orduda asker olarak değerlendiriliyordu.

Mezopotamya’da kısa zamanda en güçlü devlet haline gelen Orta Assur Krallığı, I. Tukulti-Ninurta’dan sonra, bölgede ortaya çıkan göç dalgaları yüzünden yeniden küçülmeye başladı. MÖ on üçüncü yüzyıl sonlarında meydana gelen ve Ege kıyılarıyla Doğu Akdeniz havzasını etkileyen karışıklıklar sürerken, Mezopotamya da büyük göç dalgaları yaşanmaktaydı. Bu dönemde Doğu Akdeniz kıyısındaki önemli ticaret kentleri tek tek büyük yangınlarla tahrip olmuştur. Doğu Anadolu üzerinden güneye Muşki adlı bir toplumun göçü başlamıştır. Suriye’den ise Arami adlı Sami kökenli göçebe bir toplum Güneydoğu Anadolu ve Assur ülkesine doğru ilerlemeye başlamıştır. Bu bölgedeki bütün kentler, Assur eyalet merkezleri bu göç dalgasından etkilenmiştir. Aynı yüzyılda Babil’deki Kassit egemenliği son bulmuştur.

Resim 4.2

Diyarbakır’ın kuzeyinde, Lice-Genç Geçidi üzerinde, Dicle’nin kaynağındaki I. Tiglat-pileser kabartması

Kaynak: Köroğlu 2010

Bu süreçte Assur’u en çok etkileyen Aramilerin göçü idi. Amurrular gibi Batı Sami kökenli bir dil konuşan Aramiler kabileler halinde bölgeye gelmekteydiler. Orta Assur döneminin son güçlü kralı I. Tiglat-pileser, öncelikli hedefi olarak Aramileri seçmiş olmasına rağmen sonuç alamamıştır. Krallığı boyunca yirmi sekiz sefer yapmakla birlikte, Aramiler Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu’daki nüfus dengesini bozacak kadar çoğaldılar. Tiglat-pileser kuzeyden gelen Muşkilere karşı da savaşmıştır. I. Tiglat-pileser, ülkenin sınırları içerisinde Assur’un gücünü göstermek için yıllık sefer yapma geleneğini devam ettirmiştir. Bu seferlerden birinin günümüze ulaşan kanıtı, Dicle’nin kaynağına yaptırdığı kabartması ve kazdırdığı yazıttır.

I. Tiglat-pileser’den sonra küçülen devlet kısa zamanda başkent çevresini denetleyebilen kent devleti haline dönüşmüştür. Yazılı belgelerde bazı seferlerden söz edilse de, yaklaşık MÖ bin yıllarında Yeni Assur Devleti’nin kuruluşuna kadar büyük inşaat projeleri yürütülememiş, kabartma ve heykel yapımı azalmıştır.

UYGARLIK

Ticaret

Mezopotamya’da kentlerin gelişmesi ve güçlü siyasal bir yapıya sahip olmaları ticaretten pay almalarıyla mümkündü. Mezopotamya’da Uruk döneminden itibaren uluslararası bir ticaret ağının kurulduğunu belirtmiştik. Yaygın ticaret Sümerler döneminde de gelişerek devam etmiştir. Tunç yapımı için gerekli olan kalay ve takı yapımında kullanılan değerli taşlara duyulan ihtiyaç Doğu dünyası ile kesintisiz bir bağın kurulmasını zorunlu hale getirmişti. Afganistan ve Pakistan’dan gelen değerli taşlar, Mezopotamya’daki kentlerde kurulmuş atölyelerde işleniyor ve elit sınıfın beğenisi için değerli takılar yapıyordu. Mavi bir taş cinsi olan lapis-lazuli gibi ya-

rı değerli taşlar prestijli takılarda kullanılıyordu. Kereste, bakır ve diğer hammaddelelere duyulan ihtiyaç ise büyük oranda Anadolu'dan karşılanıyordu. Mezopotamya'daki ticari faaliyetler MÖ ikinci binyılın başlarında daha organize bir biçimde Assur'un kontrolünde gelişmiştir.

Eski Assur kralları, Anadolu'daki yerli beylerle anlaşarak güvenli ticaret için uygun ortam oluşturmuşlardır. MÖ 1950-1750 yılları arasında gerçekleşen örgütlü ticaret iki bölgeyi kültürel olarak daha da yakınlaştırmıştır. Anadolu'daki en önemli ticaret merkezi yerel bir beyin denetimindeki Kayseri/ Kültepe (Kaniş/Neşa) idi. Burada, Assurlu tüccarların evleri ve dükkânlarını da içine alan büyük bir pazar yeri (karum) oluşturulmuştu. Kültepe'de çoğu Assurlu tüccarların ticari yazışmalarının belgeleri olan yirmi binin üzerinde çivi yazılı tablet günümüze ulaşmıştır. Bunlar Anadolu'da tarihi sürecin başlangıcına işaret eden en eski yazılı belgelerdir. Bu ticarete ikinci binyıl boyunca Mezopotamya'da varlığını koruyan bütün kentlerin bir şekilde katıldığı anlaşılmaktadır. Ana yollar üzerindeki kervanlara sundukları hizmetlerden aldıkları pay nedeniyle oldukça zenginleşmişlerdir.

Tarihleme

MÖ ikinci binyılda özellikle Babil ve Assur ülkesinde kayıt sisteminin gelişerek devam ettiği görülür. Bu devletlerin özellikle başkentlerindeki tapınaklarda ve saraylarda ihtiyaç duydukları yazıcı sınıfını yetiştirmek için geleneksel eğitim sistemi devam etmektedir. Devlet bürokrasisinde yazıcılık ayrıcalıklı bir sınıf oluşturmuştur. Yazıcıların bir bölümü bu dönemde tapınak ve saray dışındaki alanlarda hizmet vermekte ve bu yolla geçimlerini sağlamaktaydılar. Özellikle ticari yazışmaların belli kâtipler kiralananarak yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Eski Assur Krallığı'nın ekonomik ve siyasal anlamda güçlenmesi, kayıt sistemindeki gelişmeler belli standartların oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. Tutulan kayıtlara tarih koyulmaya başlanması bu sürecin ürünüdür. Bu dönemde uygulanmaya başlayan sistemde, her yıl seçilen bir yüksek devlet görevlisi *limmu* olarak tayin edilir ve yıla onun adı verilirdi. Görevli limmular bir listede alt alta yazılarak kayıt altına alınırdı. Geçmiş yıllardan söz edilirken "filanın limmu senesinde" biçiminde tarih düşülüyordu. Bu sistem Mezopotamya'da III. Ur Sülalesi döneminde de uygulanmıştı.

Orta Assur döneminde başlatılan yıllık (annal) yazma geleneğinde de tarihler limmular esas alınarak verilmiştir. Yıllıklar, kralların hayatları boyunca yaptıkları işleri bir tablet veya stel üzerinde arka arkaya anlatan yazıtlardır. Burada limular yanında ikinci bir tarihleme sistemi daha uygulanmıştır. Her yılın olayları "krallığının şu yılında filanın limu olduğu zaman" diye başlamaktadır. Bu yazıtlar Assur krallarının yaptıkları seferleri izledikleri yolları, konakladıkları yerleri, ele geçirdikleri ganimetleri, tasarladıkları büyük projeleri kronolojik bir biçimde izleme olanağı verir. Anallar bütünüyle kralı yüceltmek amacıyla yazılmışlardır ve yalnızca başarılarından söz eder. Hiçbir anal başarısızlıktan ve yenilgiden söz etmez.

Güney Mezopotamya'da Babil ülkesinde ise, yılın en önemli olayı tarihlemelerde kullanılıyordu. Belgelerde bir olaydan söz edilirken örneğin "Mari'nin yıkıldığı yıl" gibi tarih düşülüyordu. Yazılı belgelerde geçen bu türde tarihlemeler, bölgenin tarihi açısından önemli olayların birçok belgeye not edilmesini sağlamıştır.

Devlet Yönetimi ve Kanunlar

Mezopotamya'da MÖ ikinci binyılda birçok krallıkta geleneksel örfi uygulamaların ve kanunların yazılı hale getirilmesi devam etmiştir. Bunlardan bazıları bu dönem-

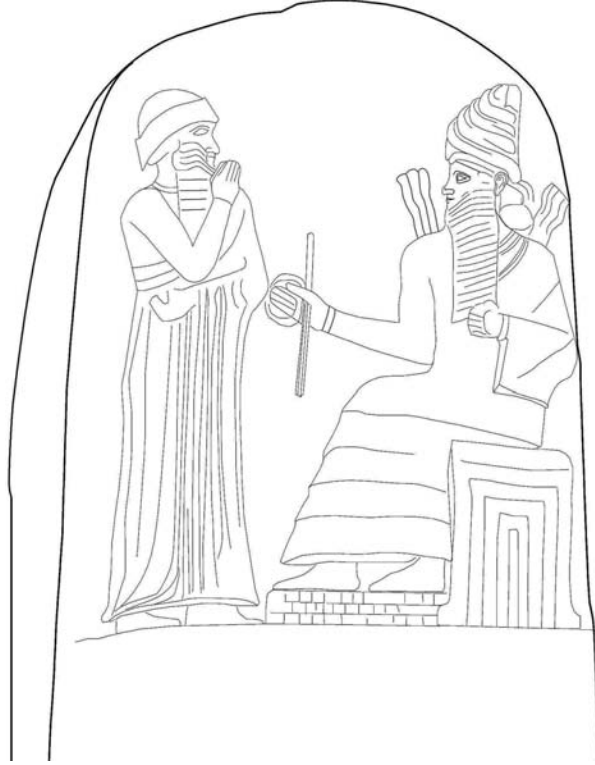
de ortaya çıkan toplumsal problemlere çözüm bulmak amacıyla yapılan ve geleneksel uygulamaları aşan reform niteliğinde düzenlemelerdir. Gelişen kentlerde karmaşık hale gelen ilişkiler bu tür düzenlemeleri zorunlu hale getirmekteydi. MÖ ikinci binyılın başlarında, Babil'in güneyinde öne çıkan İsin kenti krallarından Lipit-İştar'ın (MÖ 1934-1924) yazdırdığı kanunlar bu dönemde yapılanlar ve reform olarak değerlendirilen maddeler içerir. Bu kanunlar genellikle miras, kiralama ve köle edinme gibi konuları kapsamaktadır.

Mezopotamya'da özellikle Sami kökenli toplumlarda düzenin nasıl sağlandığı, toplumsal sınıfların kimlerden oluştuğu, hangi suça ne tür cezalar verildiği konusunda en ayrıntılı bilgiler ise Eski Babil kralı Hammurabi'nin yazdırdığı kanunlardan öğrenmekteyiz. Hammurabi'yi tanrı Şamaş'ın huzurunda gösteren stel Sippar kentine dikmiştir. Kanunların yazı ile tespiti halkın kendi haklarından haberdar olması anlamına gelmemektedir. Çünkü Eskiçağ'da okuma yazma, oldukça sınırlı sayıda üyesi olan yazıcı sınıfı ile sınırlıydı. Bu tür steller, kralların kendilerini yüceltmek için, tanrı adına ülkeyi yönettikleri mesajını halka ulaştırmak için oldukça sık başvurulan bir yöntem idi.

Resim 4.3

Hammurabi stelinin üst bölümü. Solda kral Hammurabi, sağda ise Güneş Tanrısı Şamaş, alt bölümde ise kanunları da kapsayan uzun bir yazıt yer alır.

Kaynak: Köroğlu 2010

Tanrı huzurunda, ona saygılarını sunarken gösterilen Hammurabi, yalnızca bir kral değil, toplumu ilgilendiren bütün problemlere müdahale eden davalara bakan bir yöneticiydi. Stelinde kendisini tanrı adına ülkesini yöneten, adil ve insancıl bir hükümdar olarak tanıtır. Zayıfların ve öksüzlerin koruyucusudur.

Eski Babil döneminde kral aynı zamanda tapınağın ve tanrının başrahibi olarak tanımlanır. Bu dönemde gelişen ticaret, zengin bir tüccar sınıfının oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Ticarete yaygın ödeme aracı gümüştü. Kredi alışverişi ve tefecilik de yapıldığı bilinmektedir. Ancak bu uygulamalar, ağır olan faizleri ödeyeme-

yenleri köle konumuna düşürürdü. Sümer kralları gibi, Hammurabi de bu duruma düşen yurttaşlarını kurtarmak için yasal önlemler almış ve borç yüzünden köle olanları affetmekle övünmüştür.

Hammurabi ve Tanrı Şamaş'ın kabartmasının altında 282 maddeden oluşan yasalar sıralanmıştır. Babil'de en çok karşılaşılan suçlar ve bunların karşılığında hangi cezanın verileceğini belirten maddeler genel olarak ticaret, tarım, aile, kölelik, ahlak dışı davranışlarla ilgilidir. Yazılı biçimi, “eğer şu yapılırsa şu ceza verilir” biçimindedir.

Hammurabi Yasaları'nın birkaçı şu biçimdedir: “Eğer bir kişi bir başkasını ölüm cezası gerektirecek bir suçla itham eder ancak kanıtlamazsa suçlayan kişi ölüm cezasına çarptırılır. Eğer bir kişi hırsızlık yapar ve yakalanırsa o kişi ölüme mahkûm edilir. Eğer bir avilum bir müşkenumun gözünü çıkarır veya kemiğini kırarsa bir gümüş mina öder. Eğer bir inşaatçı bir avilum için yaptığı evi dayanıklı yapmaz ve ev çöküp sahibi ölürse, inşaatçıya ölüm cezası verilir. Eğer ev sahibinin oğlunun ölümüne neden olmuşsa inşaatçının oğlu öldürülür” (Tosun-Yalvaç 1975).

Bu yasalar, Ortadoğu'da günümüze kadar varlığını koruyan “dişe diş, göze göz” olarak değerlendirilen ve suçu işleyene, aynı ağırlıkta ceza öngören ağır düzenlemelerdir. Ancak ayrıcalıklı sınıfların olduğu, ağır cezaların daha çok alt sınıftan insanlara verildiği görülür. Örneğin özgür yurttaş olarak tanımlanan avilum daha alt sınıftan birine, yani bir müşkenuma zarar verirse ceza olarak belli miktarda gümüş ödeyerek kurtulabilirdi. Ancak alt sınıftan biri üst sınıftan birine karşı suç işlerse “göze göz” esasına göre karşılık bulurdu.

Eski Mezopotamya'da toplum birçok sınıftan oluşmaktaydı. Devlet görevlileri, tapınaklarda çalışan rahipler ve yardımcılar, tüccarlar, yazıcılar, kentin yerlileri, dışarıdan gelenler ve köleler gibi. Özgür yurttaşlar “avilum”, kentte yaşayan ancak belli dereceye kadar hakları olanlar “müşkenum”, köleler ise “vardum” olarak adlandırılıyordu. Eski Mezopotamya'da köle, bütün hakları elinden alınmış kişi demek değildi. Borçlarının karşılığını ödemek için geçici bir süre köle olarak çalıştırılanlar, savaş esirleri bu sınıftandı.

Babil ve çevresinde Kassit egemenliğinden sonra da bu düzenlemelerin genel olarak devam ettiği anlaşılmaktadır. MÖ ikinci binyılın ikinci yarısında Kassitlere özgü olan ve **kudurru** adı verilen sınır taşları ülke yönetimi konusunda bilgi verir. Anlaşıldığı kadarıyla eyaletlerde, şaknu (yönetici) olarak adlandırılan valiler bulunmaktaydı.

Mezopotamya'da Sami kökenli krallıkların uyguladığı yasalar, köklü gelenekleri yansıtmakta ve birçok ortak yönleri bulunmaktaydı. Bunlardan bir bölümü kralların fermanları olarak düzenlenmiş, bir bölümü ise steller ve kil tabletler üzerine çivi yazısı ile yazılmıştır. Kuzey Mezopotamya'da egemen olan Orta Assur Krallığı'ndan günümüze ulaşan yasa metinleri de bu kapsamdadır. Burada Sami kökenli toplumlarda kadının durumu konusuna ışık tutacak düzenlemeler vardır. Kadın sosyal yaşamda önce babası, evlendikten sonra da kocasının gözetimi altındaydı. Orta Assur kanunlarına göre koca eğer savaşta esir alınmışsa kadın en az iki yıl onu beklemek durumundaydı. Evlendikten sonra bile eski kocası gelirse ona dönmek zorundaydı. Kadına verilen cezalar da oldukça ağırdı: Eğer bir kadın hırsızlık yaparken yakalanırsa ya kocası tarafından kulakları, ya da mağdur tarafından burnu kesilirdi. Evli bir kadın yalnız başına dışarıya ancak başını örterek çıkabilirdi. Evli olmayan kadın, köle ve fahişeler başlarını bağlayamaz, bağlarsa dayakla cezalandırılırdı.

Kudurru: Güney Mezopotamya'da Babil ve çevresinde MÖ ikinci binyılın ikinci yarısında Kassit döneminin sonlarında sınır bölgelerinde dikilen steller. Üzerlerinde kutsal semboller ve yazıt bulunan kudurrular yaygınlaşmış ve birinci binyılda da yapımları sürdürülmüştür.

Akkad, Babil, Assur ve Amurru gibi toplumlarda cezalandırma yöntemi ve kadının toplumdaki yeri nasıldır? Bir değerlendirme yapınız.

Özet

Yazıyı kullanmayan toplumları açıklayabilme

Yazının geliştirildiği dönemden sonra Mezopotamya'ya gelen toplumlardan bir bölümü kendi dillerinde yazılı belge bırakmamışlardır. Amurru, Gutı ve Kassit gibi toplumlar bunlar arasında sayılabilir. Bu toplumlar yönetimi ele geçirdiklerinde resmi işlerde yerleşik olan eski dili kullanmaya devam etmişlerdir. Bu nedenle kendi dilleri yanında kökenlerini aydınlatacak veriler oldukça sınırlıdır.

En eski uluslararası serbest ticareti tanımlayabilme

Kuzey Mezopotamya'da ikinci binyıl başlarında ticarete oynadığı rol nedeniyle Assur, hem kendi siyasal pozisyonunu, hem de Anadolu'nun gelişim çizgisini köklü bir biçimde değiştirmiştir. MÖ 1950-1750 yılları arasında 200 yıla yakın bir süre boyunca serbest ticaret aracılığıyla Mezopotamya ve Anadolu arasında güçlü kültürel etkileşim yaşanmıştır. Bu ticaret Mezopotamya kentlerinin ihtiyaç duyduğu hammaddeyi Anadolu'dan güvenli bir biçimde elde etmesini sağlamıştır. Anadolu, tekstil, lüks eşyalar, takılar ve teknolojik ürünlerde kendisinden daha ileri üretim yapan Mezopotamya'dan bu konuda etkilenmiştir. Özellikle yazının bu dönemde Anadolu'ya gelmesi tarihi (yazılı) çağların başlamasını sağlamıştır.

İkinci binyıldaki kanunları değerlendirebilme

Mezopotamya'da ikinci binyılın başlarından itibaren güneyde, din ve kültür merkezi olarak Babil, kuzeyde de güçlü bir devlet merkezi konumu kazanan Assur ön plana çıkmıştır. Mezopotamya'da toplumsal düzen büyük oranda yazıya geçirilmemiş geleneksel/ örfi uygulamalarla sağlanmaktaydı. Sümer dönemindeki yazılı kanunlardan sonra, Babil kralı Hammurabi ikinci binyılda kanun yapıcısı olarak adını duyurmuştur. Babil, Güney Mezopotamya'nın önemli krallık merkezlerinden biridir. Hammurabi yasaları ise "kısasa kısas/ göze göz, dişe diş" olarak tanımlanan ve oldukça sert cezalar öngören yasalardır. Birçok bakımdan benzer olan Orta Assur kanunları ise özellikle erkeğin kadın üzerindeki denetim hakkına işaret eden uygulamaları ile dikkat çekicidir.

Kendimizi Sınayalım

1. MÖ ikinci binyılda Mezopotamya'ya kuzeyden gelen toplum hangisidir?
  - a. Mitanniler
  - b. Kassitler
  - c. Hurriler
  - d. Amurrular
  - e. Deniz Halkları
2. Amurrular, aşağıdaki toplumlardan hangisiyle **aynı** kökenden **değildir**?
  - a. Akkad
  - b. Assur
  - c. Arami
  - d. Mitanni
  - e. Babil
3. Aşağıdakilerden hangisi ikinci binyıldaki **önemli** kent devletlerinden biri **değildir**?
  - a. Mari
  - b. Eşnunna
  - c. İsin
  - d. Larsa
  - e. Ninive
4. Eski Assur Krallığı'nın siyasal olarak öne çıkmasını sağlayan en önemli faktör hangisidir?
  - a. Güçlü krallar
  - b. Din
  - c. Stratejik konum
  - d. Babil'in zayıf olması
  - e. Ticaret
5. "Göze göz dişe diş" olarak tanımlanan yasaları **ilk kez** yazıya geçiren kimdir?
  - a. Hammurabi
  - b. Şamşi-Adad
  - c. Lipit-İştar
  - d. Naram-Sin
  - e. Sargon
6. Eski Babil Devleti'ni kim yıkmıştır?
  - a. Assur kralı Şamşi-Adad
  - b. Mari kralı Zimri-lim
  - c. İsin kralı Lipit-İştar
  - d. Hitit kralı I. Murşili
  - e. Elam
7. Mitanniler hangi kökenden gelen bir dil konuşmaktaydılar?
  - a. Sami
  - b. Ural Altay
  - c. Hint-Avrupa
  - d. Kendilerine özgü
  - e. Kafkas
8. Mitanni Krallığı döneminde Anadolu'da hangi devlet vardı?
  - a. Hitit
  - b. Urartu
  - c. Frig
  - d. Lidya
  - e. Pers
9. Doğu Anadolu'ya sefer yapan **ilk** Assur kralı hangisidir?
  - a. Sargon
  - b. I. Tukulti-Ninurta
  - c. I. Şalmaneser
  - d. I. Tiglat-pileser
  - e. Sanherib
10. Orta Assur Krallığı döneminde Doğu Anadolu'da hangi toplum vardı?
  - a. Kassit
  - b. Arami
  - c. Mitanni
  - d. Uruatri
  - e. Frig

Okuma Parçası

Orta Assur dönemindeki annal/ yıllık yazma geleneği, bir anlamda tek yanlı resmi tarih yazıcılığı olarak değerlendirilebilir. I. Şalmaneser'den itibaren Assur kralları yaptıkları seferleri, inşa ettikleri yeni kentleri ve tapınakları bu yıllıklarında anlatmışlardır. Yıllıklara kralın unvanları sayılarak başlanır. Kralın gücünü baştanrı Assur'dan aldığı özellikle vurgulanır. Arkasından o döneme kadar yapılan en önemli faaliyetlere vurgu yapılır. Seferlerinde ulaşılan en uzak noktalar, bazen abartılarak sıralanır. Çoğu kez savaşılan düşmanın gücünün abartıldığı görülür. Örneğin Assur kralı I. Tukulti-Ninurta (1244-1208) aşağıda verdiğimiz yazıtında Doğu Anadolu'da Nairi ülkelerinde 40 krala boyun eğdirdiğinden söz etmektedir. Oysa bu dönemde bu bölgede yarı göçebe aşiretler olduğunu ve bunların merkezi bir devlet kurmadıklarını biliyoruz. Assur kralı her bir aşireti bir devlet olarak abartmaktadır. Yılığın bir bölümü şöyledir: "Tukulti-Ninurta, evrenin kralı, güçlü kral, Assur'un kralı, tanrı Assur'a düşman olan, itaat etmeyenlerin fatihi, Uqumanu ve Paphu ülkelerindeki isyankârları mağlup eden. Kadmuğu ülkesini ve Qutu ordusunu, dağlık bölgeleri ezen, Subaru ülkesinin askerlerini dağıtan, Alzu ve Purulumzu'ya boyun eğdiren kral. Tanrı Assur ve yüce tanrıların desteğiyle dünyanın dört köşesine yürüyen, yukarıda ve aşağıdaki düşman bölgelerini ele geçiren, güçlü kral, savaşçı kral, Nairi ülkelerinin tümünü egemenliği altına alan ve kırk kralını, onların komutanlarını ayaklarına kapandıran Azalzi ve Separdi ülkelerini kendi topraklarına katan, Sümer ve Akkad'ı mağlup eden ve orada sonsuza dek gücünü hâkim kılan, Kassit kralı Kaştiliaş'ı ele geçiren, Assur kralı Şalmaneser'in oğlu" (Grayson 1972 no: 721)

Orta Assur bölümünde belirttiğimiz gibi bu dönemde Assur Krallığı, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Mitanni topraklarının Fırat Nehri'ne kadar olan bölümüne hâkim olmuştur. Yıllıkta adı geçen kentlerin büyük bölümü bu bölgededir. Subaru olarak adlandırılan bu bölgenin fethi I. Şalmaneser döneminde gerçekleştirilmişti. Tukulti-Ninurta'nın da aynı bölgeye seferler yaptığı görülmektedir. Kassit Krallığı üzerindeki üstünlüğün ise yazıtta iddia edilen aksine oldukça kısa sürdüğü bilinmektedir. Assur kralının bütün Akkad ve Sümer mirasına sahip çıkmak anlayışı ise yaygın bir krallık/ egemenlik sembolü olarak algılanmalıdır. Yoksa Assurluların Güney Mezopotamya'ya tümüyle hâkim olduğunu gösteren bir kanıt yoktur. Anallar görüldüğü gibi kralı yüceltmek için yazdırılmış, dönemin siyasal olaylarını da içeren ancak yenilgilerden ve başarısızlıklardan söz etmeyen taraflı belgelerdir.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise, "Hurriler" bölümünü yeniden inceleyiniz.
2. d Yanıtınız yanlış ise, "Amurrular ve Mitanniler" bölümünü yeniden inceleyiniz.
3. e Yanıtınız yanlış ise, "Kent Devletleri" bölümünü yeniden inceleyiniz.
4. e Yanıtınız yanlış ise, "Eski Assur Krallığı" bölümünü yeniden inceleyiniz.
5. a Yanıtınız yanlış ise, "Devlet Yönetimi ve Kanunlar" bölümünü yeniden inceleyiniz.
6. 4 Yanıtınız yanlış ise, "Eski Babil Krallığı" bölümünü yeniden inceleyiniz.
7. c Yanıtınız yanlış ise, "Mitanni Devleti" bölümünü yeniden inceleyiniz.
8. a Yanıtınız yanlış ise, "Mitanni Devleti" bölümünü yeniden inceleyiniz.
9. c Yanıtınız yanlış ise, "Orta Assur Krallığı" bölümünü yeniden inceleyiniz.
10. d Yanıtınız yanlış ise, "Orta Assur Krallığı" bölümünü yeniden inceleyiniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

MÖ ikinci binyılın başında Mezopotamya'da Amurru ve Hurri nüfusu etkindir. Bu dönemde kurulan Babil ve Assur gibi birçok krallığın başında Amurru kökenli kralar bulunmaktadır. Hurriler ise Kuzey Mezopotamya'da önce kent devletleri halinde iken MÖ ikinci binyılın ikinci yarısında Mitanni kökenli kralların önderliğinde güçlü bir devlet haline dönüşmüşlerdir. Hurri kültürü özellikle Hititler üzerinde etkili olmuştur.

Sıra Sizde 2

MÖ ikinci binyılın başlarında, doğuda Afganistan ve Pakistan'a batıda Doğu Akdeniz kıyıları yoluyla Akdeniz dünyasına ve Anadolu'ya uzayan ticaret, Mezopotamya üzerinden yapılmaktaydı. Bu bölgede stratejik konumda olan kentler bu ticaretten paylarına düşen gelirle refah seviyelerini artırmışlardır. Assur ise ticarete öncülüğü üstlenmiş ve bu sayede siyasal olarak da öne çıkmıştır.

Sıra Sizde 3

Kassitler gibi Mezopotamya'ya göç ederek dışarıdan gelen toplumlardan bazıları kendi dillerinde yazıt bırakmamıştır. Bunlar resmi yazışmalarını geldikleri böl-

genin yaygın dili ile yapmışlardır. Bu nedenle bu tür toplumların konuştukları dili ve dil ailesini saptamak oldukça zordur.

Sıra Sizde 4

Sümerler döneminden sonra Akkadların Mezopotamya'ya gelişiyle birlikte işlenen suçlara verilen cezalar ağırlaşmıştı. Eski Babil kralı Hammurabi'nin steli üzerinde günümüze ulaşan yasal düzenlemeler "göze göz dişe diş" ya da "kısasa kısas" olarak tanımlanan türdedir. Burada suçluya verilen ceza, mağdurun zararını karşılamaktan çok intikam niteliğindedir. Orta Assur kanunları kadının büyük oranda erkeğin (baba veya kocanın) denetiminde olduğunu gösterir.

Yararlanılan Kaynaklar

- Chiera, E. (1997). **Kilden Kitaplar Çivi Yazılı Belgelerin Anlatıkları** (Çev. Ali M. Dinçol), İstanbul.
- Dinçol, B. (2003). **Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza**, İstanbul.
- Grayson, A. K. (1972). **Assyrian Royal Inscriptions I**, Wiesbaden.
- Klengel, H. (2001). **Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü** (Çev. N. Oral), İstanbul.
- Köroğlu, K. (1998). **Üçtepe I: Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/ Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası**, Ankara.
- Köroğlu, K. (2010). **Eski Mezopotamya Tarihi**. Başlangıcından Pers Dönemine Kadar, İstanbul.
- Kuhrt, A. (2007). **Eskiçağ'da Yakındoğu** (Çev. D. Şen-dil) I, İstanbul.
- Oates, J. (2004). **Babil** (Çev. F. Çizmeli), Ankara.
- Roaf, M. (1996). **Mezopotamya ve Eski Yakındoğu** (Çev. Z. Kılıç), İstanbul.
- Tosun, M.-Yalvaç, K. (1989). **Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı**, Ankara.
- Van de Mieroop, M. (2006). **Antik Yakındoğu'nun Tarihi** (Çev. S. Gül), Ankara.

5

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Mezopotamya'nın en güçlü devletleri olan Yeni Assur ve Yeni Babil krallıklarının genişleme ve büyüme sürecini açıklayabilecek,
- Nüfus nakli/tehcir uygulamalarının gerekçelerini ve boyutlarını değerlendirebilecek,
- Yeni Babil Krallığı'nın yıkılışıyla Önasya'daki siyasal güç merkezlerinin nasıl yer değiştirdiğini açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Tehcir
- Lamaşşu
- Eski Ahit
- Asma Bahçeler

İçindekiler

Eski Mezopotamya ve
Mısır Tarihi

Yeni Assur ve Yeni
Babil Krallığı: Siyasi
Tarih

- GİRİŞ
- YENİ ASSUR KRALLIĞI
- YENİ BABİL KRALLIĞI

Yeni Assur ve Yeni Babil Krallığı: Siyasi Tarih

GİRİŞ

Yeni Assur Krallığı ve onun mirasını devralan Yeni Babil Krallığı, Eskiçağ'da Mezopotamya'da gelişen uygarlıkların son temsilcileridir. Assur ve Babil, Mezopotamya'da kuzey ve güneyin temsilcisi olarak birkaç binyıl boyunca önemini korumuştur. MÖ ikinci binyılda Eski Assur ve Eski Babil, arkasından kuzeyde Orta Assur ve güneyde Kassit sürecinin yaşandığını bir önceki ünite de anlatmıştık. Yeni Assur Krallığı MÖ yaklaşık 1000 ile 612; Yeni Babil ise MÖ 625-539 yılları arasındaki dönem kapsar.

Yeni Assur Krallığı, yaklaşık dört yüz yıllık egemenlik sürecinde, en güçlü olduğu sekiz ve yedinci yüzyılda, güneyde Basra Körfezi, doğuda İran'ın bir bölümü, kuzeyde Toros Dağları, batıda Suriye, Doğu Akdeniz sahilleri, Çukurova ve Mısır'a egemen olmuştur. Bu döneme kadar hiçbir Doğulu krallık bu kadar geniş sınırlara sahip olmamıştı. Ele geçirdiği bölgelerde, Geç Hitit, Arami, İbrani, Hurri ve Mitanni gibi farklı kökenden birçok toplum bulunmaktaydı. Assur Krallığı, bütün bu bölgelerden aldığı ağır vergiler, elde ettiği ganimetler ve insan gücü ile yıkılış sürecine kadar büyümüştür. Eski başkent Assur'dan (Kalat Şergat) sonra Yeni Assur Dönemi'nde sırasıyla Kalhu (Nimrud), Dur Şarrukin (Khorsabad) ve Ninive başkent olarak yeniden inşa edilmiştir. Bu dönemde ele geçirilen bölgelerde, eski yerleşmeler önce vergiye bağlanmış arkasından da birer eyalet merkezine dönüştürülmüştür. Assur Krallığı'na katılan bazı yerlerde, başkent modelinde yeni eyalet merkezleri inşa edilmiştir.

Assur, Sümerlerden beri birkaç bin yıldır devam eden köklü geleneklere sahip bir devlettir. Zaman içinde farklı kültürlerden aldığı etkilerle hepsini aşan boyutlarda projeler geliştiren bir imparatorluk haline geldi. Orduya asker olarak almak, tarlalarda ve inşaatlarda çalıştırmak, güvenliği sağlamak ve yeni eyalet merkezlerine nüfus kazandırmak gibi birçok amaç için tehcire tabi tuttuğu insanların sayısı üç yüz yılda üç - dört milyona ulaşmıştır. Yeni Babil Krallığı da bu tehcir sürecini benzer şekilde devam ettirmiştir. Her iki devletin Doğu Akdeniz kıyılarına, Kudüs çevresine yaptıkları seferlerin **Eski Ahit**'te anlatılması, insanlığın belleğine yerleşerek bu toplumların Batı'da tanınmasını sağlamıştır.

Eski Ahit: Büyük bölümü İbranice, bir bölümü de Aramice yazılmış olan, Tevrat ve Zebur da dâhil olmak üzere 39 kitaptan oluşan kutsal kitap.

Yeni Assur Krallığı'nın egemen olduğu coğrafya ile Mezopotamya'nın sınırları arasında nasıl bir ilişki kurulabilir?

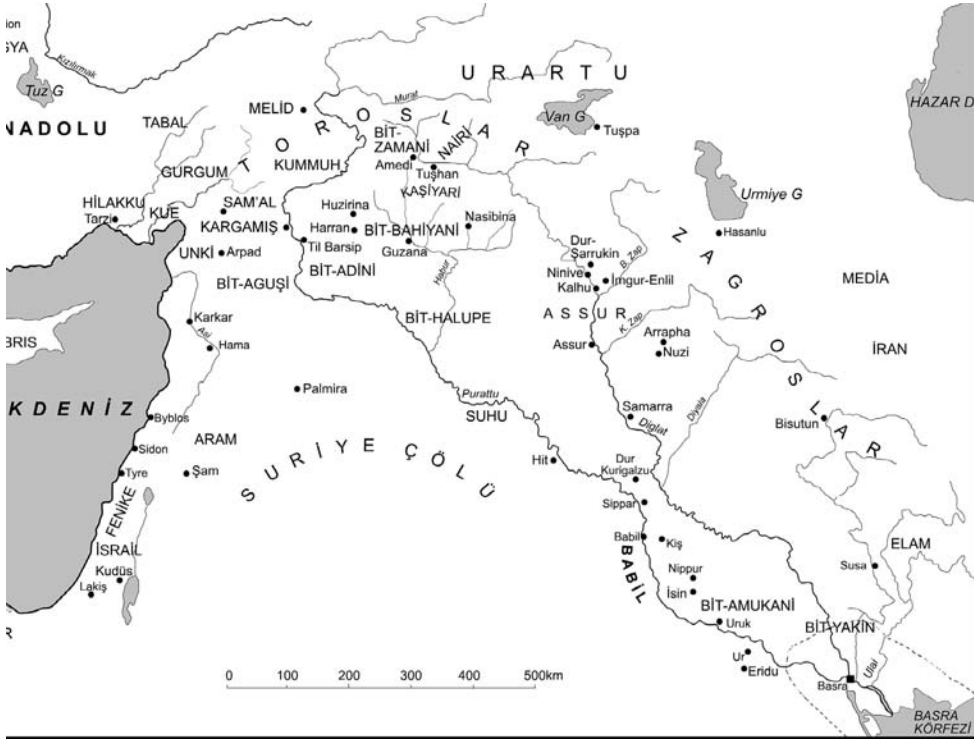

SIRA SİZDE

YENİ ASSUR KRALLIĞI

Resim 5.1

Yeni
Assur
Krallığı ve
komşuları
(Koroğlu
2010).

Ege, Anadolu ve Doğu Akdeniz kıyı şeridi başta olmak üzere Anadolu ve Mezopotamya, MÖ 1200 yıllarından itibaren birkaç yüzyıl sürecek gerileme ve çöküş dönemine girmişti. Kuzey Mezopotamya'da Orta Assur Krallığı, on birinci yüzyılda I. Tiglat-pileser gibi güçlü kralları ile bu süreci atlarmaya çalışmış ancak başarılı olamamıştı. Suriye'den Aramiler ve kuzeyden Muşkilerin göçü Orta Assur Krallığı'nı başkent ve çevresine kadar çekilmeye mecbur bırakmıştı.

Demir Çağı'nın (MÖ 1200-330) başlangıcı olarak kabul edilen bu yeni dönem, birçok bakımdan önemli gelişmelere sahne olmuştur. Mısır ve Doğu Akdeniz kıyı şeridinde ilk tek tanrılı dinin yayılmaya başlaması tarihsel bir dönüşüm olması açısından dikkate değerdir. Eritilmesi ve işlenmesi oldukça gelişmiş fırınlar ve atölyeler gerektiren demirin yaygınlaşması, yeni tarım aletleri ve silahların yapımına olanak tanımıştır. Bu nedenle demiri kullanan uygarlıklar diğerleriyle rekabette önemli bir avantaj elde etmiştir.

Yeni Assur Krallığı üç yüz yılı aşkın bir dönem boyunca yalnızca Mezopotamya'nın değil, Anadolu, Akdeniz dünyası, İran ve hatta Mısır'ı da içine alan bütün bölgenin en büyük süper gücü idi. Bu geniş coğrafyada kurulan bütün devletler, bir şekilde, yönetim anlayışı, mimari, sanat ve teknolojiye Assur'dan etkilenmiştir. Kuzey Suriye'deki Geç Hitit Devletleri, Doğu Anadolu çevresindeki Urartu, Anadolu'da Frig, Lidya, İran'da Med, Güney Mezopotamya'da Babil, Doğu Akdeniz'deki kent devletleri ve Mısır bu dönemin politik dünyasında Assur'u izleyen ve bağ kurulan devletler arasında sayılabilir.

Yeni Assur Kralları	
II. Assur-rabi	1012-972
II. Assur-res-işi	971-967
II. Tiglat-pileser	966-935
II. Assur-dan	934-912
II. Adad-nirari	911-891
II. Tukulti-Ninurta	890-884
II. Aşurnasirpal (Assur-nasir-apli)	883-859
III. Şalmaneser	858-824
V. Şamşi-Adad	823-811
III. Adad-nirari	810-783
IV. Şalmaneser	782-773
III. Assur-dan	772-755
V. Assur-nirari	754-745
III. Tiglat-pileser	744-727
V. Şalmaneser	726-722
II. Sargon	721-705
Sanhêrib (Sennaherib, Sîn-ahhe-eriba)	704-681
Esarhaddon (Assur-aha-iddina)	680-669
Aşurbanipal (Assur-bani-apli, Osnappar)	668-627
Assur-etel-ilani	626-?
Sin-şumu-lişir	
Sin-şarra-işkun	? -612
II. Assur-uballit	611-609

Önasya'da birkaç yüzyıllık kriz döneminin arkasından yukarıda saydığımız Demir Çağı krallıkları kurulur. Bunlardan Urartu, Frig ve Lidya gibi birçok devlet, Assur'dan farklı olarak bölgelerine Demir Çağı'nda gelen hanedanlarca kurulmuştu.

Yeni Assur kral listeleri ve kralların yıllıkları MÖ bin yıllarından itibaren Assur krallarının adlarını vermekle birlikte, krallığın genişleme ve güçlenme sürecinin MÖ onuncu yüzyılda başladığı anlaşılmaktadır.

II. Assur-dan ve oğlu II. Adad-nirari, bu süreci başlatan Assur krallarındır. Bu dönemde Kuzey Suriye'ye sefer yapan Assur orduları, Aramilerin yoğun olarak yerleştiği kentleri vergiye bağlamış ve etkinlik alanını Habur bölgesine kadar genişletmiştir. Bu bölgeyi Bit Bahiyani adlı Arami kökenli bir aşiret yönetmekteydi. Büyük bir bölümü yarı göçebe olan bu halkı bir devletin kontrolüne almak oldukça zordu. Adad-nirari, krallığının sonlarında **Hanigalbat** çevresine üst üste yedi sefer yapmak zorunda kalmıştır. Assur Krallığı bundan sonra bölgedeki kentleri kendine vergi ve haraç veren yönetimler haline getirmiş ve böylece Akdeniz'e ve Toroslardaki hammadde yataklarına ulaşan yolların denetimini sağlamıştı. Assur'un yeniden güçlenmeye başladığı bu dönemde güneyde Babil de güçlenmekteydi. MÖ 891 yılında Babil ile Assur arasında yapılan bir antlaşma karşılıklı kız alıp vermeyle güçlendirilmiştir.

Yeni Assur Krallığı'nın siyasal anlamda genişleme politikası iki bölge üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan birincisi batıda Geç Hitit ve Arami krallıklarının bulunduğu Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu, ikincisi ise güneydeki Babil ve çevresi idi. II. Adad-nirari'nin yerine geçen oğlu II. Tukulti-Ninurta, Mardin ve Tur Abdin Dağları (Kaşiyari) üzerinden ilerleyerek Diyarbakır bölgesine yerleşmiş olan Arami kabilesi Bit-Zamani üzerine seferler yaptı. Bit-Zamani kabilesi Amedi'yi (Di-

Hanigalbat: Yukarı Habur bölgesinin Assur yazıtlarında geçen adı.

yarbakır) başkent yapmıştı. Uzun süre bu kent Assur'a karşı bir direnç noktası olarak varlığını korumuştur. II. Tukulti-Ninurta döneminde, antlaşmalarla güvence altına alınmış Babil çevresindeki düzen bozulmuştu. Assur orduları bu yönde yaptıkları seferlerle sınırlarını Dur-Kurigalzu ve Sippar'a kadar genişletmiştir.

Resim 5.2

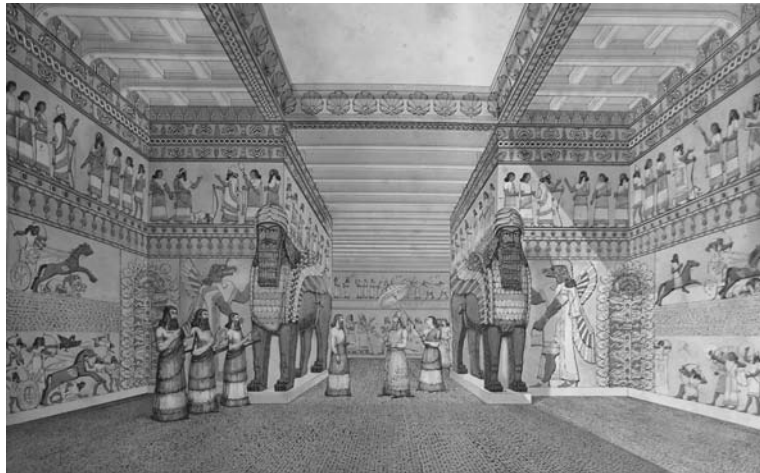
Dicle kıyısında II. Aşurnasirpal tarafından kurulan yeni başkent Kalbu'nun Layard tarafından çizilen temsili resmi. Solda ziggurat, sağda saray (Layard 1853b).

Yeni Assur Krallığı'nın MÖ dokuzuncu yüzyıldaki en güçlü kralları II. Aşurnasirpal ve oğlu III. Şalmaneser'dir. Assur orduları bu dönemde bütün komşuları üzerine gitmiş, olağanüstü miktarlarda ganimetler toplamıştır. Assur kralları, devletin güçlü olduğu dönemlerde neredeyse her yıl sefere çıkmaktaydılar. Bu seferler, yıllıklarda ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Ganimet elde etmek, vergiye tabi kılmak, sınırları genişletmek ve sınır bölgelerini güvenli hale getirmek gibi birçok amaçla yapılan seferler, batıda Çukurova bölgesine ve Doğu Anadolu yüksek yaylasına kadar ulaşmıştır. Denetim altına alınan bölgelerden elde edilen ganimetler ve sağlanan yeni insan gücü, başkent çevresinin imarında kullanılmaya başlandı. Elde edilen ganimetlerin büyük bölümü aslında, büyüyen kentlerin ihtiyaçlarını ve yeni inşaatların masraflarını karşılamak için kullanılmaktaydı. II. Aşurnasirpal'ın en büyük projesi ülkenin yeni başkenti olarak Kalhu'yu (Nimrud) inşa etmesidir.

Resim 5.3

II. Aşurnasirpal'ın başkenti Kalbu'daki sarayının taht odası. Bu resim, A.H. Layard tarafından ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular esas alınarak yapılmıştır. Ortada kral, sağda badım görevli, solda vezir ve yazıcılar gösterilmektedir (Layard 1853).

II. Aşurnasirpal, iktidarda kaldığı yirmi beş yıl boyunca kayıtlara geçen on dört sefer yapmıştır. Onun hedefleri arasında öncelik yine ülkenin batısıydı. II. Aşurnasirpal Zagroslardaki Diyala bölgesine üç sefer yaptı. Yukarı Dicle bölgesine MÖ 882, 879 ve 866 yıllarında üç kez ilerledi. Assur kralları, başkentlerinin bulunduğu bölgeye hayat veren Dicle'nin kaynak bölgesini oldukça önemsemekteydiler. Bu bölge, tarım potansiyeli kadar, hammadde ve maden yatakları bakımından da oldukça zengindi. İlk seferde, Dicle kıyısında Tuşhan'da (Üçtepe) bir eyalet merkezi kuruldu. Böylece bölge, Amedi (Diyarbakır) kenti çevresini sahiplenen Arami kökenli Bit-Zamanı kabilesine terk edilmemiştir. Bu seferlerin kayıtlarında bölgede bulunan bütün Nairi krallarından vergi alındığı belirtilir. Kralın bölgeye gelişi ve Tuşhan'da bir saray inşası, orada diktiği bir stel üzerinde (Kurkh steli) şu şekilde anlatılır.

"Kaşiyari Dağı'nı geçtikten sonra ikinci kez Nairi ülkelerine girdim. Sigişu kentinde kamp kurdum ve geceyi geçirdim. Sigişu kentinden harekette Tupusu oğlu Lapturu'nun güçlendirilmiş kenti Madara'ya yaklaştım. Kent iyice güçlendirilmiş dört duvarla çevrilmişti. Kenti kuşattım. Güçlü silahların görünüşünden korkuya kapıldılar ve onlardan mallarını mülklerini ve hizmetim için oğullarını aldım. Vergi ve haraç vermeleri koşuluyla hayatlarını bağışladım. Kenti yaktım, yıktım ve harabeye çevirdim. Madara kentinden hareketle Tuşhan kentine girdim. Tuşhan'da bir saray kurdum. Tuşhan'da Nirdun ülkesinden vergi ve haraç olarak atlar, katırlar, kazanlar, ayna, öküz koyun ve şarap aldım. Tupusu oğlu Lapturu'nun yönettiği, Kaşiyari Dağı üzerindeki iyi tabkım edilmiş altmış kenti yıktım, yaktım, harabeye çevirdim. ... Benden önce gelen Assur kralı prens Şalmaneser'in Nairi ülkeleri sınırında yaptırdığı garnizonlar olan Sinabu ve Tidu kentleri Aramiler tarafından zorla ele geçirilmişlerdi; ben tekrar elde ettim. Nairi ülkesinde Assur kalelerini ellerinde tutan Assurlular -ki bunlar Arami ülkesine tabi kılınmışlardı- onların kentlerini ve yerleşim alanlarını ele geçirdim ve huzur içinde oturulur kıldım. Bit-Zamanili Amme-baala'ya ait olan Ablamu Aramilerinden bin beş yüz kişiyi yerlerinden aldım ve Assur'a götürdüm. Nairi ülkelerinin hasadını topladım ve ülkemin geçimi için Tuşhan, Damdammusa, Sinabu ve Tidu kentlerinde depoladım." (Grayson 1996).

Yazıttan anlaşıldığı üzere Assur orduları, Mardin üzerinden kuzeye ilerlemişlerdir. Buradaki Kaşiyari Dağları, günümüzde Mardin ile Diyarbakır arasındaki Tur Abdin Dağlarıdır. Hemen kuzeyinde Nairi ülkeleri başlamaktadır. Yani Yukarı Dicle bölgesi ve Amedi (Diyarbakır) Nairi ülkelerinin bir parçasıdır. Bu bölgede ordunun ilerleyişi gün gün anlatılmakta, nerede konakladığı ve sonra hangi kente ulaşıldığı belirtilmektedir. Ordunun Eskiçağ koşullarında bir günde ortalama yirmi beş-otuz kilometre yol alabileceği düşünüldüğünde, Assur yazıtlarında geçen yerlerin günümüzde neresi olduğu bulunabilir. Ayrıca savaş arabalarına sahip ordunun ilerleyebileceği geçit bölgelerinin belirli olması da bu konuda tespitte bulunmayı kolaylaştırır. Assur kralı Tuşhan'da bir saray kurduğundan ve stel diktiğinden söz etmektedir. 1863 yılında söz konusu stel Üçtepe (eski Kurkh) köyünde bulunmuş ve British Müzesi'ne taşınmıştır. Burada 1988-1992 arasında yapılan kazı çalışmalarında Assur sarayının mimari kalıntıları da belirlenmiştir. Assur ordusunun bölgede Aramilerle mücadele ettiği, bir kısmını tehcir yoluyla Assur'a götürdüğü anlaşılmaktadır.

Aramiler, Assur Krallığı'na Kuzey Suriye'de de büyük bir direnç oluşturmaktaydılar. II. Aşurnasirpal, Til-Barsip (Tel Ahmar) çevresine egemen olan Bit-Adini ad-

lı Arami Krallığı üzerine en az dört sefer yapmış, Fırat'ın batısına geçerek Akdeniz kıyılarına ulaşmıştır. Fırat'ın batısındaki bölgeler bu dönemde vergi vermek koşuluyla varlıklarını korumuşlardır.

II. Aşurnasirpal'den sonra Assur tahtına oturan III. Şalmaneser otuz dört yıllık saltanatı boyunca en az otuz dört sefer yaptı. Batıda, bir problem olarak varlığını koruyan Fırat Nehri çevresindeki Bit-Adini adlı Arami Krallığı Assur eyaletine dönüştürüldü. Bu krallığın başkenti Til-Barsip'in adı MÖ 856 yılında Kar-Şalmaneser olarak değiştirildi. Suriye'deki devletler için ciddi bir tehlike oluşturan bu durum, onları Assur'a karşı bir birlik oluşturmaya zorladı. Şam (Damaskus) kralı Hadadezer'in (Adad-idri) yönetiminde birleşen devletler arasında İsrail, Ammon, Fenike prenslikleri, hatta Mısır ve Araplar bile vardı. III. Şalmaneser ile müttefikler Asi Nehri yakınlarındaki Karkar mevkiinde MÖ 853 yılında yapılan büyük savaşta birbirlerine üstünlük sağlayamadılar. Kendini savaşın galibi olarak aktaran Assur kralı, bu savaştan sonra daha ileri gidememiş ve geri dönmek zorunda kalmıştır. Bölgede Şam gibi güçlü krallık merkezleri Assur'a boyun eğmemiştir. Doğu Akdeniz'e ulaşan önemli bir yol üzerindeki Kargamış Assur egemenliğine girmiş, ancak burada kurulan düzen uzun süre istikrarlı gitmemiştir.

Resim 5.4

III. Şalmaneser'in Diyarbakır yakınındaki Üçtepe Höyüğü (eski Kurkh) üzerinde bulunan steli (Köroğlu 2010).

III. Şalmaneser, batıda Çukurova ve Toroslara, kuzeyde de Doğu Anadolu bölgesine seferler yaptı. Kue (Çukurova'da), Tabal (Kayseri çevresinde) ve Melid (Malatya) gibi krallıklardan vergi aldı. Doğu Anadolu'ya ise en az beş kez ilerlediği kaydedilmiştir. Bu seferleri anlatan Assur yazıtları aynı zamanda Van Gölü havzasında Urartu Devleti'nin kuruluş sürecine ait bilgiler de verir. İlk krallardan Arame ve arkasından Sarduri, Şalmaneser'e rağmen Urartu Krallığı'nın kuruluşunu gerçekleştirmişlerdir. III. Şalmaneser döneminde adı ilk kez geçen toplumlardan biri de İran'daki Medlerdir. Assur'un güney komşusu Babil'in bu dönemde, Assur ile boy ölçüşebilecek güçte bir krallık olduğu anlaşılmaktadır.

Yeni Assur Krallığı özellikle II. Aşurnasirpal ve III. Şalmaneser döneminde Önasya'nın en güçlü devletlerinden biri olmuştur. Sınırları kuzeyde Toroslar, batıda Fırat, güneyde Babil ve doğuda da Zagrosları aşmış Med ülkesine ulaş-

mıştı. Hızlı bir biçimde büyüyen krallıkta ele geçirilen toprakların yönetimi, ya vergi vermesi koşuluyla eski yöneticilere bırakılıyor ya da kurulan eyalet merkezlerine yeni valiler atanıyordu. III. Şalmaneser'in son yıllarında orduyu valiler veya komutanlar sefere götürmeye başlamıştı. Ayrıca merkezin kontrolü zayıflayınca atanan valiler bölgelerinde yerel krallar gibi güçlenmişlerdi. III. Şalmaneser'in kardeşi Assur-dan'in-apla'nın tahtı ele geçirmek için başlattığı isyana bölgelerinde bağımsız olmak isteyen yirmi yedi büyük kentin yöneticisi katılmıştır. Bu isyan III.

Şalmaneser'in ölümünden sonra da kesilmedi. Assur bundan sonraki kırk yılı aşkın bir süre, kazanımlarının önemli bir bölümünü koruyamadı. Ülkenin batısında Kuzey Suriye'de Aramilerin Bit-Adini Krallığı ve Kargamış kontrolden çıkmıştı. Assur'un sınırları Yukarı Habur bölgesine kadar gerilemişti.

Assur Krallığı'nın zayıfladığı süreç, Melid (Malatya), Kummuh (Kommagene, Adıyaman), Tabal (Kayseri), Kue, Hilakku (Çukurova, Kilikya), Gurgum (Maraş), Unki (Antakya) ve Kargamış gibi Geç Hitit devletlerinin güçlenmesine olanak sağladı. Anıtsal giriş kapılarını süsleyen ve Geç Hitit sanatının temsilcileri olarak kabul edilen kabartma ve heykellerin büyük bölümünün Assur baskısının hissedilmediği bu dönemde ürettiği anlaşılmaktadır. Aynı dönemde Frig Devleti Sakarya Nehri civarında kuruluş sürecini tamamlamış etkinliğini Orta Anadolu'nun doğusuna kadar genişletmişti. Kuzeydeki Urartu Devleti, MÖ sekizinci yüzyılın ortalarına kadar Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kafkasya'nın bir bölümüne egemen olmuş, Geç Hitit devletlerinden Fırat'ın batı kıyılarındaki Melid ve Kummuh'u haraca bağlamayı başarmıştı.

Assur'un zayıflamasıyla Yukarı Dicle bölgesinde kurulmuş olan garnizonlar boşaltılmış ve bölgede denetim kaybedilmişti. Urartu yazıtlarında geçen bazı yer adları, kral Minua önderliğindeki Urartu ordusunun dokuzuncu yüzyıl başlarında yağmalamak amacıyla Toroslari aşarak Dicle havzasına indiğini göstermektedir.

Şalmaneser'in veliahdı V. Şamşi-Adad zamanında isyanlar bastırılmakla birlikte Assur'un yeniden bölgesinin süper gücü olma girişimi ancak MÖ 745 yılında tahta çıkan III. Tiglat-pileser döneminde başlayabilmiştir. V. Şamşi-Adad dönemine ait yazılı kaynaklar, Nairi ülkesine sefer yapıldığını, Babil'in ise yağmalandığını bildirmektedir. Halefi III. Adad-nirari çocuk denecek yaşta tahta çıktığı için bir süre annesi **Şammuramat** ülkeyi yönetmiş, bu durum geleneklerine bağlı Mezopotamya toplumunda efsaneleştirilecek kadar abartılmıştır. III. Adad-nirari'den sonra tahta çıkan üç kral döneminde de iç problemler ülkeyi meşgul etmiştir. Bu karışık sürecin sonunda MÖ 745 yılında III. Tiglat-pileser bir taht entrikasıyla kral olmuştur.

Şammuramat: Sami kökenli toplumlarda ailenin, devletin, bürokrasinin ve toplumsal hayatın bütünü erkekler tarafından kontrol edilmekteydi. III. Adad-Nirari'nin annesi Şammuramat'ın bir süre çocuk yaşta oğlu adına ülkenin yönetiminde söz sahibi olması, böyle bir toplum yapısında efsaneleştirilecek kadar abartılmıştır. Bu mitolojik anlatımın Ortaçağ'a kadar devam ettiği görülür. Bazı Ortaçağ kaynaklarında Van Kalesi'nin bile bu kraliçe tarafından yaptırıldığı anlatılır.

Yeni Assur Krallığı ile komşuları arasındaki ilişkileri belirleyen temel yaklaşım nasıldı? Bir değerlendirme yapınız.

SIRA SİZDE

Krallıktan İmparatorluğa

Bir saray entrikasıyla tahta çıkan III. Tiglat-pileser, Assur Krallığı'nın yıkılışına kadar devam eden kesintisiz genişleme sürecini başlatan kraldır. III. Tiglat-pileser, bütün ülkede etkinliğini artırmak için bir dizi reform gerçekleştirdi. Eyaletleri küçülttü, orduyu güçlendirdi ve haberleşme ağı kurdu. Bu dönemde Assur Krallığı'nın çevresinde önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Kuzeyde Urartu, sınırlarını Kuzeybatı İran'daki Urmiye havzasına, batıda da Geç Hitit krallıklarının bulunduğu bölgeye kadar genişletmiş, Assur ülkesine yağma seferleri düzenlemeye başlamıştı. Doğuda İran'da Medler güçlerini artırmaktaydılar. Batıda Geç Hitit ve Arami kent devletleri Assur'un zayıf olduğu dönemde yeniden güçlü birer krallık haline dönüşmüş ve ortak düşmana karşı ittifaklar yapacak kadar organize olmuşlardı. Güneyde Babil ve Kaldeliler Assur'a karşı olan güçlerin merkezinde yer alıyordu.

Tiglat-pileser tahta çıktığında Urartu kralı II. Sarduri, Fırat Nehri çevresine nüfuz etmek için Melid ve Kummuh krallıklarını kendine bağlamış, diğer Geç Hitit devletleri üzerindeki denetimini artırmak için harekete geçmişti. Urartu müttefiklerinin oluşturduğu güçlerle Assur ordusu arasındaki savaş MÖ 743 yılında Adıyaman bölgesindeki Halpa'da (Gölbaşı) gerçekleşti. Assur ordusu büyük bir zafer ka-

zandı. Urartu bu savaştan sonra ülkesinin batısındaki etkinliğini bir süre için kaybetmiştir. Ancak Assur'un da Toroslara kuzeyine egemen olduğunu söylemek zordur. Tiglat-pileser, Urartu'ya karşı ikinci büyük seferini MÖ 735 yılında yaptı. Assur ordusu bu kez Urartu'nun başkentine kadar ilerleyerek Tuşpa'nın surlarını kuşatmıştır. Assur yazıtlarının abartılı ifadeleri bile başkentini düşüttüğünü söylemektedir. Urartu bu savaştan büyük yara almakla birlikte kısa zamanda tekrar toparlanmıştır.

Assur Krallığı III. Tiglat-pileser döneminde Yukarı Dicle bölgesindeki Tuşhan adlı eyalet merkezini yeniden inşa etti. Assur ülkesinin batısında Akdeniz kıyı şeridine kadar olan tüm krallıklar vergiye bağlandı. Fırat'ın doğusundaki Arami kenti Hadatu eyalet merkezine dönüştürülerek içinde bir Assur sarayı inşa edildi.

III. Tiglat-pileser'in güneydeki Babil ile ilişkileri başlangıçta dostça olmakla birlikte Kaldelilerin MÖ 729 yılındaki isyanı sonrasında Babil doğrudan Assur'a bağlandı. Tiglat-pileser "Sümer ve Akkad Ülkelerinin Kralı" unvanını da kullanarak kendini Babil kralı ilan etti. Tiglat-pileser, doğuda Zagros Dağlarını aşarak Medlerle savaşmış (737-736) ve aldığı binlerce esiri başka bölgelere nakletmişti. Ancak bölgede Assur'a bağlı bir yönetim oluşturma çabası sonuçsuz kalmıştır.

III. Tiglat-pileser'den sonra kısa bir süre tahta oturan V. Şalmaneser'in ardılı II. Sargon birçok alanda babası III. Tiglat-pileser'in politikasını izlemiştir. Yerel yöneticilerin idaresinde olan ve Assur'a vergi veren Kargamış, Kue, Atuna, Tabal ve Melid gibi Geç Hitit krallıkları, Orta Anadolu'da güçlenen Muşkili Mita (Frig kralı Midas) ile birlikte Assur'a karşı direnme konusunda işbirliği yapmışlardı. Mısır, Doğu Akdeniz bölgesini Assur'a kaptırmamak için mücadele ediyordu. Toroslara kuzeyindeki Urartu Krallığı Urmiye havzasındaki etkinliğini artırıyor. MÖ sekizinci yüzyıl sonlarında kuzeyden Anadolu'ya yönelen Kimmer göçleri ise yalnızca Assur için değil bütün bölge krallıkları için tehlike olmaya başlamıştı. Bütün bunlara ek olarak güney komşusu Babil, Elam'ın devreye girmesiyle yeniden Assur'a karşı cephe oluşturma sürecine girmişti.

Sargon Geç Hitit krallıkları üzerinde hâkimiyet kurmak için büyük çaba harcadı. Frig kralı **Midas**'ın desteğini alan Tabal Assur'un yeni hedefi olmuştu. Sargon bu ittifaka karşı MÖ 718 yılında bir sefer yapmış, karşı cephede yer aldığı anlaşılan Kargamış kralı Pisiris de cezalandırılmıştır. Ancak Mezopotamya coğrafyasından farklı olan dağlık Toroslardaki savaşın, Assur yazıtlarının kaydettiği kadar başarılı olmadığı anlaşılmaktadır. Birkaç yıl sonra Sargon (MÖ 715) Frig kralı Midas, Tabal ve Urartu koalisyonuna karşı batıya bir sefer daha yapmak zorunda kalmıştır. Assur'a karşı büyük direnç gösteren Tabal, coğrafi konumu nedeniyle avantajlıydı. Bu bölgedeki ittifak ancak Kimmerlerin Anadolu içlerine ilerlemesiyle dağılmış, Frigler Assur'dan yardım istemek zorunda kalmışlardı. Ancak Tabal bir direnç noktası olarak kaldı. Nitekim Sargon MÖ 705 yılında son seferini yine Tabal üzerine yapmış ve bu savaşta ölmüştür.

Assur'un Urartu ile mücadelesi MÖ 714 yılında yapılan büyük bir sefer kapsamında başladı. Urmiye Gölü'nün güneyindeki Manna ve Zikirtu bölgelerine ilerleyen Assur ordusu, dağlık bölgede karşılaştığı Urartu ordusunu bozguna uğrattı. Sargon bu sefer sırasında Urartuların ulusal tanrısı Haldi'nin Van Gölü'nün güneyindeki Muşaşir Tapınağı'nı yağmaladı. Urartu, bu yenilgiden sonra Urmiye havzasından çekilmek zorunda kaldı.

Assur'un Suriye ve Doğu Akdeniz bölgesinde kurduğu üstünlük Mısır'ın aynı bölge ile ilgilenmesi nedeniyle sık sık kesintiye uğramaktaydı. Sargon bu bölgedeki güçlerle MÖ 720 yılında Karkar mevkiinde savaştı ancak kısa bir süre sonra Mısır'ın bölgeye müdahalesi yüzünden tekrar sefer yapmak zorunda kaldı. İki savaş

Midas: MÖ sekizinci yüzyılın önemli siyasal aktörlerinden biri Frig kralı Midas'tır. Kargamışlı Pisiris ve Assur kralı II. Sargon ile çağdaş olan bu kral, Assur yazıtlarında Muşkili Mita olarak anılır.

sonunda Assur orduları bütün Doğu Akdeniz kıyı şeridini Mısır sınırına kadar denetim altına almış, hatta Mısır haraç ödemek zorunda bırakılmıştır.

Sargon'dan sonra tahta çıkan Sanhêrib (Sennaherib) sınırları genişletmeye devam etti. Bu dönemin en önemli gelişmesi güneydeki Babil'in yakılıp yıkılması ve yeni bir başkent olarak Ninive'nin inşasıdır. Başlangıçta Sanhêrib'in Babil politikası, bu kutsal ve önemli güç merkezinin saygınlığına zarar vermeden denetim altında tutulması üzerine kuruluydu. Mezopotamya'da Babil'deki tapınaklara ve kült merkezlerine duyulan saygı Assur krallarını buna mecbur bırakmaktaydı. Bu doğrultuda Sanhêrib Elam'ın Babil ile ilişkisini kesmeye çalışılmış, Babil'de kendi yandaşı bir kralı tahta oturtmuş, bu da çözüm olmayınca kendi oğlunu burada yönetici yapmıştır. Ancak bütün bu uygulamalar Babil'i Assur'un denetiminde tutmaya yetmemiştir. Sanhêrib MÖ 700 yıllarında yaptığı bir seferle direnç oluşturan bütün kentleri ve Babil'i yerle bir etmiştir. Surlar ve tapınaklar yıkılmış, ülke yağmalanmıştır. Tanrı heykelleri Assur'a getirilmiştir. Mezopotamya ve özellikle de Assur halkı tanrıların rahatsız edilmiş olduğunu düşünerek bu olay nedeniyle cezalandırılacakları inancıyla büyük bir endişe ve korkuya kapılmışlardır.

Sanhêrib, babası gibi Doğu Akdeniz kıyılarına da sefer yapmış ve Mısır sınırına kadar olan bölgeyi yağmalamıştır. Yahuda Krallığı'nın başkenti Lakiş'in halkı sürgün edilmiş, Kudüs ağır bir bedel ödeyerek yağmadan kurtulmuştur. Kudüs'ün kuşatılması Tevrat'ta da anlatılır. Sanhêrib MÖ 696 ve 695 yıllarında babası Sargon'a direnmiş olan Kue ve Tabal üzerine gitti. Çukurova'nın önemli kenti Tarzi'yi (Tarsus) ele geçiren Sanhêrib buraya kendine bağlı bir yönetici tayin etti. Tabal seferinin ise başarısız olduğu anlaşılmaktadır.

Sanhêrib'den sonra, Assur tahtında on iki yıl kadar kalabilen, Esarhaddon kral oldu. Assur yazılı belgeleri bu döneme sığdırılan birçok ilginç olay arasında Mısır'ın önemli kenti Memphis'in yağmalanmasını ve Babil'in itibarının iadesi için atılan adımları öne çıkarırlar.

Esarhaddon Doğu Akdeniz kıyılarına ve Mısır'a MÖ 679, 674 ve 671 yılında üç sefer yapmış, sonuncusunda Mısır'ın başkenti Memphis'i ele geçirerek "Aşağı ve Yukarı Mısır'ın Fatih'i" unvanını adının önüne ekletmiştir. Babil'in yağmalanmasının toplum üzerindeki olumsuz etkisini azaltmak amacıyla bu dönemdeki kazanımlarının bir bölümünü Babil ve çevresinin imarına harcamıştır. Assur'a taşınmış olan tanrı Nabu heykelleri de Babil'deki asıl mekânlarına yerleştirilmiştir.

Anadolu Demir Çağı krallıklarından Urartu, Frig ve Lidya için olduğu kadar Assur için de gittikçe büyüyen tehlike Kimmer göçleriydi. Esarhaddon MÖ 679 ile 676 tarihlerinde Anadolu'daki Kimmerler üzerine en az iki sefer yapmıştır. Ancak yazılı belgelerin söylediklerinin aksine Kimmer tehlikesi azalmamış, onları izleyen İskit adlı yarı göçebe toplumun da Anadolu ve İran'a gelmesiyle problem büyümüştü.

Esarhaddon'dan sonra Assur tahtına geçen Aşurbanipal yıkılış sürecinin en güçlü kralıdır. Assur'un bu dönemdeki öncelikli hedefinde yine Mısır, Babil, Elam ve Kimmerler vardı. Aşurbanipal Mısır'a karşı iki sefer gerçekleştirmiştir. MÖ 667 yılında Memphis, 663 yılında da Teb kenti ele geçirilerek yağmalanmıştır. Aşurbanipal Babil'de kardeşi Şamaş-şum-ukin'i kral ilan etmişti. Ancak Elam kralı Teumman'ın Güney Mezopotamya kentlerini işgal etmesi, Assur ile çatışmayı kaçınılmaz hale getirmişti. Aşurbanipal'ın ordusuyla Elam ordusu MÖ 653 yılında Ulai Nehri kıyısında karşılaşmış, savaş, Elam ordusunun bozgunuyla son bulmuştur. Ancak Babil kralı olan kardeşinin Assur'a karşı ittifak arayışlarına girmesi birkaç yıl sonra Assur ordularının Babil'e girmesine zemin hazırlamıştır. Babil bir kez daha yakılıp yıkılmıştır. Aşurbanipal Babil'den sonra Elam ülkesinin başkenti Susa'yı da ele geçirip yağmalamıştır.

Aşurbanipal döneminde Harran kült merkezi olarak öne çıkarılmıştır. Kralın kardeşlerinden biri, Harran'daki ay tanrısı Sin'in en yüksek rahibi olarak görev almıştı. Anadolu'nun batısı bu dönemde Kimmer saldırılarına direnmeye çalışıyordu. Lidya kralı Gyges Kimmer baskısına tek başına direnemeyeceğini anladığı için dönemin en büyük gücü olan Assur'dan yardım istemişti.

SIRA SİZDE

3

Assur krallarının Babil'i yağmalayıp tanrı heykellerini kendi ülkelerine taşımaları, halk üzerinde nasıl bir etki yapmaktaydı?

Yeni Assur İmparatorluğu'nun Yıkılışı

Aşurbanipal'den sonra Yeni Assur tahtına geçen krallar, yükseliş ve genişleme sürecini devam ettiremediler. Önasya'da Bozkır kökenli Kimmer ve İskitler ile İran'da Medler ve Güney Mezopotamya'da Babil tarihsel süreci değiştirecek şekilde güçlenmekteydiler. Assur'un yıkılış süreci MÖ 614 yılında Med ordusunun Assur ülkesinin merkezine yaptığı seferle başlamıştır. İlk seferde Assur ve Nimrud'u ele geçiren Medler, güneyden ilerleyen Babilliler (Kaldeliler) ve kuzeydeki İskitlerin de yardımını alarak MÖ 612 yılında son başkent Ninive'yi de ele geçirip tahrip ettiler. Harran'a kaçan kral ailesi MÖ 609 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu dönemden sonra Mezopotamya Babil'in, Anadolu ve çevresi ise Medlerin egemenliğine girmiştir.

K İ T A P

Grayson, A. K. (1982), "Assyria: Ashur-dán II to Ashur-nirari V (934-745)", *Cambridge Ancient History III/2: 238-281*; Grayson, A. K. (1991). "Assyria: Tiglath-pileser III to Sargon II (744-705 B.C.)" *Cambridge Ancient History III/2: 71-102*; Köroğlu, K. (2010). *Eski Mezopotamya Tarihi. Başlangıcından Pers Dönemine Kadar*, İstanbul.

YENİ BABİL KRALLIĞI

Yeni Assur Krallığı'nın baskın siyasal gücüne rağmen saygın bir kült merkezleri olan Babil siyasal anlamda da varlığını korumuştur. Yeni Assur kralları, yukarıda değindiğimiz gibi Babil ve çevresiyle ilgilenmiş, burada muhalif bir gücün gelişip büyümesini engellemeye çalışmıştır. Babil birkaç kez Yeni Assur kralları tarafından yakılıp yıkılmış ancak arkasından itibarının iadesi için yeniden inşa edilmiştir. Assur krallarından III. Tiglat-Pileser, V. Şalmaneser, II. Sargon ve Sennaherib kendisini Babil kralı ilan ederek kral listesine girmişti.

Yeni Babil Krallığı, Assur'un yıkılışı sonrasında Mezopotamya ve çevresinde onun mirasını devralmıştır. Bu süreç, MÖ 625 yılından MÖ 539 yılında Pers işgaline kadar 86 yıllık bir dönemi kapsar. Mezopotamya ve çevresindeki toplumlar için Babil'in egemenliği, gerçekte güç merkezinin güneye kaymasından öte bir anlam taşımamaktaydı. Devlet yapısı, yönetim anlayışı ve kültür bakımından Yeni Assur ile Yeni Babil birbirinin devamı denecek kadar yakındır.

Yeni Babil Kralları	
Nabopolassar (Nabu-apla-usur)	625-605
II. Nebukadnezzar (Nabu-kudurri-usur)	604-562
Amel-Marduk (Evil-Merodah)	561-560
Neriglissar (Nergal-şar-usur)	559-556
Labashi-Marduk	—556
Nabonidus (Nabu-na'id)	555-539

Yeni Babil Dönemi'nin ilk kralı olan Nabopolassar, Yeni Assur Krallığı'nın yıkılış sürecinde Medlerle işbirliği yapmış, son başkent Ninive'nin düşmesinde önemli rol oynamıştır. Babil bundan sonra kısa zamanda güçlenmiş, Harran'a kaçan ve orada Mısır'ın desteğini de alarak direnmeye çalışan son Assur kralı II. Assur-uballit'i yenmiştir. Assur'un yıkılış döneminde bölgedeki nüfuzunu artırmaya çalışan Mısır'ı MÖ 605 yılında Kargamış yakınlarında mağlup etmiş ve bölgenin tek egemeni olmuştur.

Nabopolassar'dan sonra tahta çıkan Nebukadnezar, Babil'de yaptırdığı görkemli yapılar, seferler ve toplu nüfus nakilleri nedeniyle kaynakların öne çıkardığı krallardan biridir. İsrail ve Kudüs'te yaptıkları Eski Ahit'te anlatılmaktadır. Nebukadnezar, Mısır'ın desteğiyle vergi vermeyi reddeden Doğu Akdeniz kıyısındaki kent devletleri üzerine uzun seferlere çıkmıştır. MÖ 601 yılında Mısır üzerine ilerlemiş ancak burada istediği başarıyı elde edememiştir. MÖ 597 yılında Babil ordusu bu kez Yahuda Krallığı'na savaş açmış, Kudüs kuşatması sonrasında on bin kadar Yahudi Babil'e sürgün edilmiştir. Sürgün edilenler arasında Eski Ahit'te peygamber olarak adı geçen Hezekiel de vardır. Babil'e boyun eğmeyen Kudüs yaklaşık on yıl sonra (MÖ 586 yılında) yapılan savaşla ele geçirilmiş, surlar, tapınaklar ve saraylar yağmalanmış ve yakılmıştır. Savaşta esir alınan Kūdūslūler yine Babil'e sürgün edilmiştir. Babil bu dönemde eski dünyanın en görkemli kenti haline getirildi. Ünlü Babil kulesi, surlar ve İhtar Kapısı son şeklini aldı.

Yeni Babil Krallığı, Pers egemenliğine kadar elde ettiği gücü ve sınırları korumayı başarmıştır. Yazılı belgeler Babil ordularının Nebukadnezar'dan sonra da Doğu Akdeniz kıyıları ve Çukurova üzerine sefer yaptıklarını kaydederler. Kral listesindeki son Babil kralı Nabonidus din alanındaki uygulamaları ile dikkat çekicidir. Olasılıkla annesinin Harranlı olması nedeniyle buradaki Sin Kültü'ne büyük saygı duymaktaydı. Kral Nabonidus, Sümer ve Akkad döneminden bu yana Babil çevresinde varlığını koruyan tapınakların itibarını yükseltiyor ve buralarda okunan ilahilerin doğru bir biçimde öğretilmesine önem veriyordu. Krallığını on yıl için oğluna bırakıp Batı Arabistan'daki Taima vahasında inzivaya çekildiği yolundaki kayıtlar onun dindar kişiliğine işaret eder. Kalde Sülalesi'nin yönetiminde Babil yüz yıldan kısa zamanda eski dünyanın merkezi haline gelmişti. Babil Kulesi, Asma Bahçeleri ve İhtar Kapısı gibi yapıları sayesinde ünü yayılmıştı. "Babil'in Asma Bahçeleri" kentin ününü aşacak biçimde efsanelere konu olmuş ve en küçük kalıntısı bulunmayan bu bahçeler dünyanın yedi harikası arasında sayılmıştır. Ancak bu görkemli iktidar merkezi, İran'da Medlerin yerine Perslerin egemen olmasıyla büyük bir tehdit atlana girmiştir.

Persler MÖ 539 yılında yalnızca Babil kentini ve ülkesini değil, aynı zamanda Medlerin egemen olduğu Anadolu'yu da ele geçirdiler. Böylece Mezopotamya kökenli siyasal devletlerin egemenliği son bulmuş, yerini MÖ 334 yıllarında başlayan Büyük İskender seferine kadar İran kökenli Pers egemenliğine bırakmıştır. Ancak burada oluşan köklü kültür ve gelenekler, Persler ve arkasından gelen Hellenleri de derinden etkilemiştir.

Özet

Mezopotamya'nın en güçlü devletleri olan Yeni Assur ve Yeni Babil krallıklarının genişleme ve büyüme sürecini açıklayabilme

Yeni Assur Krallığı MÖ onuncu yüzyıldan itibaren batıda Akdeniz kıyı şeridi ve Çukurova, kuzeyde Toroslar, doğuda Zagros dağları, güneyde de Babil ülkesine doğru genişlemiştir. MÖ 612 yılında son başkent Ninive'nin düşüşüne kadar Assur orduları bu sınırların ötesine geçmiş, doğuda İran, batıda da Yahuda Krallığı ve Mısır bir süre işgal edilmiştir. Assur Krallığı sefer yaptığı bölgeleri önce vergiye bağlamış, arkasından eyalet haline getirmiştir. Denetimi zor olan bölgelerin halkı tehcire tabi tutulmuştur.

Yeni Assur Krallığı'nın yıkılışından sonra Yeni Babil Krallığı MÖ 625-539 yılları arasında kısa zamanda yukarıda sınırları çizilen bölgenin tek egemeni olmuştur. Bu dönem imparatorluğun merkezi Kuzey Mezopotamya'daki Ninive yerine Güney Mezopotamya'daki ünlü Babil kenti olmuştur. Mısır bu dönemde de baskı altında tutulmuş ancak varlığını korumayı başarmıştır.

Nüfus nakli/ tehcir uygulamalarının gerekçelerini ve boyutlarını değerlendirebilme

Assur ve Babil kralları güçlü oldukları dönemlerde hemen her yıl sefere çıkarlardı. Anallarda (yılıklıklar) bu seferlerden dönüşte elde edilen ganimetler listelenir, yakalanan ve tutsak olarak merkezi bölgeye getirilen kadın ve erkeklerin sayısı verilmektedir. Yazıtlarda yerlerinden alınarak tehcire tabi tutulan insanların nasıl değerlendirileceğine dair de bazı ipuçları bulunmaktadır. Orduya asker olarak almak, tarlalarda ve inşaatlarda çalıştırmak, güvenliği sağlamak ve yeni eyalet merkezlerine nüfus kazandırmak gibi birçok amaç için tehcire tabi tutulduğu anlaşılan insanların sayısı üç yüz yılda üç - dört milyona ulaşmıştır. Yeni Babil Krallığı da bu tehcir sürecini benzer şekilde devam ettirmiştir. Her iki devletin Doğu Akdeniz kıyılarına, Kudüs çevresine yaptıkları seferlerin Eski Ahit'te anlatılması, insanlığın belleğine yerleşerek bu toplumların Batı'da tanınmasını sağlamıştır.

Yeni Babil Krallığı'nın yıkılışıyla Önasya'daki siyasal güç merkezlerinin nasıl yer değiştirdiğini açıklayabilme

İlk kent devletlerinin kuruluşundan itibaren Mezopotamya'da yönetime gelen hanedanlar, fetih yoluyla değil, göç ederek bölgeye yerleşen ve köklü kültürü benimseyen toplumlar içinden çıkmıştır. İkinci ve birinci binyıldaki Assur ile Babil arasındaki rekabet benzer geleneklere sahip hanedanların üstünlük mücadelesi biçimindedir. İlk kez MÖ 539 yılında İran'dan gelen Hint-Avrupa kökenli Persler Mezopotamya'yı işgal ederek bölgeyi yabancı bir güç olarak yönetmeye başlamıştır. MÖ 330 yıllarından itibaren de Makedonya kralı İskender ve ardılları bölgeyi ele geçirmişlerdir. Persler döneminde İran, İskender sonrasında ise Batı kültürü bölgeye gelmiş, ancak her iki kültür de buradaki köklü birikimden etkilenmiştir.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi, Yeni Assur Krallığı döneminde Anadolu'daki siyasal güçlerden biri **değildir**?
  - a. Hitit İmparatorluğu
  - b. Urartu Krallığı
  - c. Frig Krallığı
  - d. Lidya Krallığı
  - e. Kimmerler
2. Çukurova'nın, Yeni Assur yazıtlarında adı ne olarak geçmektedir?
  - a. Tabal
  - b. Hanigalbat
  - c. Kue
  - d. Tarzi
  - e. Mitanni
3. Yukarı Dicle bölgesindeki Arami kabilesinin başkenti neresidir?
  - a. Tuşhan
  - b. Tidu
  - c. Sinabu
  - d. Amedi
  - e. Bit Bahiyani
4. Urartu Krallığı'nın kuruluş döneminde, Arame ve Sarduri adlı krallar üzerine sefer yapan Assur kralı hangisidir?
  - a. II. Aşurnasirpal
  - b. III. Şalmaneser
  - c. II. Sargon
  - d. Sanhêrib
  - e. III. Tiglat-pileser
5. Yeni Assur Krallığı'nı, III. Şalmaneser sonrasında içine düştüğü karışık dönemden çıkaran kral kimdir?
  - a. Aşurbanipal
  - b. III. Tiglat-pileser
  - c. II. Sargon
  - d. Sanhêrib
  - e. II. Aşurnasirpal
6. Geç Hitit krallıklarından hangisi Assur egemenliğine karşı **uzun süre** direnmiştir?
  - a. Kargamuş
  - b. Melid
  - c. Tabal
  - d. Kue
  - e. Sam'al
7. Yeni Assur krallarından hangisi Babil'i yağmalayarak, tanrı heykellerini kendi başkentine taşımıştır?
  - a. Esarhaddon
  - b. II. Aşurnasirpal
  - c. III. Şalmaneser
  - d. III. Tiglat-pileser
  - e. Sanhêrib
8. Assur orduları Mısır'ı **ilk kez** ne zaman yağmalamıştır?
  - a. MÖ 745
  - b. MÖ 714
  - c. MÖ 700
  - d. MÖ 671
  - e. MÖ 612
9. Kudüs'ten büyük grupları tehcire tabi tutan **ilk** Babil kralı hangisidir?
  - a. Nabopolassar
  - b. Nebukadnezzar
  - c. Amel-Marduk
  - d. Neriglissar
  - e. Nabonidus
10. Babil'den sonra Mezopotamya'nın yönetimi hangi gücün eline geçmiştir?
  - a. Hitit
  - b. Hellen
  - c. Pers
  - d. Mısır
  - e. Med

Okuma Parçası

Yeni Assur kralları, tanrı adına ülkeyi yönetmekteydi. Bu nedenle hiyerarşinin en tepesindeki kişiydi. Kutsal kişiliği, tanrılara yakın olması toplumsal kabul görmesi açısından önemli bir özellikti. Bu nedenle kabartmaların ve heykellerin çoğunda kral ile birlikte Assur'un büyük tanrılarını sembolize eden figürler de işlenmiştir. Assur kralı, ülkesinin refah içinde yaşaması, kentlerinin ihtiyaçlarının karşılanması ve yeni yatırımların yapılması gibi önemli bütün projelere karar veren kişiydi. Kral her yıl, eyaletlerin, başkentin, tapınakların ihtiyaçlarını karşılamak için sefer yapmak zorundaydı. Ordunun başında sefere çıkmak kralın göreviydi. Ancak Yeni Assur dönemi boyunca kral birçok seferde bu görevini eyalet valilerinden birine devretmiş gözükmemektedir. Yalnız bu valiler de kral adına görev yapmakta, seferlerin anlatıldığı yazıtlar da başarı kralın adına kaydedilmekteydi. Seferlere çıkış gerekçesi aşağı yukarı bütün yazıtlarda birbirine benzemekle birlikte, sonuç bölümünde ele geçirilen ganimetler beklentilerin neler olduğunu açıklayacak türdedir. Bunlar genellikle gidilen bölgenin birikimi ile ilgilidir. Eğer dağlık bir bölgeyse hayvan ve insan, maden bakımından zengin ise tonlara ulaşan miktarda altın, gümüş ve bakır ele geçirilir. Sefere giden ordunun büyüklüğü, hedef olarak seçilen bölgenin zenginliği ve elde edilen başarı bu ganimet listesinin uzamasına yol açmaktadır. Assur kayıtları kendi ordusu ve düşman birlikleri hakkında da ayrıntılı tanımlar verir. III. Şalmaneser'in MÖ 853 yılında Karkar mevkiinde Doğu Akdeniz bölgesinin birleşik ordusuna karşı kazandığını söylediği zaferde düşman kuvvetlerinin listesi Yukarı Dicle bölgesindeki Üçtepe'de bulunan ve Kurkh Monoliti adı verilen yazıtta anlatılmaktadır. Bu yazıtın içeriği Doğu Akdeniz kıyısına yakın bölgede siyasi olarak öne çıkan kentler konusunda da önemli bir veridir:

"Onun krali kenti Karkar'ı yaktım, yıktım. Yirmi kral birlik oluşturmuşlardı: Damascuslu (Şam) Hadad-ezer'in (Adad-Idri) 1200 savaş arabası, 1200 süvari ve 20 000 piyade, Hamath kralı Irhulenu'nun 700 savaş arabası, 700 süvari ve 10 000 piyade, İsrail kralı Ahab'ın 2000 savaş arabası, 10000 piyade, Biblos'tan 500 adam, Mısır'dan 1000 adam, Irqanatu'dan 10 savaş arabası, 10000 adam, Arvad (Fenike) kenti kralı Matinubaal'dan 200 adam, Uşanat ülkesinden 200 adam, Şianu kralı Adunubaal'dan 30 savaş arabası ve X 000 bin adam, Arap Gindibu'dan 1 000 deve, X 000 adam, Amonlu Bit Ruhubi kralı Baasa'dan X00 adam. Bana karşı saldırıya geçtiler.

Tanrım Assur'un bana verdiği kudret ve güçlü silahlarla onlarla savaştım. Onları Karkar'dan Gilzanu'ya kadar fethettim. 14000 adamını kılıcımla kestim...(Grayson 1996: 23)

Assur kralının, düşmanının gücü hakkında bu kadar ayrıntılı bilgiyi nasıl elde ettiğini bilemiyoruz. Bazı kayıtlarda kendi ordusunun yüz binin üzerine çıkan rakamlara ulaştığından söz etmektedir. Bunlar abartılı olsa da dönemin savaş gücü hakkında bir fikir vermesi bakımından oldukça önemlidir.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. a Yanıtınız yanlış ise, "Yeni Assur Krallığı" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. c Yanıtınız yanlış ise, "Yeni Assur Krallığı" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. d Yanıtınız yanlış ise, "Yeni Assur Krallığı" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. b Yanıtınız yanlış ise, "Yeni Assur Krallığı" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. b Yanıtınız yanlış ise, "Krallıktan İmparatorluğa" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. c Yanıtınız yanlış ise, "Krallıktan İmparatorluğa" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanıtınız yanlış ise, "Krallıktan İmparatorluğa" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. d Yanıtınız yanlış ise, "Krallıktan İmparatorluğa" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanıtınız yanlış ise, "Yeni Babil Krallığı" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanıtınız yanlış ise, "Yeni Babil Krallığı" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Mezopotamya adı başlangıçta Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı alanı tanımlamak için kullanılmış olmakla birlikte zaman içerisinde bu bölgede gelişen ortak kültürün yayılım alanının adı olmuştur. Mezopotamya, kuzeyde Toroslar, doğuda Zagroslar, batıda Amanos Dağları, Suriye Çölü ve güneyde de Basra Körfezi tarafından çevrilen alanın adıdır. Zagroslar ve Torosların yarım daire biçiminde kuşattığı kuzey bölümü “Verimli Hilal” olarak adlandırılır. Yeni Assur Krallığı, köklü Mezopotamya uygarlığının mirasına sahip olmak yanında, bu isimle anılan coğrafyanın tümünü egemenlik altına almış bir krallıktır.

Sıra Sizde 2

Yeni Assur Krallığı MÖ onuncu yüzyıldan itibaren genişleme sürecinde komşu krallıklar üzerinde birkaç aşamalı bir politika izlemiştir. Mezopotamya sınırları içindeki kentler önce vergiye bağlanmış, ikinci aşamada bunlar birer Assur eyaletine dönüştürülmüştür. Toroslar ve Zagroslar gibi dağlık bölgelerdeki güçler ise yapılan büyük seferlerle Assur’a tabi kılınmaya çalışılmış, bu bölgenin doğal kaynakları ve birikimleri yağmalanmıştır.

Sıra Sizde 3

Babil, Güney Mezopotamya’da Sümerlerden itibaren birkaç bin yıldır kutsal kabul edilen bölgede yer almaktaydı. Mezopotamya coğrafyasındaki bütün toplumlar dinin ve mitolojinin kaynağı olan bu bölgeyi kutsal kabul etmekteydi. Babil’in ayrı bir siyasal güç olması kutsal mekânlar konusundaki algıyı değiştirmemekteydi. Bu nedenle Babil’deki tapınaklara zarar verenlerin mutlaka tanrılar tarafından cezalandırılacağına inanılırdı. Bu inanç kâhinler ve rahipler tarafından canlı tutulmaktaydı. Yeni Assur krallarından birkaçı Babil’e karşı ta-kindıkları tavır nedeniyle sorgulanmış, arkasından gelenler de kendilerini tanrılara ve topluma kabul ettirebilmek için tapınakları ve diğer kutsal mekânları onartmış ve saygınlıklarını iade etmişlerdir.

Yararlanılan Kaynaklar

- Brinkman, J. A. (1964), “Mesopotamian Chronology of the Historical Period”, **Ancient Mesopotamia, Portrait of Dead Civilization**, A. L. Oppenheim, Chicago: 335-352.
- Gates, C. (2003), **Ancient Cities**, London.
- Grayson, A. K. (1982), “Assyria: Ashur-dân II to Ashurnirari V (934-745)”, **Cambridge Ancient History** III/2: 238-281.
- Grayson, A. K. (1991). “Assyria: Tiglath-pileser III to Sargon II (744-705 B.C.)” **Cambridge Ancient History** III/2: 71-102.
- Grayson, A. K. (1991, 1996). **Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I** (1114-859), II (858-745), Toronto.
- Kirschbaum, E.C. (2004). **Asurlular/ Tarih, Toplum, Kültür**, (Çev. A. Yarbaş), İzmir.
- Köroğlu, K. (1998). **Üçtepe I: Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/ Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası**, Ankara.
- Köroğlu, K. (2010). **Eski Mezopotamya Tarihi. Başlangıcından Pers Dönemine Kadar**, İstanbul.
- Kuhrt, A. (2007). **Eskiçağ’da Yakınoğu I-II** (Çev. D. Şendil), İstanbul.
- Layard, A. H. (1853). **The Monuments of Nineveh**, London.
- Layard, A. H. (1853b). **A Second Series of the Monuments of Nineveh**, London.
- Oates, J. (2004). **Babil** (Çev. F. Çizmeli), Ankara.
- Roaf, M. (1996). **Mezopotamya ve Eski Yakınoğu** (Çev. Z. Kılıç), İstanbul.
- Sevin, V. (1991). **Yeni Assur Sanatı I. Mimarlık**, Ankara.
- Van de Mieroop, M (2006). **Antik Yakınoğu’nun Tarihi** (Çev. S. Gül), Ankara.

6

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Mezopotamya'nın en güçlü devletleri olan Yeni Assur ve Yeni Babil krallıklarının yönetim biçimini açıklayabilecek,
- Kentleşme, mimari ve sanat alanındaki gelişmeleri değerlendirebilecek,
- Yeni Assur ve Babil dönemini öğrenmemizi sağlayan kaynakları sıralayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Limmu listeleri
- Kral listeleri
- Mektuplar
- Annallar
- Lamaşşu

İçindekiler

Eski Mezopotamya ve
Mısır Tarihi

Yeni Assur ve Yeni
Babil Uygarlıkları

- GİRİŞ: KAYNAKLAR
- DEVLET YÖNETİMİ
- KENTLEŞME VE SANAT

Yeni Assur ve Yeni Babil Uygarlıkları

GİRİŞ: KAYNAKLAR

Yeni Assur ve Yeni Babil krallıklarının tarihi, birçok farklı kaynaktan gelen bilgilerle yazılır. Bu kaynaklar üç başlık altında toplanabilir: Yazılı kaynaklar, arkeolojik kaynaklar ve yabancı kaynaklar.

MÖ birinci binyılın ilk yarısını kapsayan bu iki krallık dönemi için yazılı kaynaklar oldukça zengindir. Özellikle Yeni Assur Krallığı, resmi kayıtların tutulması konusunda oldukça titiz davranmıştır. Başkentler ve eyalet merkezlerinde bulunan resmi arşivlerde sayısız çivi yazılı belge günümüze ulaşmıştır. Başkentlerde devletin hizmeti için yazıcı sınıfını yetiştiren okulların bu dönemde de önemli bir kurum olduğu anlaşılmaktadır. Birçok kentin harabeleri altında, çivi işaretlerinin tekrar tekrar yazıldığı öğrencilere ait alıştırma tabletleri bulunmuştur. Ayrıca Sümerler döneminden itibaren geleneksel hale gelmiş olan tapınaklardaki eğitim de devam etmektedir. Halkın okuryazar olduğu konusunda herhangi bir veri yoktur. Çeşitli borç senetleri, mal listeleri, masraflar gibi ticari yazışmalar genellikle kiralanan bir kâtip yardımıyla kayıtlara geçirilmekteydi. Yazıcılardan bir bölümünün serbest çalıştığı, ticarete ihtiyaç duyulan kayıtları tuttuğu anlaşılmaktadır.

Yazılı Kaynaklar

Yazılı kaynaklar genellikle resmi niteliklidir. Devletin ideolojisine uygun bir biçimde tutulan kayıtlar birkaç grupta ele alınabilir: Bunlar arasında Assur annalları, gösteriş yazıtları, mektuplar, limmu listeleri ve synkroniktik kral listeleri (Assur ve Babil kralları paralel biçimde verilir) dönemin tarihi konusundaki en temel kaynaklardır. Ayrıca MÖ sekizinci yüzyıl sonrasında yaygınlaşan Arami dokümanları da bu gruba dâhil edilir. Gösteriş yazıtları, sefer yapılan bölgelerde, ulaşılan son noktalarda ana kayalar üzerine yapılan kabartmalarla birlikte yazılmıştır. Bunlar da Assur'u yüceltmek amacıyla yazdırılmıştır ve yıllıklardaki abartılı ifadeleri tekrarlarlar.

Yeni Assur Krallığı'nın çağdaşı olan devletlere ait yazıtlarda da karşılıklı ilişkilere ait değerlendirmelere katkı yapacak bilgiler vardır. Geç Hitit ve Urartu yazıtları, doğrudan veya dolaylı olarak bu sürecin anlaşılmasına yardım eder. Kutsal kitap Eski Ahit, Doğu Akdeniz kıyılarına sefer yapan Assur krallarının bölgedeki faaliyetleri, MÖ yedinci yüzyıldan itibaren de Mısır'a yönelen seferleri konu edinen Mısır Hiyeroglifleri bu gruba dâhil edilebilir. Yeni Assur Krallığı'nın ünü Batı dünyasına da ulaşmıştır. Ünlü tarihçi Herodot başta olmak üzere birçok Grekçe yazar

tarihçi ve yazar, mitolojiyle karışık ve abartılı da olsa bu krallıktan ve kentlerinden söz ederler.

Yazılı belgelerden kral yıllıkları Assur tarihini öğrenmek, limmu listeleri ise kronolojisini (zamanı) belirleyebilmek için değerlendirilmesi gereklidir.

Kral Yıllıkları (Annallar)

Yeni Assur dönemi boyunca güçlü kralların hemen hepsi, taş steller üzerine ve tabletlere her yıl yaptıkları önemli işleri yazdırmışlardır. Bu yazıtlar kralın tahta çıktığı yıldan itibaren tutulmakta ve her yıl yapılan eylemler, “krallığının ikinci yılında, üçüncü yılında” gibi ifadelerle başlamaktadır. Yeni Assur döneminin güçlü krallarına ait annallar büyük oranda günümüze ulaşmıştır. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi bunlar tek yanlıdır ve yalnızca başarılarından söz ederler. Assur’un zayıfladığı veya yenildiği dönemler annalarda bulunmamaktadır. Bu nedenle Assur yazıtlarında kaydedilmemiş veya atlanmış dönemlerle, gerileme ve çöküş süreçleri büyük oranda paralellik gösterir.

Limmu listeleri

Yeni Assur döneminde her yıl Mart ayının ikinci yarısında kutlanan Yeni Yıl törenleri, o yıl için seçilen yüksek bir memur tarafından yönetilir ve o yıl, töreni yöneten bu memurun adıyla anılırdı. Yazıtlarda önemli bir olay anlatılırken “filanın limmu yılında” diye tarih düşüldü. Bu memurların adları tabletlere arka arkaya yazılarak listeler oluşturulmuştur. Yeni yıl törenlerini, tahta çıktıkları ilk yıl krallar yönetir ve böylece krallıklarının başlangıcında listelere girerlerdi. Yeni Assur döneminde, yaklaşık 250 yıllık bir süreç için limmu listeleri eksiksiz denebilecek şekilde günümüze ulaşmıştır. Bu listelere bazı önemli olaylar da kaydedilmiştir. Bu olaylar arasına bir güneş tutulması da eklenmiştir. Gökbilimciler, söz konusu güneş tutulmasının 15 Haziran 763 yılında gerçekleştiğini hesaplamış ve tüm listenin ait olduğu döneme yerleştirilmesi sağlanmıştır. Limmuların isimleri alt alta yazılarak oluşturulan kesintisiz listeler, MÖ dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından yedinci yüzyıl sonuna uzanan dönemi kapsar.

Arşivler

Yeni Assur Krallığı’nın başkentlerinde ve eyalet merkezlerinde, devletin resmi yazışmalarının korunduğu kil tablet arşivleri bulunmaktaydı. Bu arşivlerde mektuplar, casus raporları, ekonomik ve askeri gelişmeleri içeren yazışmalar saklanmıştır. Ayrıca başkentlerdeki arşivlerde kutsal metinler de korunmaktaydı. Yeni Assur krallarından Aşurbanipal sanata ve bilime önem vermekte, geçmişle ilgilenmekteydi. Hatta yazıtlarda kendisine Sümerce ve Akkadca belgeleri anlayabildiği, en zor matematik problemleri çözebildiği biçiminde övgüler yapılmıştır. Sümer ve Babil ülkesine yaptığı seferlerden sonra, tapınaklarında saklanan tabletleri ülkesine taşımış ve yazıcılarına bunların kopyalarını yaptırmıştır. Bütün bu tarihsel belgeleri Nî-nive’de büyük bir **kütüphane** haline dönüştürdüğü arşivinde sistematik bir biçimde düzenlemiş ve saklamıştır. Burada bilim adamlarının kullandığı standart listeler, referans kitapları, iki dilli sözlükler, işaret ve eşanlamlı sözcük listeleri, tıbbi tani listeleri, kehanet, dinsel tören ve büyü özetleri gibi metinler de bulunmaktadır. Sümerlere ait ünlü Yaratılış Destanı ve Gılgamış Destanı gibi edebiyat yapıtları Nî-nive’deki tabletler sayesinde okunabilmiştir.

Kütüphane: Mezopotamya’da çivi yazısının ortaya çıkışından itibaren kil tabletlerin toplandığı resmi veya özel arşivler oluşmuştur. Aşurbanipal’in arşivi birçok bakımdan başkalarının kullanımına uygun olmayan depolarda saklanan geleneksel arşivlerden farklıdır. Burada belgeler ihtiyaç duyulduğunda bulunabilmesi amacıyla sistematik bir biçimde düzenlenmiştir. Ayrıca din, mitoloji, astronomi ve tıp ile ilgili birikimi sonraki kuşaklara aktarmak amacıyla yapılmış kopyalar da bu mekâna kazandırılmıştır. Bu haliyle Aşurbanipal’in arşivi kütüphane özelliklerine daha yakındır.

Arkeolojik Veriler

Arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılan Assurlulara ilişkin buluntular, bu devletin yapısını, mimarisini, sanatını, toplumun yaşam biçimini ve ulaşılan refah seviyesi gibi ayrıntıları öğrenmemize katkı yapar. Assur kralları ülkenin merkezi bölgesi olan Büyük Zap ve Küçük Zap ırmaklarının Dicle'ye karıştığı bölgede dört başkent ve birçok yerleşim merkezi inşa etmişlerdir. Her bir kent belli bir plan anlayışındadır. Ülkeye adını veren ve MÖ ikinci binyıldan itibaren siyasal ve kutsal merkez olan Assur kentidir. Sonra sırasıyla Kalhu (Nimrud), Dur-Şarrukin (Horsabad) ve Ninive (Koyuncuk) başkent olarak düzenlenmiş ve uygarlığın en seçkin mimari ve sanat yapıtlarının şekillendirildiği yerler haline getirilmiştir. Ayrıca Bala-vat (İmgur Enlil) ile Kuzey Suriye'deki eyalet merkezleri Guzana, Til Barsib ve Sultantepe gibi şehirlerde yürütülen araştırmalar bu uygarlığın ürünü olan birçok veri sağlamıştır. Yukarı Dicle bölgesindeki Üçtepe, Ziyarettepe, Giricano gibi merkezlerde de yeni yazılı ve arkeolojik kaynaklar gün ışığına çıkarılmıştır.

Neden Sümer ve Akkad adları unutulmuşken Yeni Assur ve Yeni Babil uygarlıklarının adları modern toplumlar tarafından bilinmekteydi?

SIRA SİZDE

DEVLET YÖNETİMİ

Yeni Assur ve Yeni Babil krallıklarında, Mezopotamya'nın geleneksel devlet yönetim anlayışı doğrultusunda en tepede kral bulunurdu. Kralın yönetici sülaleden gelmesi önemliydi. Tahtı zorla, bir taht entrikasıyla ele geçiren farklı sülale mensupları bile kendilerini yerine geçtikleri krala bağlayan yazıtlar veya şecere yazdırmışlardır. Kral en büyük tanrıların yeryüzündeki temsilcisi, onun adına ülkeyi yöneten büyük rahip idi. Kralın kutsal kişiliği tanrılara, tapınaklara yaptığı hizmetler çerçevesinde kabul görürdü. Assur ülkesinde yalnızca kendi tanrıları değil, Sümer ve Akkad ülkesinin tanrıları da saygı görür, onların tapınaklarının kutsallığına inanılırdı. Kralın tahta tanrılar tarafından seçilerek oturtulduğuna inanılır, ya da yazıtlarda böyle olduğu vurgulanırdı. Tahta çıkış töreni de ülkenin en büyük tanrısının tapınağında gerçekleştirilirdi. Sarayın duvarlarına asılan, sefer yapılan bölgelerde ana kayalara yapılan veya tapınaklara sunulan heykellerde kral, başlığı, asası ve kendisini koruyan tanrı sembolleriyle betimlenirdi.

Assur ve Babil kralları yazıtlarında isimlerinin başında "Büyük Kral", "Güçlü Kral", "Yukarı Deniz'den (Akdeniz) Aşağı Deniz'e (Basra Körfezi) Kadar Olan Bölgenin Hâkimi", "Dört Bir Yanın Kralı", "Evrenin Kralı" ve "Sümer - Akkad Ülkele-rinin Kralı" gibi unvanlar kullanırlardı. Kral en büyük rahip olması yanında ordu-nun komutanı, önemli davalara bakan yargıç ve kanun koyucu idi.

Assur ve Babil uygarlıklarında devlet yönetiminde, başkent ve eyalet merkezle-rinde kralın altında, binlerce yılda gelişerek şekillenmiş köklü bir bürokrasi bulun-maktaydı. Yeni Assur Krallığı'nda bürokrasi Assur'dan sonra sırasıyla başkent olan Kalhu, Dur-Şarrukin ve Ninive kentlerinde hizmet etmiştir. Babil ise eski dünyanın en görkemli kült merkezi ve değişmez başkenti idi.

Krallığı yönetim merkezi olan başkent in sitadeli, yani kralın sarayı ve yönetim merkezinin kalbi, bürokrasinin tepesindeki görevlilerin bulunduğu yer idi. Saray-da, kral ve ailesinin yanı sıra, aynı aileden üst düzey yöneticiler ve **hadım** görev-liler yaşardı. Yönetimde çok sıkı bir hiyerarşik düzenin var olduğu bilinmektedir. Kral ile herkes doğrudan görüşemez, önemli görülen istekler bir görevli aracılığıyla krala iletilirdi. Üst düzey görevlere öncelikli olarak kral soyundan gelenler atan-

Hadım: Yeni Assur döneminden Osmanlı'ya kadar birçok Doğu sarayında, kral ailesinden olmayan erkek görevliler hadım edilerek, yapılan bir müdahaleyle erkekliği yok edilerek çalışmaktaydı. Bunlardan önemli bir bölümü çocuk yaşta saraya getirilip burada yetiştirilen görevlilerdi. Assur kabartmalarında hadım görevliler sakalsız gösterilirdi. Sakal Akkadlardan itibaren Sami kökenli toplumlarda erkeklik sembolü olarak algılanmaktaydı.

maktaydı. Eyaletlerde önemli aileler ve yerel yöneticilerin sülalesinden gelenler bu göreve getirilmekteydi. Yeni Assur döneminde sarayda görev yapmış olan bazı hadım (şa reşi) memurlar da eyaletlere veya orduda yüksek görevlere atanmıştır. Bunlar duvar resimleri ve kabartmalarda sakalsız olarak gösterilen, erkekliği bir operasyonla bitirilmiş saray görevlileriydi. Soylarını devam ettirme endişesi olmadığı için, özellikle III. Tiglat-pileser sonrasında yapılan reformlarla hadım memurlar, haremdeki görevlerinin yanı sıra, ordu komutanlıklarına, hatta eyalet yöneticiliğine kadar yükseltilmişlerdir. Bunlar turtanu (başkomutan), rab saki (büyük saki), nagir ekalli (saray habercisi), abarakku (güvenlik sorumlusu), bel pihati veya şaknu (eyalet yöneticisi) gibi unvanlar taşırlardı.

Mezopotamya'nın önemli uygarlıklarından Yeni Assur ve Yeni Babil dönemi yukarıda söylediğimiz gibi diğerleriyle karşılaştırıldığında oldukça ayrıntılı olarak belgelenmiştir. Bunda devletin hizmetinde çalışan yazıcı sınıfının büyük katkısı vardır. Günümüze ulaşan çivi yazılı kil tablet arşivleri, ana kayalar veya steller (dikili taşlar) üzerindeki uzun yazıtlar yanında saray duvarlarını süsleyen birçok kabartmada yazıcıların varlığını gösteren resimler vardır. Assur kabartmalarında krallığın yanında, çiviyazısı ile kil tablete ve olasılıkla Aramice alfabe yazısı ile papirüs üzerine kayıt tutan iki yazıcı görülür. Kamışlardan yapılan papirüs, korunması zor olduğu için günümüze çok fazla ulaşmamıştır. Yazıcı sınıfı, bürokrasinin ayrıcalıklı kesimini meydana getirdi.

Eyaletler

Yeni Assur ve Yeni Babil krallıkları egemen oldukları bölgeleri farklı yöntemlerle merkeze bağlamaktaydı. Başkent ve çevresindeki büyük kentlerin imarı, buralardaki yönetim binalarının ve tapınakların inşası, tamiri ve masrafları eyaletlerden gelen vergiler ve sefer sonrası elde edilen ganimetlerle karşılanmaktaydı. Ayrıca kentlerin ihtiyaç duyduğu yiyecekler için düzenli tarım ve kesintisiz bir ticaretin yürütülmesi gerekliydi. Bu nedenle başkent ve çevresinde merkezi yönetimin planlaması ve kontrolü daha belirgin bir biçimde görülür.

Tarım veya madencilik bakımından zengin olan bölgelerde kurulan eyalet merkezlerinde merkezden tayin edilen yönetici ve bürokratlar doğrudan saraya bağlı olarak görev yapardı. Bunlar bölgelerindeki gelişmeleri yazdıkları mektuplarla saraya bildirirlerdi. Elde edilen gelirleri ve topladıkları vergileri düzenli olarak göndermek asıl görevleriydi. Örneğin tarım ve madencilik bakımından zengin olan Yukarı Dicle havzasında, Diyarbakır çevresinde Amedi, Tuşhan ve Tidu gibi eyalet merkezleri bu anlayışla inşa edilmişti. Sitadel ve aşağı şehirden oluşan eyaletlerin boyutları 30 hektarı aşmaktaydı. Kuzey Suriye ve Güney Mezopotamya'da bulunan önemli kentler ve kent devletlerinde genel yapıya fazla müdahale edilmemişti. Bunlar yapılan seferlerle krallığa bağlanmış, vergi ödemesi ve isyan etmemesi koşuluyla bir tür otonom yönetim olarak korunmuştur. Kargamış, Til Barsip gibi kentler Assur karşıtı ittifaklara girmedikleri sürece geleneksel yapısını korumuştur. Yeni Assur döneminde zaman zaman Assur karşıtı ittifaklara giren Babil'e uygulandığı gibi bu kentler isyan ettiklerinde yakılıp yıkılmış ve doğrudan krallığa bağlanmıştır.

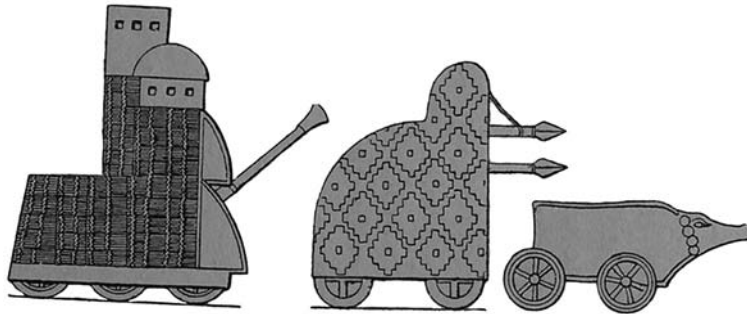
Bir bölgenin doğrudan krallığa bağlı eyalet haline getirilmesi buraya merkezdeki bürokrasinin küçük bir modelinin oluşturulması anlamı taşımaktaydı. Assur ve Babil ülkesinin sınırları içinde bu türde çok sayıda eyalet oluşturulmuştu. Eyaletlerde temel ihtiyaçlar için merkezi planlama çerçevesinde iş bölümü oluşturulmak-

ta, atölyeler kurulmakta, tarım potansiyelini artırmak için nüfus nakilleri gerçekleştirilmekteydi. Assur Krallığı'nın yeniden düzenlediği bölgelerin tümünde günlük ihtiyaçlar için seri üretimden çıkmış tek tip çanak çömlek üretimi gerçekleştirilmekte, ancak yönetici başkentte olduğu gibi lüks kaplar kullanılmaktaydı. Assur ve Babil krallıkları ele geçirdiği yeni kentlerdeki uzman ve sanatçılardan yararlanmakta, bunlardan ihtiyaç duyduklarını başkente taşımaktaydı.

Ordu

Yeni Assur ve Yeni Babil kralları için sefere çıkmak yalnızca yeni topraklar elde etmek veya güvenliği sağlamak amacıyla yapılan bir iş değildi. İmparatorlukların merkezlerinde gelişen bürokrasi ve yönetici sınıfın giderleri için hazineye gelir sağlamak, vergilerin düzenli ödenmesini sağlayacak güç gösterisinde bulunmak, yeni işgücü elde etmek gibi birçok neden sefer gerekçeleri arasında sayılabilir. Assur Krallığı'nın merkezinde, "ekal maşarti" adı verilen kışla sarayda eğitim yapan düzenli bir ordusu vardı. Ancak komutan ve çekirdek güçten oluşan buradaki birlikler sefere giden ordunun oldukça küçük bir bölümünü oluştururdu. Büyük ordu genellikle başkent ve çevresinde yaşayan köylülerden meydana gelmişti. Eyaletler de sefer döneminde orduya askeri birliklerle katılmak zorundaydılar. Ele geçirilen ülkelerden tehcire tabi tutulan toplulukların bir bölümü eğitilerek orduya asker olarak katılırdı. Ordudaki asker sayısı krallığın gücü doğrultusunda değişmekle birlikte bazı dönemlerde yüz bini aştığı kaydedilmiştir. Örneğin III. Şalmaneser Doğu Akdeniz kıyı bölgesine yaptığı sefere yüz yirmi bin askerle gitmişti. Orduda iki sınıf bulunmaktaydı: Piyade ve süvari. Askerlerin çoğu piyade idi. Süvari sınıfı MÖ dokuzuncu yüzyıldan itibaren oluşmaya başlamıştır. Ayrıca esas vurucu gücü oluşturan savaş arabaları önemli oranda temsil edilmekteydi.

Resim 6.1

Kale kapılarını kırmak ve surlarda gedik açmak için geliştirilmiş tekerlekli ağır silahlar (Handcock 1912).

Orduda kullanılan silahlar geleneksel ok, yay, kalkan, kılıç ve mızraktan oluşmaktaydı. Assurlular savaş arabaları yanında, kale kapılarını kırmak, surlarda gedik açmak için tekerlekli "koçbaşı" ve benzer ağır silahlar geliştirmişlerdi. Bronz levhalar ve taş bloklar üzerine işlenmiş savaş sahnelerinde bu tür silahlar ön planda işlenmiş ve Assur'un egemen gücünün sınır tanımazlığı vurgulanmıştır. Yeni Assur kral yıllıkları ve savaş sahnelerinin işlendiği kabartmalar, ordunun savaştan dönerken aldığı olağanüstü sayıdaki ganimetleri saymaktadır.

Yeni Assur Krallığı'nın sınır tanımaz bir güç haline gelmesinde geliştirdiği hangi tür silahların katkısı olmuştur? Tartışınız.

SIRA SİZDE

KENTLEŞME VE SANAT

Yeni Assur Krallığı'nın güçlenmesi, yeni başkent ve eyalet merkezlerinin inşası, anıtsal yapıların çoğalması, daha gösterişli heykel ve kabartma yapımına zemin hazırlamış gözükmetedir. Ekonomik ve siyasal alanda elde edilen güç, imparatorluğun ihtişamını gösteren birer propaganda aracı olarak bu tür yatırımları hızlandırmıştır. Bu dönemde Assur kralları, üç başkent, birçok eyalet merkezi, sayısız tapınak ve saray inşa etmiştir. Bütün bu kentler ve imar faaliyetlerinin gelişmiş bir alt-yapı sistemi vardır. Uzak bölgelerden içme suyu getirilmiş, bentler ve yollar inşa edilmiştir.

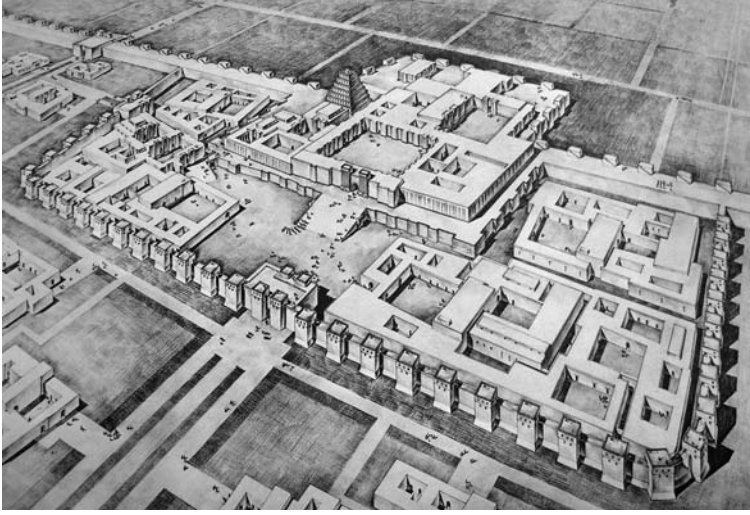
Yeni Assur döneminde inşa edilen başkent ve eyalet merkezlerinin ortak bir plan anlayışı vardır. Assur kentleri iki bölümden oluşur: Sitadel ve aşağı şehir. Ayrıca başkentlerde bir kışla saray (ekal maraşı) daha vardır. Sitadel, kentin yüksek bölümünde yer alırdı. Çevresi ayrı bir surla çevrilen sitadelde saray, tapınak ve kral ailesinden yöneticiler için yapılmış konaklar bulunurdu. Sarayın çevresinde botanik bahçesi bulunmaktaydı. Bu bölümde farklı türde hayvanlar da beslenmekteydi. Bu gelenek Doğu krallıklarında çok uzun süre benzer biçimde devam etmiştir. Aşağı şehir, halkın yaşadığı bölümdü. Bütün kentin çevresi ayrıca surla çevrilmişti. Surların kalınlığı yirmi metreyi aşmaktaydı.

Assur kentleri, oldukça büyüktü. II. Aşurnasirpal'ın inşa ettiği Kalhu 360 hektar, II. Sargon'un kurduğu Dur-Şarrukin (Horsabad) 300 hektar, son başkent Ninive yaklaşık olarak 750 hektar genişliğindeydi. Sennaherib kente seksen kilometre uzaktan, kanal ve sukemerleriyle su getirtmişti.

Assur Krallığı'nın MÖ ikinci binyılın başından beri geleneksel başkenti olan Assur kenti yerine yeni başkenti kuran II. Aşurnasirpal açılış törenine ülkenin dört bir yanından 70 bine yakın kişi davet etmiş ve 10 gün boyunca ziyafetler vermişti. Kalhu II. Sargon dönemine kadar yapılan birçok inşaatla görkemli hale gelmiş ve başkent olarak kullanılmıştır.

Kalhu kenti surları 7,6 km uzunluğundadır. İçinde II. Aşurnasirpal tarafından yaptırılan "Kuzeybatı Sarayı" ve tapınaklar yer alır. Assur sarayları iki avlu çevresine yerleştirilmiş, kabul salonu, harem ve diğer mekânlardan oluşmaktaydı. Kabul salonu, propaganda amaçlı yapılan taş kabartma levhalarla süslenmişti. Ana girişlere kötü ruhlardan korunmak amacıyla etkileyici büyüklükte lamaşşular yerleştirilmişti. Kabul salonuna yerleştirilen kabartmalarda kral, diğer kabartmalardan daha belirgin ve ön planda işlenmiştir. Tanrı kabartmaları ve kutsal sembollerle birlikte gösterilen kralın en etkileyici kabartmaları savaş ve av sahneleridir. Bu kabartmalar saraya gelen ziyaretçilerin görebileceği şekilde düzenlenmişti.

Yeni Assur Krallığı döneminde kurulan ikinci başkent Dur-Şarrukin'dir. II. Sargon, kendi adını verdiği kenti, daha önce yerleşilmemiş bir bölgede bütün birimleriyle planlayarak inşa etmiştir. Kenti çevreleyen surların kalınlığı yirmi dört metre, uzunluğu ise yedi km kadardır. Sitadelde kendisi için inşa ettirdiği sarayın 200'den çok odası vardır. Sarayın kapılarına lamaşşular, duvarlarında da kabartmalar yerleştirilmiştir. Ülkenin dörtbir yanından getirilen zanaatkar ve on binlerce işçinin çalıştığı kentin inşası yaklaşık on yılda tamamlanmıştır. II. Sargon'un son yıllarında tamamlanan kent, kralın ölümünden sonra terk edilmiştir. Sargon, başkent dışında, eyaletlerden Harran, Til Barsip, Kargamış ve Malatya'da da bazı yönetim binaları yaptırmıştır.

Resim 6.2

*II. Sargon'un
kurduğu
Dur-Şarrukin
kentinin sitadeli
(Loud-Altman
1938).*

II. Sargon'un ölümünden sonra tahta geçen Sanhêrib Ninive'yi (Koyuncuk) başkent olarak yeni baştan inşa etmiştir. Sennaherib Kalde, Arami, Manna, Kue, Filistin ve Tyre'den tehcire tabi tuttuğu halkların işgücünden yararlandı. Yeni başkent çevresi on üç km uzunluğunda surlarla çevrildi. Yeni sarayın girişi de Kuzey Suriye'deki Geç Hitit saraylarının modeli örnek alınarak "Bit Hilani" tipinde sütunlarla süslendi. Kapılar, Amanos Dağlarından getirilen sedir ağaçlarından yaptırıldı. Şehirde kışla saray (ekal maşarti) ve botanik bahçesinin yanı sıra su gereksinimini karşılamak için sukemerleri ve uzun kanallar inşa ettirdi. Yeni Assur döneminin sonlarındaki en güçlü krallardan biri olan Aşurbanipal da Ninive'de büyük inşa projeleri gerçekleştirdi. Sitadeldeki Kuzey Sarayı'nın duvarları yaşamı boyunca yaptığı önemli savaşları anlatan taş kabartmalar ve av sahneleriyle bezenmişti.

Mezopotamya'nın en görkemli kentlerinden biri ve bu bölgede gelişen uygarlıkların son başkenti Babil idi. Babil, Yeni Assur Krallığı'nın yıkılışından sonra yüz yıla yakın bir dönem tek başkent olarak hizmet etmiştir. Babil MÖ ikinci binyılın ilk yarısında ünlü kanun yapıcı Hammurabi'nin sülalesine de başkentlik yapmıştı. Günümüze ulaşan anıtsal kalıntıların çoğu Yeni Babil döneminin güçlü kralları Nabopolassar ve Nebukadnezar dönemine aittir. Babil'in boyutları 850 hektar kadardı. Bölgenin en büyük yerleşmeleri arasındaki kentte yaklaşık seksen bin kişinin yaşadığı varsayılmaktadır. Kentin çevresi iki sıra halinde surlarla çevrilmişti. Savunmayı güçlendirmek amacıyla surların dışına bir de hendek kazılmıştı. Fırat nehri kentin ortasından geçmekteydi. Nehrin doğu yakasında, kuzeyden güneye doğru sırasıyla Nebukadnezar'ın sarayları, Babil Kulesi olarak adlandırılan ziggurat ve Marduk Tapınağı Esagila gibi önemli yapılar sıralanmıştı. Orijinal yüksekliğinin doksan metre kadar olduğu hesaplanan zigguratın günümüze yalnızca kalıntıları ulaşmıştır. Yazılı kaynaklarda Babil'de bin kadar da tapınak olduğu kaydedilmektedir.

Kentteki saraylar, Assur saraylarından daha büyük ve renkliydiler. Kentin güneyindeki saray beş büyük avlu çevresinde toplanmış mekânlardan oluşmaktaydı. Taht odası, olağanüstü boyutlarda yapılmış; duvarları çeşitli bitki ve hayvan motifleri ve geometrik desenlerle bezeli sırlı tuğlalarla kaplanmıştı.

Babil kentinin en görkemli bölümü, adını aşk ve savaş tanrıçasından alan İhtar Kapısı idi. Kapı ve çevresindeki surlar sırlı tuğlalardan aslan, ejder, boğa ve rozet bezemeleriyle süslüydü. Bunların büyük bölümü arkeolog Koldewey ve ekibi tarafından Almanya'daki Berlin Müzesi'ne taşınmış ve orada yeniden düzenlenmiştir. Bir bölümü de İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Babil'in mitolojik öykülere konu olan "Asma Bahçeleri" ise günümüze ulaşmamıştır.

Sanat

Yeni Assur Krallığı döneminde sanatın ulaştığı seviyeyi gösteren en önemli eserler, saray duvarlarını süsleyen kabartmalardır. Başkent Kalhu, Dur-Şarrukin ve Nini ve'deki saraylar için dönemin sanatçıları tarafından yapılan bu kabartmalardaki figürler, yukarıda söylediğimiz gibi devletin gücünü ve kralın başarılarını ölümsüzleştirmek amacıyla düzenlenmişti. Mezopotamya uygarlıklarının keşfedilmeye başlandığı on dokuzuncu yüzyılda özellikle Londra/British Müzesi ve Paris/Louvre Müzesi adına Kuzey Irak'ta kazılar yapan Batılı uzmanlar bu saraylardaki eserlerin çoğunu ülkelerine götürmüşlerdir. Halen Assur sanatının bu en gözde eserleri söz konusu müzelerde sergilenmektedir. Babil'in sanat eserinin en görkemlileri, yukarıda sözünü ettiğimiz ünlü İhtar Kapısı kabartmalarıyla birlikte Almanya'ya götürülmüştür.

Yeni Assur döneminde kabartmalar sarayın ve tapınakların görülebilen bölümlerine yerleştirilmekteydi. Resmi devlet işlerinin yapıldığı kralın kabul salonunda en görkemli kabartmalar bulunmaktaydı. Kabartma yapma anlayışı, Geç Hitit kent devletlerinde yaygın bir gelenektir. Hemen hemen bütün kentlerin anıtsal giriş kapılarının çevresinde bu tür kabartmalarla süslü "ortostat" adı verilen taşlar bulunurdu. Yeni Assur Krallığı'nda kabartmaların mimarının bir parçası olarak uygulanması Geç Hitit etkisiyle yaygınlaşmıştır.

Yeni Assur döneminde taş bloklar üzerine işlenen sahneler, seferlerden, sefer sonrası yapılan kutlamalardan, dini törenlerden ve av sahnelerinden seçilmiştir. Bütün bu sahnelerde kral kusursuz bir biçimde yüceltilmiş olarak gösterilmiştir. Sahnelerin ayrıntıları, figürleri tanımlayan özellikler ve verilmek istenen mesaj büyük bir hassasiyetle belirlenmiş, benzer kabartmalarda benzer biçimde uygulanmıştır. Bu durum Yeni Assur döneminde sanatçıların belli kuralları öğrendikleri bir okulda yetiştiklerini göstermektedir. Bu okullarda eğitilen yetenekli sanatçıların sarayda görev yaptığı anlaşılmaktadır.

Sahneler sarayın duvarlarına yerleştirilen iki metre kadar yükseklikteki yassı taş levhalar üzerine işlenmiştir. Av, savaş veya kutlama sahneleri birbirini izleyen birçok taş boyunca devam etmektedir. Bazı sahnelerin yukarıdan aşağıya doğru yatay hatlar arasına da işlendiği görülür. Kral, başında sivri uçlu başlığı ve elinde asa-sı, üzerindeki giysisi ve bunun gibi birçok ayrıntı ile kolayca fark edilecek biçimde işlenmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Yeni Assur döneminde bir olayın öyküsü, arka arkaya film şeridi gibi taş levhalara işlenmeye başlanmıştır. Özellikle MÖ yedinci yüzyılda yapılan savaşlardan ayrıntılar oldukça canlı bir biçimde resmedilmiştir. Bu öykücü anlatım imparatorluğun sonlarında daha karmaşık bir biçimde savaş sahnelerine de uyarlanmıştır. Aşurbanipal döneminde Elam kralına karşı kazanılan savaş, kralın öldürülüşü ve başının kesilerek Nini ve'ye getirilişini anlatan sahneler bu değerlendirmeye örnek verilebilir.

Yeni Assur sanatının özgün ve bu dönemin özelliklerini yansıtan yanları yanında geleneksel yanları da bulunmaktadır. İşlenen bazı sahnelerdeki betimlemeler Sümer döneminden bu yana yinelenen öğelerdir. Örneğin iki tekerlekli savaş arabası ve altındaki ölü düşman askerini gösteren sahneler, Sümer dönemine

ait ünlü Ur Standardı üzerindeki üslubuyla Yeni Assur dönemine kadar tekrar tekrar yapılmıştır.

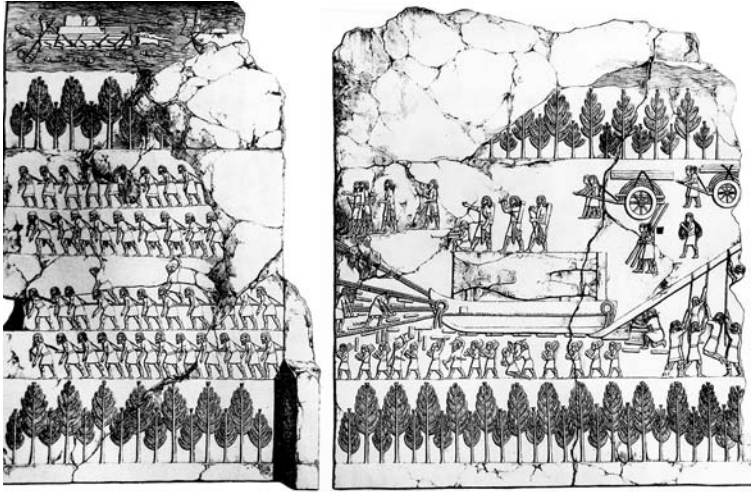
Krallığın genişlemesi ve bir imparatorluk haline dönüşmeye başlamasına paralel olarak bu sanat dalında da yenilikler yapılmıştır. Aslan, boğa, yabani at, geyik ve ceylan gibi hayvanların avlandığı sahnelerde kahraman yine, büyük avcı kraldır. Aşurbanipal dönemi kabartmalarında gösterildiği gibi, bazen sarayın botanik bahçesinde beslenen aslanlar, halkın huzurunda yapılan kontrollü bir av şenliğinde kafesten bırakılmakta, kral da bu aslanları avlamaktaydı.

Yeni Assur döneminde heykeller genellikle tapınaklara armağan olarak yapılmaktaydı. Az sayıda heykel günümüze ulaşmıştır. British Müzesi'ndeki II. Aşurnasirpal ve İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'ndeki oğlu III. Şalmaneser'e ait olan iki heykel seçkin örnekler arasındadır.

Lamaşşular, Yeni Assur sanatının ağırlıkları kırk tona ulaşan anıtsal ve seçkin örneklerdir. Bunlar, insan başlı, hayvan gövdeli ve kanatlı olarak yapılan ve kötü ruhlardan sarayı korumak için sarayın girişine konulan heykellerdi. Assur kralları, tek parça taştan yapılan bu tür heykellerin, taş ocağından başkente getirilişini konu alan kabartmalar da yaptırmışlardır. Bu kabartmalardan anlaşıldığı kadarıyla kabaca işlenmiş olan lamaşşu bir kızağın üzerine yerleştirilmekte, yüzlerce kişi, urganlar yardımıyla çekerek lamaşşuyu taşımaktaydı. Kral da bu tür büyük projelere eşlik etmekteydi.

Resim 6.3

Tam işlenmemiş bir lamaşşunun kızak üzerinde taşınmasını gösteren kabartma (Layard 1853b).

Taş üzerine işlenen kabartmalardaki figürler gerçek renklerine boyanmıştı. Bazı sarayların duvarlarına doğrudan boya ile kralın eylemlerini anlatan sahneler de çizilmiştir. III. Tiglat-pileser'in Til Barsip sarayında bu uygulamanın kısmen sağlam bir örneği günümüze ulaşmıştır.

Yeni Assur döneminde, başarıların hikâyeci anlatımı taş kabartmalar yanında bronz levhalar üzerine de uygulanmıştır. III. Şalmaneser dönemine ait Balawat kapı kabartmaları bunun en iyi korunmuş örneğidir. Günümüzde British Müzesi'nde olan bu levhalar, yüksekliği 7 m kadar olan ahşaptan çift kanatlı bir kapı üzerine yapılmıştır. Bu levhalar üzerinde, Şalmaneser'in ilk 10 yılının önemli olayları öykücü bir üslupta anlatılmıştır. Sahnelerin üzerine çiviyazılı notlar da eklenerek sefer-

ler vurgulanmıştır. Burada işlenen sahneler arasında, ordunun Doğu Anadolu'nun dağlık bölgesine ilerleyişi ve kralın Dicle'nin kaynağına ulaşarak burada kendi kabartmasını yaptırışı da yer alır.

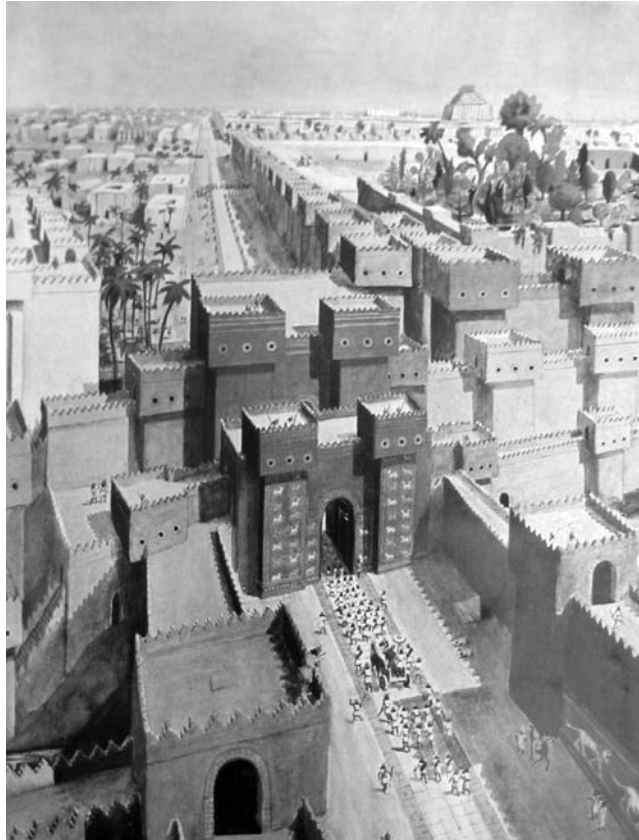
Yeni Assur döneminde sarayın ve tapınakların dışında, kentlerin meydanına dikilen steller üzerinde ve sefer yapılan bölgelerde ana kayalara işlenen kabartmalar da yapılmıştır. Bu kabartmalarda Assur yüceltilirken düşman ülkelerin yöneticileri aşağılanmıştır. Örneğin III. Şalmaneser'in yaptırdığı Siyah Obelisk denen dört yüzü işlenmiş taş anıtta İsrail kralı Jehu III. Şalmaneser'in ayaklarına kapanırken gösterilmektedir. Benzer bir şekilde Esarhaddon Zincirli'de (Sam'al) diktirdiği stelde Fenike kralını ve Mısır yöneticisini benzer bir anlayışla ayaklarının dibinde, oldukça küçük ve dudaklarına halka takılmış biçimde resmettirmiştir.

Assur sanatı, burada bir bölümünü özetlediğimiz anıtsal boyutlardaki taş eserlerin yanı sıra, Suriye ve Filistin bölgesinin etkisiyle fildişi ve cam; geleneksel Mezopotamya sanatının devamı olarak da damga ve silindir mühürcülük konusunda da son derece parlak ürünler vermiştir.

Yeni Babil sanatı, birçok bakımdan geleneksel Mezopotamya sanatının devamı olmakla birlikte kendine has özellikleri daha belirgindir. Özellikle İhtar Kapısı ve sarayların duvarlarına uygulanan renkli kabartmalar Babil sanatını yansıtan özelliktedir. Tanrı ve tanrıçaların kutsal hayvanlarının işlendiği bu kabartmalar oldukça zor bir teknolojinin ürünüydü. Bir bütünün parçaları olarak üretilen her bir kerpiç kabartma, kompozisyonu oluşturmak üzere renklendirilerek pişiriliyor, sırla kaplanıyor ve tuğla haline getiriliyordu. Bunlar da panolar içinde yerine yerleştirilerek tanrıça İhtar'ın aslanı, tanrı Adad'ın boğası, Marduk'un ejderhası yapılıyordu.

Resim 6.4

*Babil kentinin
İhtar Kapısı ve
temsili bir tören
(Unger 1931).*

Din

Mezopotamya toplumlarının Sümerlerden itibaren oluşmaya başlayan ortak hafızalarında din oldukça önemli bir yere sahipti. Bu ortak bellek, birkaç binyıl boyunca anlatılan mitolojik öyküler, ilahiler ve kasidelerle beslenmişti. Mezopotamya devletlerinden her birinin ayrı baştanrısı olmakla birlikte toplum ve devlet Sümer, Akkad ve Babil'in önemli tanrılarına saygı gösterirdi. Kral, tanrıların saygınlığını korumak ve yüceltmekle görevliydi. Tapınakları onartmak ve yeni tapınaklar inşa etmek de onun sorumluluğundaydı. Bu mekânlara atanan görevliler ve hizmetliler onun himayesi altındaydı. Tapınaklara zengin hediyeler sunmak ve belirli dönemlerde kurban kesmek, toplumsal saygınlık açısından yerine getirilmesi zorunlu görevlerdi.

Assur ülkesinin baştanrısı Assur idi. Diğer tanrılar arasında savaş tanrısı Ninurta, aşk tanrıçası İştâr, güneş ve adalet tanrısı Şamaş, ay tanrısı Sin ve fırtına tanrısı Adad büyük saygı görmekteydi. Bunlar için yapılan tapınaklar kentlerdeki önemli yapılar arasında idi. Bunların dışında da adına dualar okunan, adaklarda bulunan pek çok tanrı, tanrıça ve kutsal varlığa inanılırdı.

Mezopotamya toplumu kehanetlere de inanmaktaydı. Tapınak görevlileri ve kâhinlerin gelecek hakkında söyledikleri önemsenmekteydi. Tanrıların çeşitli yollarla gelecek hakkında mesaj gönderdiği ve kâhinlerin bu mesajları okuduğu varsayıldı. Kâhinler bunu kurban edilen hayvanların iç organlarına, ciğerlerine ve yıldızların hareketlerine bakarak yaparlardı. Gelecekte meydana gelecek kötülüklerden ve yapılmış büyülerden korunmak için çeşitli yöntemler uygulanırdı. Assur kralları zaman zaman kâhinlere danışarak gelecekleriyle ilgili kehanetler isterlerdi. Eğer başlarına bir kötülük geleceğine ilişkin işaretler alırlarsa bundan korunmak için tahta bir süreliğine “vekil kral” oturtulur ve kötülüğün onu etkilemesi beklenirdi. Assur krallarından Esarhaddon döneminde en az altı, Aşurbanipal zamanında ise iki kez krallık tahtına bu gerekçeyle sahte bir kral (vekil kral) getirilmiştir.

Babil, Sümer ülkesine daha yakın olması nedeniyle yalnızca bu kentte yaşayanlar tarafından değil bütün Mezopotamyalılar tarafından kutsal kabul edilen mekânlara sahipti. Kentte bin kadar tapınağın varlığına ilişkin kayıtlar kutsallığın göstergesi olarak kabul edilir. Babil'in baştanrısı Marduk idi. Sümerlerin birçok tanrısının önemli özelliği bu tanrının adı altında birleştirilmişti. Kentteki önemli bütün törenlerde kral, baştanrı Marduk heykeline hediyeler sunar ve onunla birlikte tören alanına katılırdı.

Babil'in en ünlü bayram kutlamalarından biri Mart ayının ikinci yarısında başlayan yeni yılın gelişi dolayısıyla yapılırdı. Günümüzdeki Nevruz'un atası olabilecek bu bayram Babil'de on bir gün boyunca kutlanırdı. Baştanrı Marduk'u simgeleyen heykel alınarak kral ve diğer bütün devlet erkânı İştâr Kapısı'ndan geçit yoluna girer ve bu tören için inşa edilmiş Akitu Tapınağı'na giderlerdi. Kral, tapınağa büyük armağanlar sunardı. Dindar kral Nabonidus'un bir tören sırasında yaklaşık yüz elli kg altın ve üç ton kadar da gümüş verdiği kaydedilmiştir. Bu kutlamalara çevre kentlerden ve devletlerden davetliler de katılırdı.

Babil'deki tapınaklarda yazıcılar, binlerce yıldan beri Mezopotamya toplumlarının bildiği dini ve edebi metinleri öğrenir ve kopyalarını yaparlardı. Tapınaklarda kehanet ve bilicilik de okutulurdu. Babil bu bağlamda Eski Mezopotamya'nın danışılan büyük kâhinlerine sahip merkezlerin başında gelmekteydi. Assur'da olduğu gibi kâhinler kralların vazgeçilmez danışmanları konumundaydılar. Seferlere çıkmadan mutlaka kâhinlere danışılır ve onlardan alınan mesajlara göre hareket

edilirdi. Babil ve çevresindeki birçok kentte yıldızların hareketlerine duyulan ilginin temel nedeni gelecekle ilgili kehanette bulunabilmektir.

SIRA SİZDE

Mezopotamya'da Yeni Assur ve Yeni Babil uygarlıklarında bir sanat okulunun gelişiminde sanatçının bağımsız eser yapabilmesinin ne kadar katkısı vardır tartışınız.

Mezopotamya'da Siyasal Değişim - Kültürel Devamlılık

Daha önceden belirttiğimiz gibi Mezopotamya'da kurulan hemen hemen bütün devletler, bu coğrafyaya göç ederek yerleşmiş, buradaki geleneksel yapıyı tanımış ve bir şekilde Mezopotamyalı olmuş toplumlar tarafından kurulmuştur. Mezopotamya bütün olarak yabancı bir siyasal gücün egemenliğine girmemiştir. Bu nedenle MÖ dördüncü binyılda gelişen kentler ve tapınaklar başta olmak üzere köklü kurumlar binlerce yılda yeni kurulanlarla birlikte gelişerek birikimlerini sonraki dönemlere aktarmışlardır. Bu yerleşik kültür sayesinde çivi yazısı geleneği üç bin yıla yakın bir süre devam etmiştir. Sümerce dualar, bu uygarlığın ortadan kalkmasından binlerce yıl sonra da aynı dilde tekrarlanmıştır.

Yeni Babil Krallığı en güçlü olduğu dönemde Persler tarafından tarih sahnesinden kaldırılınca Mezopotamya ilk kez bütünüyle yabancı bir gücün egemenliği altına girmiştir. Dengeleri değiştiren gelişmeler, Medler gibi Hint-Avrupa kökenli bir toplum olan Perslerin güçlenerek İran'da iktidarı ele geçirmesiyle başlamıştır. Perslerin ilk büyük kralı Kyros (550-530) Med sarayını ve yönetimini devraldıktan sonra Anadolu'ya ilerlemiştir. Persler, MÖ 547 yılında Lidya kralı Kroisos'u yenerek başkenti Sardeis'i tahrip etmiş ve Anadolu'nun büyük bölümüne egemen olmuştur. Bundan sonraki süreçte Pers - Yunan savaşları başlamış ve oldukça uzun süre devam etmiştir. Persler bu dönemde Anadolu'dan aldıkları vergilerle İran'daki başkentlerini görkemli birer kente dönüştürmüşlerdir. Bilinen dünyanın egemeni olma iddiasındaki Persler MÖ 539 yılında Babil'i, II. Kambyzes (529-522) döneminde de Mısır'ı ele geçirmişlerdir. Önasya'da yeni bir süreç başlamıştır.

Persler, dışarıdan gelen bir güç olmakla birlikte, çok uzak olmadıkları için bölgeyi tanımaktaydılar. Mezopotamya ve çevresindeki köklü tapınaklara ve kült merkezlerine saygı gösterdiler. Tapınaklardaki okullarda çiviyazısı kullanılması bu dönemde de devam etmiştir. Ancak alfabe yazısının daha kolay olması nedeniyle Aramice yaygınlaşarak ortak dil haline dönüşmüştür. Aramicenin Sami kökenli olması, Mezopotamya toplumları arasındaki kültürel ilişkilerin devam etmesine ve geleneklerin aktarılmasına katkıda bulunmuştur.

Eski Mezopotamya, insanlığın uygarlaşma sürecindeki en önemli adımların atıldığı, kırılma süreçlerinin yaşandığı bir bölgedir. Buzul Çağı'nın arkasından Neolitik dönemde tarım, hayvancılık, yerleşik yaşam, çanak çömlek üretimi, tapınak inşası gibi ilk adımlar Kuzey Mezopotamya ve Doğu Akdeniz kıyılarında atılmıştır. Bu adımlar milyonlarca yıl doğanın sunduklarıyla yetinen insanın üretim aşamasına geçişini sağlamıştır. Yerleşik yaşamın başlaması insanın kazanımlarını ve tecrübelerini sonraki nesillere aktarmasını kolaylaştırmış ve gelişmesini hızlandırmıştır.

İkinci önemli kırılma süreci Uruk Dönemi'nde gerçekleşmiştir. Bu dönemde Güney Mezopotamya'da kentleşme ile birlikte sulu tarım, teknoloji, mimari, sanat ve uluslar arası ticaret gelişmiş, en önemlisi de yazı ortaya çıkmıştır. Bu adım tarihi süreci başlatan önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Üçüncü değişim ve dönüşüm süreci olarak değerlendirebileceğimiz Demir Çağ'ında tek tanrılı bir dinin Doğu Akdeniz kıyılarında ortaya çıkışı, uzun sürede etkilerini gösterecek yeni bir başlangıçtır. Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarıyla yakın ilişkisi olan bir bölgede ortaya çıkan bu yeni dinin bazı mesajlarının Sümerlerden beri ortak belleklerde var olan “Yaradılış” ve “Tufan” gibi anlatılarla verilmiş olması köklü kültürün ağırlığı olarak algılanabilir. Demir Çağ'ında ortaya çıkan birçok toplum günümüze kadar varlığını korumuş ve siyasal gelişmelerde önemli rol oynamıştır. Mezopotamya kültürü günümüzde de Ortadoğu toplumları arasında bir şekilde varlığını korumaktadır. Hammurabi yasalarındaki “kısasa kısas” yaklaşımı, Orta Assur yasalarındaki kadının örtünmesi ve erkeklerden sakınması uyarıları bu konuda örnek olarak verilebilir.

Özet

Mezopotamya'nın en güçlü devletleri olan Yeni Assur ve Yeni Babil krallıklarının yönetim biçimini açıklayabilme

Yeni Assur ve Yeni Babil krallıklarında, Mezopotamya'nın geleneksel devlet yönetim anlayışı doğrultusunda en tepede kral bulunurdu. Kralın yönetici sülaleden gelmesi önemliydi. Tahtı zorla, bir taht entrikasıyla ele geçiren farklı sülale mensupları bile kendilerini yerine geçtikleri krala bağlayan yazıtlar veya şecereler yazdırmışlardır. Assur ve Babil kralları yazıtlarında isimlerinin başında “Büyük Kral”, “Güçlü Kral”, “Yukarı Deniz’den (Akdeniz) Aşağı Deniz’e (Basra Körfezi) Kadar Olan Bölgenin Hâkimi”, “Dört Bir Yanın Kralı” ve “Evrenin Kralı”, “Sümer ve Akkad Ülkelerinin Kralı” gibi unvanlar kullanırlardı. Assur ve Babil uygarlıklarında devlet yönetiminde, başkent ve eyalet merkezlerinde kralın altında, binlerce yılda gelişerek şekillenmiş köklü bir bürokrasi bulunmaktadır. Krallığı yönetim merkezi olan başkentin sitadeli, yani kralın sarayı ve yönetim merkezinin kalbi, bürokrasinin tepesindeki görevlilerin bulunduğu yer idi. Sarayda, kral ve ailesinin yanı sıra, aynı aileden üst düzey yöneticiler ve hadım görevliler yaşırdı. Üst düzey görevlere öncelikli olarak kral soyundan gelenler atanmaktaydı. Eyaletlerde önemli ailelerin bireyleri ve yerel yöneticilerin sülalesinden gelenler bu göreve getirilmekteydi.

Kentleşme, mimari ve sanat alanındaki gelişmeleri değerlendirebilme

Yeni Assur Krallığı, MÖ 1000 ile 612 yılları arasındaki yaklaşık dört yüz yıllık egemenlik sürecinde üç başkent, birçok eyalet merkezi, sayısız tapınak ve saray inşa etmiştir. Bütün bu kentler ve imar faaliyetlerinin gelişmiş bir altyapı sistemi vardır. Assur kentleri iki bölümden oluşur: Sitadel ve aşağı şehir. Ayrı bir surla korunan sitadelerde saray, tapınak ve kral ailesinden yöneticiler için yapılmış konaklar bulunurdu. Sarayın çevresinde botanik bahçesi bulunmaktaydı. Bu bölümde farklı türde hayvanlar da beslenmekteydi. Aşağı şehir, halkın yaşadığı bölümdü. Assur kentleri oldukça büyüktü. II. Aşurnasirpal'ın inşa ettiği Kalhu 360 hektar, II. Sargon'un kurduğu Dur-

Şarrukin (Horsabad) 300 hektar, son başkent Nive yaklaşık olarak 750 hektar genişliğindeydi. Mezopotamya'nın en görkemli kentlerinden biri ve bu bölgede gelişen uygarlıkların son başkenti Babil 850 hektar kadardı. Bölgenin en büyük yerleşmeleri arasındaki kentte yaklaşık seksen bin kişinin yaşadığı varsayılmaktadır.

Yeni Assur Krallığı döneminde sanatın ulaştığı seviyeyi gösteren en önemli eserler, saray duvarlarını süsleyen kabartmalardır. Başkent Kalhu, Dur-Şarrukin ve Nive'deki saraylar için dönemin sanatçıları tarafından yapılan bu kabartmalardaki figürler, devletin gücünü ve kralın başarılarını ölümsüzleştirmek amacıyla düzenlenmişti. Yeni Assur döneminde sanatçılar okullarda yetiştirilmekteydiler.

Lamaşşular, Yeni Assur sanatının ağırlıkları kırk tona ulaşan anıtsal ve seçkin örneklerdir. Bunlar, insan başlı, hayvan gövdeli ve kanatlı olarak yapılan ve kötü ruhlardan sarayı korumak için sarayın girişine konulan heykellerdi. Taş üzerine işlenen kabartmalardaki figürler gerçek renklerine boyanmıştı. Yeni Assur döneminde, başarıların hikâyeci anlatımı taş kabartmalar yanında bronz levhalar üzerine de uygulanmıştır. III. Şalmaneser dönemine ait Balawat kapı kabartmaları bunun en iyi korunmuş örneğidir. Assur sanatı taş ve bronz eserlerin yanı sıra, Suriye ve Filistin bölgesinin etkisiyle fildişi ve cam; geleneksel Mezopotamya sanatının devamı olarak da damga ve silindir mühürcülük konusunda da son derece parlak ürünler vermiştir. Yeni Babil sanatı, birçok bakımdan geleneksel Mezopotamya sanatının devamı olmakla birlikte kendine has özellikleri daha belirgindir. Özellikle İhtar Kapısı ve sarayların duvarlarına uygulanan renkli kabartmalar Babil sanatını yansıtan özelliktedir. Tanrı ve tanrıçaların kutsal hayvanlarının işlendiği bu kabartmalar oldukça zor bir teknolojinin ürünüydü. Bir bütünün parçaları olarak üretilen her bir kerpiç, kompozisyonu oluşturmak üzere şekillendirildikten sonra boyanıyor, sırla kaplanıyor, pişiriliyor ve tuğla haline getiriliyordu. Bunlar da panolar içinde yerine yerleştirilerek tanrıça İhtar'ın aslanı, tanrı Adad'ın boğası, Marduk'un ejderhası yapılıyordu.

Yeni Assur ve Babil dönemini öğrenmemizi sağlayan kaynakları sıralayabilme

Yeni Assur ve Yeni Babil krallıklarının tarihi, birçok farklı kaynaktan gelen bilgilerle yazılır. Bu kaynaklar üç başlık altında toplanabilir: Yazılı kaynaklar, arkeolojik kaynaklar ve yabancı kaynaklar. MÖ birinci binyılın ilk yarısını kapsayan bu iki krallık dönemi için yazılı kaynaklar oldukça zengindir. Özellikle Yeni Assur Krallığı, resmi kayıtların tutulması konusunda oldukça titiz davranmıştır. Başkentler ve eyalet merkezlerinde bulunan resmi arşivlerde sayısız çivi yazılı belge günümüze ulaşmıştır. Başkentlerde devletin hizmeti için yazıcı sınıfını yetiştiren okulların bu dönemde de önemli bir kurum olduğu anlaşılmaktadır. Yazılı kaynaklar, annallar, mektuplar, kral listeleri gibi birçok grupta toplanabilecek içeriğe sahiptir. Arkeolojik kaynaklar bütün Assur ve Babil kentlerinde arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan bu döneme ait mimari, sanat, günlük yaşam, savaş, din gibi alanlarda yapılmış veya üretilmiş eşyalardır. Yabancı kaynaklar, Yeni Assur Krallığı'nın çağdaşı olan Geç Hitit kent devletleri, Urartu, Babil, Mısır ve daha sonraki döneme ait olan Antik Yunan yazılı belgelerinden oluşur.

Kendimizi Sınavalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Yeni Assur Krallığı'nın kronolojisi konusunda bilgi veren yazılı kaynaklardır?

- a. Annallar
- b. Limmu listeleri
- c. Mektuplar
- d. Gösteriş yazıtları
- e. Hiyeroglif yazıtlar

2. Aşağıdakilerden hangisi Yeni Assur ve Yeni Babil krallıkları hakkında bilgi veren yabancı kaynaklardan biri **değildir**?

- a. Urartu yazıtları
- b. Geç Hitit yazıtları
- c. Mısır yazıtları
- d. Eski Ahit
- e. Lidya yazıtları

3. Kral Aşurbanipal'ın kütüphanesi hangi kentte bulunmuştur?

- a. Assur
- b. Babil
- c. Dur-Şarrukin
- d. Ninive
- e. Kalhu

4. Yeni Assur döneminde kurulun **ilk** başkent hangisidir?

- a. Kalhu
- b. Assur
- c. Ninive
- d. Babil
- e. Dur-Şarrukin

5. Yeni Assur ve Babil krallıklarında kralın yönetme yetkisini kimden aldığına inanılırdı?

- a. Halktan
- b. Kanunlardan
- c. Tanrıdan
- d. Ordudan
- e. Babasından

6. Yazılı belgelere göre Yeni Assur ordusunda **en çok** kaç asker bulunurdu?

- a. 50 000
- b. 70 000
- c. 100 000
- d. 120 000
- e. 150 000

7. İhtar Kapısı hangi kentte bulunmaktaydı?

- a. Babil
- b. Assur
- c. Tuşhan
- d. Karkamış
- e. Ninive

8. Sarayların kapılarına kötü ruhlardan korunmak için yerleştirilen başı insan, gövdesi hayvan biçiminde kanatlı heykellere ne ad verilmektedir?

- a. Stel
- b. Kabartma
- c. Lamaşşu
- d. Ziggurat
- e. Fresko

9. Babil'in **en büyük** tanrısı hangisidir?

- a. İhtar
- b. Adad
- c. Sin
- d. Marduk
- e. Şamaş

10. Yeni yılın başlangıcı hangi ayda kutlanan törenlerle ilan edilirdi?

- a. Ocak
- b. Şubat
- c. Mart
- d. Nisan
- e. Mayıs

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. b	Yanıtınız yanlışsa “Yeni Assur ve Babil Tarihinin Kaynakları” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. e	Yanıtınız yanlışsa “Yeni Assur ve Babil Tarihinin Kaynakları” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. d	Yanıtınız yanlışsa “Arşivler” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. a	Yanıtınız yanlışsa “Kentleşme ve Sanat” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. c	Yanıtınız yanlışsa “Devlet Yönetimi” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. d	Yanıtınız yanlışsa “Ordu” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. a	Yanıtınız yanlışsa “Kentleşme ve Sanat” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. c	Yanıtınız yanlışsa “Sanat” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. d	Yanıtınız yanlışsa “Din” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. c	Yanıtınız yanlışsa “Din” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Sümer ve Akkad isimleri çivi yazılı belgelerde anılmaktaydı. Çivi yazısının ortadan kalkmasıyla bu toplumların isimleri unutuldu. Yeni Assur ve Yeni Babil krallıklarının Doğu Akdeniz kıyılarına, özellikle de Kudüs’e yaptıkları seferlerin ve bu bölgede yaptıklarının Eski Ahit’te anlatılması unutulmalarını engellemiştir.

Sıra Sizde 2

Yeni Assur Krallığı döneminde ordu piyade, süvari ve atların çektiği savaş arabalarından oluşuyordu. Piyade sınıfı en büyük bölüm idi. Süvari sınıfı bozkır kökenli yarı göçebe toplumların Yakındoğu’ya gelişle yavaş yavaş gelişmiştir. Assur Krallığı döneminde yapılmış kabbartmalar üzerinde kale kapılarını kırmak için geliştirilmiş tekerlekli koç başları ve benzeri ağır silahlar resmedilmiştir. Ayrıca kalelere girmek için tüneller kazdıkları, uzun merdivenler yaptıkları da gözükür.

Sıra Sizde 3

Yeni Assur ve Babil’de sanatçılar eserlerinin konularını seçmekte ve bunları işlemekte özgür değildiler. Devleti, tanrıları ve kralı yüceltmek sanatın en temel amacıydı. Bu nedenle krallar ve tanrılar sahnelerin merkezinde, diğer figürlerden farklı olarak betimlenmiştir. Assur ve Babil’e direnen düşmanlar ise aşağılamak amacıyla, yaralı, esir veya yenilmiş olarak gösterilmiştir. Ancak Assur ve Babil’de sanat oldukça gelişmişti. Bunda sanatçıların iyi eğitim almalarının, çevre kültürlerden sanatçıların birikimlerinden yararlanmalarının önemli rolü vardır.

Yararlanılan Kaynaklar

- Gates, C. (2003). **Ancient Cities**, London.
- Handcock, P.S.P. (1912). **Mesopotamian Archaeology**, London.
- Köroğlu, K. (2010). **Eski Mezopotamya Tarihi. Başlangıcından Pers Dönemine Kadar**, İstanbul.
- Kuhrt, A. (2007). **Eskiçağ’da Yakındoğu I-II** (Çev. D. Şendil), İstanbul.
- Layard, A. H. (1853). **The Monuments of Nineveh**, London.
- Layard, A. H. (1853b). **A Second Series of the Monuments of Nineveh**, London.
- Loud, G.-Altman, C.B. (1938). **Khorsabad II. The Citadel and the Town**, Chicago.
- Oates, J. (2004). **Babil** (Çev. F. Çizmeli), Ankara.
- Roaf, M. (1996). **Mezopotamya ve Eski Yakındoğu** (Çev. Z. Kılıç), İstanbul.
- Sevin, V. (1991). **Yeni Assur Sanatı I. Mimarlık**, Ankara.
- Unger, E. (1931). **Babylon**, Berlin.
- Van de Mieroop, M (2006). **Antik Yakındoğu’nun Tarihi** (Çev. S. Gül), Ankara.

7

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Eski Mısır'ın coğrafyasının yaşam biçimi üzerindeki etkisini açıklayabilecek,
- Eski Mısır tarihinin dönemlerini açıklayabilecek,
- Eski Mısır'ın siyasi olaylarını tartışabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Nil Nehri
- Krallık
- Firavunlar
- Kadeş Antlaşması

İçindekiler

Eski Mezopotamya ve
Mısır Tarihi

Eski Mısır Tarihi

- GİRİŞ
- ERKEN DEVİR (1-2. SÜLALELER)
(YAKL. OL. MÖ 2920-2650)
- ESKİ KRALLIK (3.- 8. SÜLALELER)
(MÖ 2650-2134)
- BİRİNCİ ARA DÖNEM
(MÖ 2134-2040)
- ORTA KRALLIK (11.-14.
SÜLALELER) (MÖ 2040-1640)
- İKİNCİ ARA DÖNEM
(MÖ 1640-1532)
- YENİ KRALLIK (18-20. SÜLALELER)
(MÖ 1550-1070)
- ÜÇÜNCÜ ARA DÖNEM
(MÖ 1070-712)
- GEÇ DÖNEM (25-31. SÜLALELER)
(MÖ 712-332)

Eski Mısır Tarihi

GİRİŞ

Coğrafi Koşullar

Mısır, 15-25 km genişliğindeki Nil Vadisi'ni kaplar. Dünyanın en uzun nehri (6695 km) olan Nil, Viktorya Gölü civarından ortaya çıkar ve kuzeye doğru akarak Akdeniz'e dökülür. Eski Mısır Uygarlığı, Nil Vadisi'nde gelişmiştir. Nil Vadisi'nin batısını dağlık olan Batı Çölü, doğusunu Doğu Çölü, Kızıldeniz tepeleri ve Kızıldeniz sınırlamaktadır. Kuzeyde Delta Bölgesi'nden başlayan vadi, güneyde çağlayanlara kadar uzanır. Çağlayanlar bölgesinde bulunan kayalıklar geçişi zorlaştırır. Çağlayanların güneyinde ise Sudan (Eskiçağ'da Nubya) yer alır. Eski Mısır'ın geleneksel güney sınırı Birinci Çağlayan'dır. Buradan kuzeye Memfis'e kadar olan bölge Yukarı Mısır, Memfis'in kuzeyindeki Nil Deltası ise Aşağı Mısır olarak adlandırılır. Memfis ile Abidos arasındaki bölge bilim adamlarınca Orta Mısır adıyla anılır. Ancak Eski Mısırlılar "İki Ülke" dediklerinde sadece Aşağı ve Yukarı Mısır'ı ifade etmişlerdir.

Nil Vadisi'nin 200 km batısında vadiye paralel olarak kuzey güney yönünde Siwa, Bahariye, Farafr, Dahla ve El Harga gibi adlar taşıyan vahalar dizisi bulunur. Bu vahalar da Mısırlılar tarafından iskân edilmiştir.

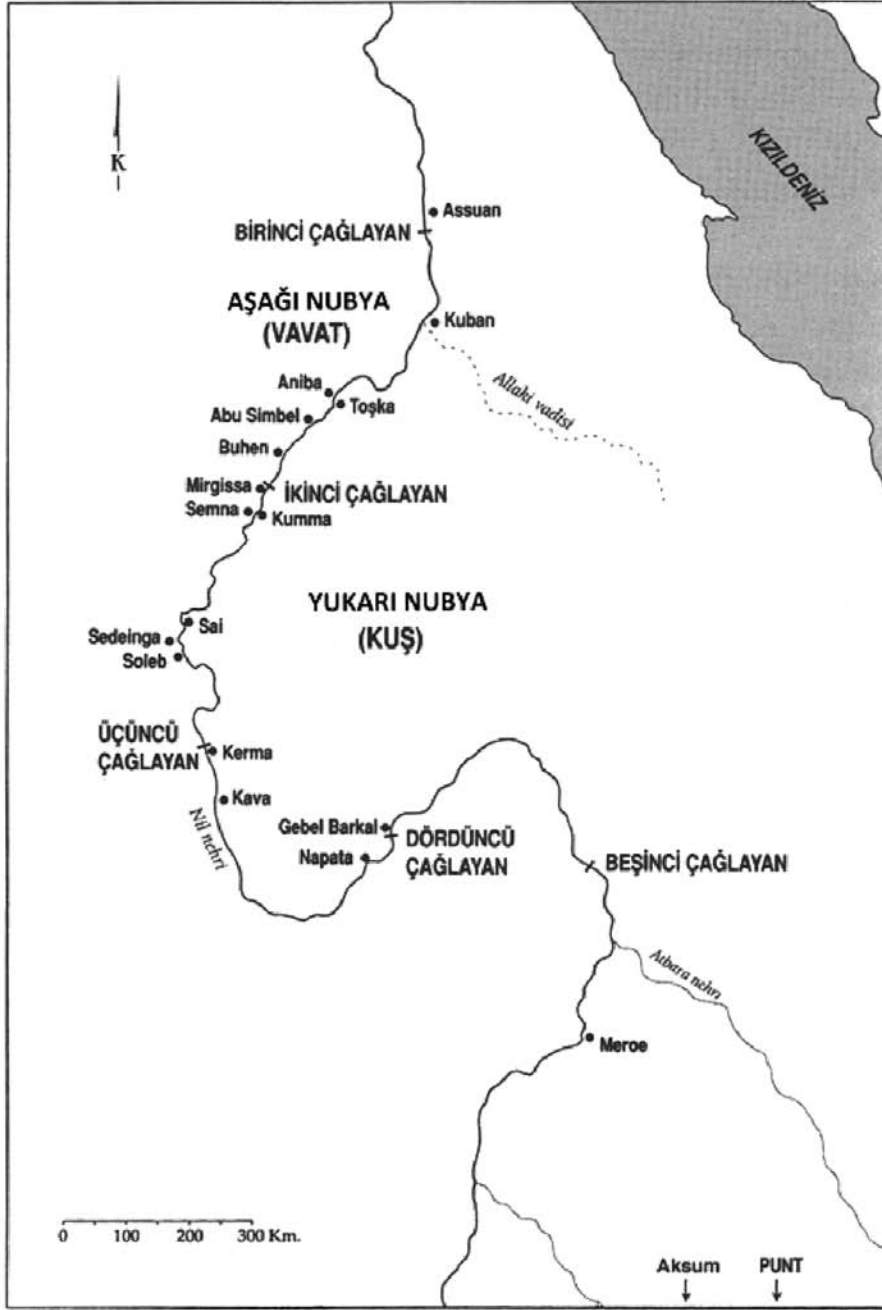
Eskiçağ'da ülkenin saldırıya en açık bölgesini kuzeyi oluşturmaktaydı. Libya, Sina Yarımadası ve Suriye'ye de kuzeydeki Delta Bölgesi'nden geçitler vardır. Ülkenin büyük bölümünün dış dünyadan soyutlanmış olması, homojen bir Mısır uygarlığının yaratılmasına neden olmuştur.

Eskiçağ'da Nil Vadisi'ne hemen hemen hiç yağmur yağmazdı. Bu nedenle toprağın verimliliği, tümüyle Nil Nehri'nin taşkınlarına bağlıydı. Güneydeki Etiyopya dağlarına yağın yaz yağmurları Nil Nehri'nin her yıl düzenli olarak taşmasına neden olurdu. Nil Nehri Mayıs ayında yükselmeye başladı ve Temmuz'dan Ekim'e kadar vadi üzerinden akardı. Bu mevsime eski Mısırlılarca "Taşkın (akhet)" denirdi. Kasım'ın başında sular çekilmeye başlar, nehir yavaş yavaş yatağına gerilerdi. Nehrin getirdiği balçık, yatağının iki yanında birikir ve verimli tarım topraklarını oluştururdu. Kasım ile Şubat arasındaki "Ekim (peret)" mevsiminde tarla sınırları belirlenir, tarlalar sürülür ve tohumlar toprağa ekilebilirdi. Mart'tan Haziran'a kadarki dönem ise "Hasat (shemu)" mevsimiydi. Olgunlaşan ürünlerin hasadı bu mevsimde yapılırdı. Herodotos, "Mısır Nil'in bir armağanıdır" diyerek bu nehrin

Resim 7.2

*Nubya Haritası
(Hornung 2004b,
s. 8).*

Eski Mısır'da üretilen başlıca ürünler arasında, ekmek yapımında kullanılan düşük kaliteli Emer buğdayı, arpa, mercimek, nohut, soğan, sarımsak, başta hurma olmak üzere çeşitli meyveler, yem bitkileri ve susam sayılabilir. Delta kesiminde ve vahalarda yetiştirilen üzüm kırmızı ve beyaz şarap yapımında kullanılırdı. Ayrıca nar ve hurma şarabı ile bira da yapılırdı. Bataklık alanlar zenginlerin avladığı av hayvanlarının ve papirüslerin bol bulunduğu alanlardı. Papirüsler bir tür kâğıt, hasır, tekne ve alet yapımında kullanılırdı. Papirüs ve ekimi yapılan ketenden giysi,

halat ve yelken bezi imal edilirdi. Arıcılık önemliydi ve bal başlıca tatlandırıcı olarak kullanılırdı.

Hayvancılık, bataklık kıyısındaki alanlarda ve Delta Bölgesi'nde yapılırdı. En çok tercih edilen et türü sığır etiydi, ancak koyun, keçi, domuz ve ceylan eti de yenirdi. Ördek, kaz, güvercin ve yabani kuşlar da tercih edilen yiyeceklerdendi. Yeni Krallık ve Yunan - Roma dönemlerinde tavuk yaygınlaşmıştı.

Mısırlılar Nil Nehri'ni ulaşım için de kullanmaktaydılar. Özellikle suların taşma döneminde nehrin debisi güneyden kuzeye doğru ulaşma olanak sağlıyordu. Nehir üzerinde seyahat edenler belli iskelelerde mola vererek dinleniyor ve erzak alıp yollarına devam ediyorlardı.

Nil vadisinin iki yanında bulunan dağlar inşaat faaliyetleri için ihtiyaç duyulan granit, bazalt ve kalker gibi taş türleri bakımından zengindi. Bunun dışında doğu dağları ve Nubya Bölgesi'nde (Sudan) çok zengin altın yatakları da bulunmaktaydı. Sina Yarımadası'nda bakır ve firuze yatakları vardı. İnşaat faaliyetleri ve tekne yapımı için kullanılan ahşap ise bölgede yetişen hurma, incir, ılgın gibi ağaçlardan sağlanıyordu.

SIRA SİZDE

Eski Mısır'da mevsimler nasıl belirlenmişti? Tartışınız.

Sülaleler Öncesi Dönemde Mısır

Mısır'da Paleolitik Çağ'dan (Eski Taş Çağı) beri insanlar yaşamaktaydı. Paleolitik kültürlerin izleri günümüzden 500 000 yıl önceye kadar gitmektedir. Yaşam koşulları günümüzdekinden farklıydı, daha nemli, günümüzdeki ekvatorial iklim daha yakın bir iklim vardı. Bugün vadinin yarısından fazlasını kaplayan Nil Nehri, o dönemde tüm vadiyi kaplıyor ve daha sonraları çöl hâline gelecek olan yerlerde insanlara özgü yerleşim alanlarını çevresinde topluyordu. Paleolitik Çağ insanlarına ait taş aletler Nil Vadisi'ni çevreleyen dağlarda bulunmuştur.

Günümüzden 12 000 yıl önce Sahra'nın kuraklaşması ve çölleşmesi sonucunda bu bölgede avcılık ve toplayıcılıkla geçinen halklar Delta Bölgesi'ne ve Nil Vadisi'ne göç etmişlerdir. Neolitik Çağ'da (Cıvalı Taş Çağı) insanlar ilk köyleri kurmuşlar, hayvanları evcilleştirmişler, tarım yapmaya başlamışlar ve çanak çömlek üretmişlerdir. Neolitik Çağ ve Sülaleler Öncesi döneme ilişkin en önemli kültürler arasında Aşağı Mısır'da Merimde (MÖ 4300-3800) ve El-Meadı (MÖ 3300-3100), Yukarı Mısır'da ise Badari Kültürü (MÖ 5000-4000), I. Nagada Kültürü (Amra Kültürü: MÖ 4000-3500), II. ve III. Nagada Kültürü (Gerze Kültürü: MÖ 3500-3100/3000) sayılabilir.

Arkeolojik buluntular ve daha sonraki dönemlere ait yazılı kaynaklar, Sülaleler Öncesi Dönem'de Yukarı Mısır ve Aşağı Mısır'ı yöneten krallar olduğunu göstermektedir. Yukarı Mısır'da Memfis civarında ve Aşağı Mısır'da Delta'da bu döneme ait üzerinde şahin motifi yer alan kraliyet amblemleri bulunmuştur. Aşağı Mısır kralları kırmızı, Yukarı Mısır kralları beyaz bir taç takıyorlardı.

ERKEN DEVİR (I-2. SÜLALELER) (YAKL. OL. MÖ 2920-2650)

Yeni Krallık Dönemi'nin başında yerleşmiş bir geleneğe göre MÖ 3000 yıllarında Menes adlı efsanevi bir kral, Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır krallıklarını tek bir krallık altında birleştirmeyi başarmıştır. Ancak Yukarı Mısırlıların başkenti olduğu sanılan Hierakonpolis'te bulunmuş olan, tapınağa adak olarak sunulmuş Narmer Levhası'nın bir yüzündeki kabartmalarda, Yukarı Mısır'ın beyaz tacını giyen Kral Narmer,

Delta Bölgesi'ni ele geçirip bir reisi esir alırken betimlenmiştir. Levhanın diğer yüzünde de Narmer, Aşağı Mısır'ın kırmızı tacını giymiş şekilde resmedilmiştir. Narmer Levhası sayesinde bugün birçok tarihçi Mısır'ın gerçek birleştiricisinin Narmer olduğu konusunda fikir birliği içindedir.

Mısır Devleti'nin bu şekilde kuruluşundan Büyük İskender'in MÖ 332 yılında Mısır'a gelişine kadar geçen süredeki Mısır tarihi, Eski Mısırlı tarihçi **Manetho** tarafından 31 sülaleye ayrılmıştır.

Mısır, Erken Devir'de 1. ve 2. sülaleler tarafından yönetilmiştir. 1. Sülale efsanevi kral Menes'le başlar. Menes'in gerçekten yaşadığına ilişkin izler kesinlik kazanmamıştır. Kendi dönemlerinde bu krallar resmi unvanlarını oluşturan **Horus** adlarıyla tanınırlardı, kral listelerinde geçen doğum adları kullanılmazdı. Bu nedenle kral listelerinde adı geçen Kral Aha ile Menes'in aynı kişi olduğu düşünülmektedir. 1. Sülale'yle birlikte yazı yaygın olarak kullanılmaya başlamış ve siyasi başkent olarak Memfis kurulmuştur. Abidos ve Hierakonpolis bu dönemin diğer önemli merkezleridir. 1. Sülale'nin Yakınoğu ve Libya ile ilişkileri olmuştur. Ülke toprakları güneyde İkinci Çağlayan'a kadar uzanmıştır. Bu dönemde krallar ve saray halkı Abidos'ta çölün içlerinde bir mezarlığa gömülmüşlerdir. Mütevazı boyutlarda inşa edilmiş olan bu mezarlar sonraki dönemlerde soyulmuşlardır. Yüksek devlet görevlilerinden bir grup ise Sakkara'nın kuzeyinde çölün yanında inşa edilmiş mezarlara gömülmüşlerdir.

2. Sülale'nin ilk kralı Peribsen Mısır tarihinde Horus değil **Seth** unvanı taşıyan ilk ve tek kraldır. Peribsen adının bir Horus adı olan Sehmehib'den değiştirdiği düşünülmektedir. 2. Sülale döneminin başında kraliyet mezarlığı Sakkara'ya taşınmıştır. Kral Hasehemvi döneminde Suriye - Lübnan bölgesindeki liman kenti olan Biblos ile ticaret ilişkileri kurulmuştur. Yukarı Mısır'da birçok taş yapı inşa ettirilmiştir. Bu dönemde gerek kraliyet gerekse özel kişilerin yaptırdığı taş heykellerin kalitesi artmıştır. Hasehemvi tüm rakiplerini ortadan kaldırarak, devletin bütünlüğünü güvence altına almış, krallık dini oluşturulmuştur.

Sonuç olarak, Erken Devirde Mısır'ın sınırları kuzeyde Delta Bölgesi'nden güneyde Birinci Çağlayan'a kadar uzanmıştır. Mısır merkezî devlet yönetimi oluşturulmuş ve yüzyıllarca kullanılacak olan krallık modeli geliştirilmiştir. Hiyeroglif yazı ve krallık dini yaygınlaşmıştır.

Manetho: Ptolemaioslar döneminde (MÖ 289-246) yaşamış Eski Mısırlı tarihçi ve rahip. Yunanca yazdığı *Aegyptica/ Mısır Tarihi* adlı eserinde Mısır Devleti'nin kuruluşundan Büyük İskender'e kadar geçen sürede başa geçen Mısır krallarını 31 sülaleye ayırmıştır.

Horus: Şahin başlı, insan gövdeli ya da şahin şeklinde gösterilen gökyüzü tanrısıdır. Mısır'ın ilk devlet tanrısıdır. Tanrı Osiris ve tanrıça İsis'in oğludur. Kralla yakından ilişkiliydi. Kral mutlak bir hükümdar ve aynı zamanda tanrı Horus'un yeryüzündeki temsilcisiydi.

Seth: Kimliği belirsiz bir hayvan başlı, insan gövdeli, düzensizliğin çöllerin, fırtınaların ve savaşın tanrısı. Osiris'in kardeşi.

Erken Devirde Eski Mısır'daki önemli gelişmeleri maddeler hâlinde yazınız.

SIRA SİZDE

ESKİ KRALLIK (3.- 8. SÜLALELER) (MÖ 2650-2134)

3. ve 4. sülaleler düzeni ve barışı sağlayarak Klasik Mısır uygarlığının temellerini atmışlar ve güçlendirmişlerdir. Eski krallıkta kraliyet ve yönetim merkezi Memfis kentidir. Memfis modern Kahire'nin yaklaşık 20 km güneyindedir. Geleneksel düşünceye göre ilk kral Menes tarafından kurulmuştur ve aynı zamanda tanrı Ptah kültüne tapınılan büyük bir dinsel merkezdir.

3. Sülale krallarının siyasi faaliyetleri hakkında çok az bilgi vardır. Bu sülalenin güçlü krallarından Coser (MÖ 2630-2611) zamanında birinci ve ikinci çağlayanlar arasındaki Aşağı Nubya Bölgesi ilk kez egemenlik altına alınmıştır. 3. Sülale döneminden itibaren Mısır, Sina'da bakır ve firuze madenlerine sahip olmuş ve işletmeye başlamıştır. 3. Sülale'nin son kralı Huni (MÖ 2599-2575) Nil'in Elefantin Adası'nda bir kale kurarak Mısır'ın Birinci Çağlayan'daki güney sınırını iyice güvence altına almıştır.

3. Sülale ile birlikte mütevazı binalardan anıtsal taş mimariye geçilir. Tuğla, ahşap ve hasırdan inşa edilen Coser'in krali ikametgâhı Sakkara'daki Basamaklı Piramit'in etrafını kuşatan anıtsal bir taş yapıya dönüştürülür. Krali atölyelerde gerçek boyutta ilk taş heykeller yontulur ve kabartma sanatı gelişir. Coser'in ikametgâhının yakınındaki Sakkara platosunda, veziri mimar İmhotep tarafından inşa edilen 6 basamaklı ve 60 m yüksekliğinde Basamaklı Piramit yükselir. Dünyanın en eski piramidi olan bu yapının güneydoğusunda küçük ibadet odalarıyla çevrili bir tören avlusu vardır. Coser'in halefleri olan krallardan Sehemhet (MÖ 2611-2603) Sakkara'da, Coser'in Basamaklı Piramidi'nin güneybatısında, kral Huni ise Meidum'da yaptırmaya başladıkları piramitleri bitirememişlerdir.

4. Sülale'nin ilk kralı Snefru Nubya bölgesine sefer yapmış 7 000 esir ve 200 000 baş hayvanı ganimet olarak almıştır. Kuzeyde bakır madenleri bakımından zengin olan Sina Yarımadası'na, Fenike'ye ve batıdaki Libyalılara karşı da sefer yapmıştır. 4. Sülale büyük piramitlerin dönemidir. Eski Krallık Dönemi'nde 3. ve 4. sülaleler zamanında inşa edilen ünlü piramitler o döneme "Piramitler Çağı" adının verilmesine neden olmuştur. Snefru (MÖ 2575-2551), Meidum'da Huni'nin başladığı piramidin yapımına devam eder, ancak daha sonra kendi piramit kompleksini yapmak için inşaatı yarım bırakır. Dahşur'da "Eğik piramit" ve "Kızıl Piramit" olarak adlandırılan iki piramit yaptırmıştır. Kızıl Piramit geometrik olarak ilk gerçek piramittir.

Babası Snefru'nun yerine geçen Keops'un (Hufu) (MÖ 2551-2528) Giza Platosu'nda yaptırdığı piramit 146 m yüksekliğiyle Eski Mısır'da inşa edilmiş en büyük piramittir. Ayrıca Dendara'da ilk Hathor tapınağını da yaptırmıştır. Keops saltanatı sırasında babası Snefru gibi Sina Yarımadası'na yapılan seferlere devam etmiştir. Keops'un yerine geçen oğlu Ra'cedef de (MÖ 2528-2520) kendisine Giza'nın 8 km kuzeyindeki Abu Ravvaş kayalık tepelerinde bir piramit yaptırmak istemiş ancak erken ölümü sonucu inşaat yarım kalmıştır. Ra'cedef'in yerine geçen kardeşi ya da üvey kardeşi olan Kefren (Hafre) (MÖ 2520-2494) mezar kompleksini Keops Piramidi'nin hemen güneybatısına yaptırır. Kefren'in oğlu Mikerinos (Menkaure) (MÖ 2490-2472) Giza'daki son piramidi yaptırmıştır. Bu piramit 66,5 m yüksekliğinde olup Keops ve Kefren piramitlerinden çok alçaktır. Giza piramitleri Mısır'ın en görkemli anıtları olarak karşımıza çıkarlar. Anıtsal mimariye sahip olan piramitler güç ve zenginliğin simgesiydiler. Keops Piramidi antik dünyanın yedi harikasından birini oluşturur. Yapılardan başka 4. Sülale zamanında heykeltıraşlık, kabartma, yazıt ve mezar hediyelerinde de parlak, üstün bir sanat anlayışı görülür.

4. Sülale'nin son firavunu Şepseskaf (MÖ 2472-2467) kendisine piramit yerine çok büyük bir **mastaba** yaptırmıştır.

5. Sülale firavunları Sina Yarımadası'na seferler yapmışlar ve buradaki kabilelerle çatışmışlardır. Ayrıca Libya yağmalanmıştır. Suriye ile ekonomik ve diplomatik ilişkiler güçlendirilmiştir. Ticaret ilişkileri ise Ege'ye ve Girit'e kadar uzanmıştır. 5. Sülale zamanında piramitlerin boyutları küçülmüştür. Bu sülaleden Userkaf (MÖ 2465-2458) Sakkara'da Basamaklı Piramit'in hemen yanı başına küçük bir piramit yaptırmış buna Abusir yakınlarında Güneş Tanrısı Ra için yaptırdığı anıtsal bir tapınağı eklemiştir. Ondandır Menkauhor'a (MÖ 2396-2388) kadar gelen beş kral da bu tür güneş tapınaklarını piramit mezarlarının yanına yaptırmaya devam etmişlerdir. Günümüze kadar bu tapınaklardan sadece Userkaf ve Neuserre'ye (MÖ 2416-2392) ait olanlar kazılıp gün ışığına çıkarılabilmektedir. Kazılan iki tapınak gibi diğerlerinin de Abusir köyünün kuzeyindeki Memfis **Nekropolü**'nün bir bölgesinde olduğu tahmin edilmektedir. Ra (güneş) tapınakları da piramitler gibi bir vadi

Mastaba: Sedir anlamına gelen Arapça bir sözcüktür. Bir mastaba, dik ya da hafif eğimli kerpiç ya da taş duvarları olan, dikdörtgen planda bir oda görünümündedir. Tavan genellikle düzdür. Zemin altında, tavandan dik bir kuyu ile inilen mezar odası vardır.

Nekropolis: Yunanca mezarlık (Ölüler Kenti) anlamına gelen sözcük. Genellikle uzun süre kullanılan, geniş ve önemli gömü alanlarını niteler.

tapınağı, geçit yolu ve kült tapınağından oluşmaktadır. Ancak kült tapınağının ardında piramit değil yüksek ve eğimli bir kaidenin üzerinde bir sütun ya da dev bir dikilitaş yükselir. Bu sülalenin son kralları zamanında güneş dininin öneminde bir azalma olmuş ve güneş tapınaklarının yapımı sona ermiştir.

4. ve 5. sülaleler tarihinin en önemli gelişmelerinden biri, güneş dininin ortaya çıkmasıdır. Mısır firavunları, “Ra’nın Oğlu (Güneş Tanrısı’nın Oğlu) Horus” unvanını kullanmaya başlamışlardır.

Eski Krallık zamanında Mısır toprakları güneyde Aşağı Nubya, Kuzeyde Sina Yarımadası’na kadar uzanıyordu. 6. Sülale, kral Teti (MÖ 2323-2291) tarafından kurulmuştur. O’nu I. Pepi (2289-2255) ve II. Pepi (MÖ 2246-2152) takip etmiştir. Bu sülale döneminde de monarşik kurumlar gelişmiştir. I. Pepi döneminde Mısır birlikleri Doğu Çölü ve Nubya’ya sefer düzenlediler. Kuzeyde Sina bölgesindeki bedeviler (Kum halkı) ve Güney Filistin’deki kabileler mağlup edildi. I. Pepi’nin oğlu kral Merenre (MÖ 2255-2246) zamanında da Doğu Çölü’ne ve Nubya’ya keşif seferleri yapılmış ve Nubya şefleri tarafından sunulan vergiler kral Merenre tarafından kabul edilmiştir. Merenre genç yaşta ölünce yerine geçen üvey kardeşi ve 6. Sülale’nin son firavunu olan II. Pepi’nin uzun saltanatında (MÖ 2246-2152) yaşanan gerileme Eski Krallığın çöküşünü hazırlamıştır. Bu çöküş dış etkilere kaynaklanmamıştır. II. Pepi çocuk yaşta tahta çıktığı için ülke siyasetinin uzun süre kralın annesi ve eyalet yöneticisi olan aile üyeleri tarafından belirlenmesi, krallığı ve yönetimi zayıflatmıştır. Krallığın zayıflamasında kralın yetişkinliğinde bile güçlü bir kişilik olmamasının etkisi olmuştur.

7. ve 8. sülaleler zamanında (MÖ 2150-2134) çok kısa sürelerle tahtta kalan 75 civarında kral başa geçmiştir. Bu krallar döneminde otorite kaybedilmiştir. 8. Sülale’nin sonuna gelindiğinde ülkenin birliği tamamen bozulmuş ve Memfis kraliçe ikametgâh işlevini yitirmiştir. 8. Sülale’nin son kralı Neferirkare ile Eski Krallık Dönemi sona ermiş ve I. Ara Dönem başlamıştır.

BİRİNCİ ARA DÖNEM (MÖ 2134-2040)

Bu dönemin başında başkent Memfis, Fayyum Bölgesi’nin güneyinde Herakleopolis kentinde oturan eyalet yöneticisi bir ailenin eline geçmiştir. Bu aile krallık makamını devralarak, 9. ve 10. sülaleleri kurmuştur.

Yukarı Mısır’da ise Teb kentinde yerel bir sülale tarafından 11. sülale kurulmuştur. Teb sülalesiyle daha güneydeki Elefantin eyalet yöneticileri arasında yakın akrabalık ilişkileri vardı. Teb ile Elefantin’i ayıran Edfu ve Hierakonpolis eyaletleri yöneticisi Anktifi de Yukarı Mısır’da bağımsız hareket eden bir başka güçtü.

Teb hükümdar ailesi kraliyet unvanını Herakleopolis eyalet yöneticileriyle aynı zamanda almışlardır. 11. Sülale’nin ilk kralı I. İnyotef (Sehertavi) (MÖ 2134-2118) Teb Bölgesi’nin kralı olmuştur. Kardeşi II. İnyotef (MÖ 2118-2069), krallığı zamanında Anktifi’nin ölümünden yararlanarak Hierakonpolis ve Edfu eyaletlerini de ele geçirerek Birinci Çağlayan’a kadar Yukarı Mısır’ın sahibi olmuştur. Yöneticileri Herakleopolis’te oturan Kuzey Krallığı ve yöneticileri Teb’de oturan Güney Krallığı Mısır’ın tamamına sahip olmak için başlangıçta savaşmalarına rağmen daha sonra iç sorunlarla uğraşmak zorunda kaldıklarından dostça geçinmeyi yeğlemişlerdir. Güney Krallığı’nın kralı III. İnyotef’in (MÖ 2069-2061) saltanatı genelde sakin geçer. II. I. İnyotef’in oğlu I. Mentuhotep (MÖ 2061-2010) Güney Krallığı’nın başına geçtiğinde Kuzey Krallığı’nın başına da Merikare geçer. Merikare, Teb’in egemenliğindeki Tinit Eyaleti’ni işgal etmek ister. Ancak Güney Krallığı saldırıyı püskürtmüş ve Tinit’e saldırıya karşılık olarak Siut’u (Asyut) almış ve bundan sonra da Kuzey Krallığı

ğr'nın merkezi Herakleopolis'i ele geçirmiştir. Kuzey Krallığı böylelikle yıkılmıştır. Daha sonra Memfis ve Delta bölgesi de I. Mentuhotep'in eline geçmiştir. Böylece Mısır siyasi olarak yeniden birleştirilmiş ve Birinci Ara dönem sona ermiştir.

ORTA KRALLIK (II.-14. SÜLALELER) (MÖ 2040-1640)

I. Mentuhotep (MÖ 2061-2100) iki ülkeyi birleştirmesi nedeniyle saltanatının geri kalan bölümünde Horus adını, "Horus Sema - tau = İki ülkeyi birleştiren" olarak değiştirmiştir. Teb kenti Mısır'ın başkenti hâline gelmiştir. Onun zamanında Mısır'a kereste sağlamak için Biblos'a seferler yapılmıştır. Yukarı Mısır'da krali imar faaliyetleri görülmüştür. Deir el-Bahri'de mezar kompleksleri yapılmıştır. Siyasal ve ekonomik istikrara sahip bir devlet oluşturulmuştur. Oğlu II. Mentuhotep de (MÖ 2100-2198) babasının imar programını devam ettirmiş ve Delta Bölgesi'ne kadar yaymıştır. II. Mentuhotep yöresel beylerle anlaşmış, onların desteği ile ülkenin birliğini yeniden sağlamıştır. Göçebe saldırılarına karşı ülke sınırlarını güvenlik altına almış, Mısır'ın etkisini Nubya'ya kadar uzatmıştır. 11. Sülale'nin son kralı III. Mentuhotep (MÖ 2198-2191) gayri meşru bir kral olduğu için sonraki kral listelerinde yer almamıştır. O da başa geçer geçmez büyük imar projeleri yürütmüştür. Veziri olan Amenemhet nasıl olduğu bilinmeyen bir şekilde tahtı ele geçirmiş ve 12. Sülale'nin ilk kralı olmuştur.

I. Amenemhet (MÖ 2191-2162) zamanında Mısır 11. Sülale kralları döneminden sonraki ikinci parlak dönemini yaşamıştır. I. Amenemhet, Orta Mısır'da Memfis'in 30 km güneyinde Lişt köyü yakınındaki İçtavi'yi (kentin adının anlamı: iki ülkeyi ele geçiren Amenemhet'tir) yeni bir başkent olarak kurmuştur. Ayrıca ikametgâhının yakınında kendine ait bir piramit yaptırmıştır. İkinci Çağlayan'da Buhen Kalesi'nin yapımına başlamıştır. Böylece Güney Nubya'daki taş ocakları ve altın madenlerini daha kolay kullanabilmiştir. Asya'dan gelecek bedevi akınlarını önlemek için Delta'nın doğu sınırında surlar inşa ettirmiştir. Bakır ve turkuaz yataklarının bulunduğu Sina Bölgesi de kontrol altına alınmıştır. Libyalılara karşı kuzeybatıda bir sur ya da kale olmaması nedeniyle bu bölgenin güvenliği de sık sık yapılan seferlerle sağlanmıştır. I. Amenemhet, kendi ölümünden sonra tahtın el değiştirmesini kolaylaştırmak için, oğlu I. Senusret'i (MÖ 2162-2126) tahta ortak ederek yeni bir gelenek başlatmıştır. Bu sistem 12. Sülale'nin diğer kralları tarafından da uygulanmıştır.

I. Amenemhet ve I. Senusret ortak saltanatı zamanında güneyde İkinci Çağlayan'a kadar olan topraklar egemenlik altına alınmıştır. Bu seferleri bizzat Senusret düzenlemiştir. Aşağı Nubya'da büyük kaleler dizisi inşasına başlanmıştır. Mısır'ın genelinde geniş çaplı inşaa faaliyetleri yürütülmüştür. I. Senusret Libya seferindeyken babası I. Amenemhet öldürülmüştür. Ancak ortak krallık sistemi nedeniyle bir karışıklık yaşanmadan I. Senusret kral olmuştur. Senusret List kentinde yaşamış ve piramit mezarını oraya yaptırmıştır. Nubya'nın tamamını kolonileştirmiş, Mısır'ın etkinliğini Üçüncü Çağlayan'ın güneyindeki Kerma'ya ve Kuş Bölgesi'ne kadar uzatmıştır.

I. Senusret de babası gibi ölümünden üç yıl önce oğlu II. Amenemhet'i taht ortaklığı yaptı. II. Amenemhet (MÖ 2126-2122) babası I. Senusret'in sağladığı sağlam konum nedeniyle askeri sefer yapma gereği duymadı. O ve halefi II. Senusret (MÖ 2122-2114) zamanında 50 yıllık bir barış dönemi yaşanmıştır. II. Amenemhet döneminde Punt, Suriye, Asya, Girit, Babil, Biblos, Ugarit ve Küçük Asya ile ticari faaliyetlerde bulunulmuştur. Senusret, Piramit mezarını Memfis yakınlarında yaptırdı. Ölümünden sonra yerini tahta ortak ettiği oğlu II. Senusret alır. Fayyum Bölgesi'nde Moiris Gölü ve çevresinde kurulan barajlar, bentler ve açılan kanallarla dü-

zenli sulama yapılarak bölge verimli hale getirilmiştir. II. Senusret zamanında da devam eden barış döneminde eyalet yöneticileri güçlerini arttırlar.

II. Senusret'in iktidarı paylaştığı III. Senusret'in (MÖ 1878-1841) tahta çıkışıyla iç ve dış politika yeniden hareketlenmiştir. Yeni kral ilk iş olarak eyalet yöneticilerinin etkinliğine son vermiştir. Mısır'ın idari teşkilatında reform yapmış ve ülkeyi dört idari bölgeye ayırmıştır. Onun hareketli dış politikası Mısır'ın en önemli krallarından biri olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Nubya'da İkinci Çağlayan'ın güneyine inerek burayı inşa ettirdiği yeni kaleler ve büyüttüğü eski kalelerle güvenli hale getirmiş ve Mısır'ın güney sınırını Semna'ya kadar uzatmıştır. Nubya'da 18. Sülale'nin sonuna kadar bir tanrı olarak görülmüş, Semna'daki tapınak ona ve yerel tanrı Deduen'e adanmıştır. III. Senusret'in Mısır'daki en göz alıcı kalıntıları heykelleridir. Bu heykellerde ilk kez zengin ama yaşlı, yıpranmış bir yüz ifadesi görülür. Bu ifadeyle krallığın zorluğu belirtmeye çalışılmıştır. İmar faaliyetleri olarak da Delta'nın doğusundaki I. Amenemhet Tapınağı genişletilmiştir. Karnak yakınında savaş tanrısı Montu için bir tapınak inşa ettirilmiştir.

III. Senusret'in oğlu ve taht ortağı III. Amenemhet'in (MÖ 1844-1797) yönetimi barış içinde geçmiştir. Ülke sınırları korunmuştur. Mısır etkisi Üçüncü Çağlayan'ı aşarak bir ticaret kenti olan Kerma'ya kadar uzanmıştır. Sina'daki bakır ve turkuaz ocakları işletilmeye devam etmiştir. Fayyum Bölgesi'nde iki piramit ve çeşitli anıtlar Şedet'te (Krokodilopolis) sular tanrısı Sobek için bir kült salonu ve Medine Madî'de yılanlı tanrıça Renenutet için bir tapınak yaptırmıştır. III. Amenemhet daha sonra Fayyum Bölgesi'nde tanrılaştırılmıştır.

III. Amenemhet'in (MÖ 1844-1797) ölümünden sonra başa geçen IV. Amenemhet (MÖ 1799-1787) güçlü bir kral değildi. Onun saltanatında bir gerileme devri başlamış olmasına rağmen ülke sınırları korunmuştur. Güneyde sınır İkinci Çağlayan'dır. Sina'daki madenler işletilmeye devam etmiştir. IV. Amenemhet'in erkek varisi olmadığı için ölümünden sonra yerine kız kardeşi Nefrusobk (MÖ 1787-1783) geçmiş ve ülkeyi dört yıl yönetmiştir. Ülkenin refah düzeyinde bir azalma olmamıştır. Nefrusobk ile 12. Sülale sona ermiştir.

13. Sülale boyunca 150 yıllık bir zaman dilimi içinde kısa sürelerle hüküm süren 70 kadar kral başa geçmiştir. İki ya da dört yıl gibi kısa aralıklarla değişen kralar nedeniyle, merkezi güç zayıflamıştır. Bu dönemde siyasal iktidar, babadan oğula geçen vezirlik kurumunun eline geçmiştir. Vezirlik kurumu Aşağı Mısır Vezirliği ve Yukarı Mısır Vezirliği olmak üzere ikiye ayrılmıştır. 13. Sülale'nin sonlarında Doğu Deltası yoğun olarak Asyalı göçmenlerin istilasına sahne olmuştur. Asyalı göçmenler merkezi hükümetten (13. Sülale) büyük oranda bağımsızlaşmış ve Delta Bölgesi'nde çeşitli küçük krallar (14. Sülale) hüküm sürmeye başlamıştır. Bunun üzerine 13. Sülale Yukarı Mısır'a çekilmiş ve sülalenin sonuna kadar Yukarı Mısır'da egemenlik sürmüştür. Bu sülalenin son krallarına ait anıtlar sadece Yukarı Mısır'da Assuan ve Abidos'ta bulunmaktadır.

İKİNCİ ARA DÖNEM (MÖ 1640-1532)

MÖ 1700'lerden sonra Suriye üzerinden Mısır'a giren bazı göçebe kavimler Doğu Delta Bölgesi'ni işgal ettiler. Mısırlılar, bu göçebeleri "yabancı diyarların şefleri" anlamına gelen "hekau - kasut" olarak adlandırdılar. Antik yazarlar bunlara (Yunancaştırarak) Hiksoslar demişlerdir. Hurri kökenli Hiksoslar Delta Bölgesi'ne egemen olmuşlar ve 15. Sülale'yi oluşturmuşlardır. Böylece Mısır'da ilk defa yabancılardan oluşan bir sülale kurulmuştur. Memfis'i ele geçirerek, Doğu Deltası'nda kendi başkentleri olan Avaris'i kurmuşlar ve Mısır'ın tanrısı Seth ile özdeşleştirdik-

leri tanrıları Baal için bir tapınak inşa etmişlerdir. Hiksos kralları tüm Mısır'a ve Filistin'in sınır bölgelerine egemen olmuşlardır. Taht üzerinde hak iddia eden diğer gruplara da anlayışlı davranmışlardır. Yukarı Mısırdaki 13. Sülale varlığını sürdürmüştür. Bu dönemde Kuzeybatı Delta'da 14. Sülalenin de varlığını sürdürdüğü düşünülmektedir. Hiksos krallarına paralel olarak bir yerlerde kendilerini kral ilan eden bir başka Asyalı krallar grubu 16. Sülaleyi oluşturur. Bu sülaleler içinde en önemlisi Yukarı Mısır'da 13. Sülale sona erince Tebli bir aile tarafından kurulan 17. Sülale'dir. 17. Sülale, Birinci Çağlayan'dan Abidos'un kuzeyindeki Kusae'ye kadar olan topraklarda hüküm sürmüştür. Bütün bu küçük krallıklar vasal olarak 15. Sülale'ye bağlıydılar. 15. ve 17. sülaleler arası "İkinci Ara Dönem (MÖ 1640-1532)" olarak adlandırılır. Altı Hiksos kralından oluşan 15. Sülale'nin en dikkat çekici kralı Hian ve haleflerinden Apepi'dir.

Hiksoslar, Mısır kültürünü hemen benimsediler. Bunun yanında Mısır'a gelirken beraberlerinde koşumlu atların çektiği savaş arabalı birlikler, çeşitli maddelerden yapılmış ayrı ayrı parçalardan oluşan güçlü bir yay, yeni kılıç çeşitleri ve farklı silahlar getirdiler ve bunlar sayesinde Mısırlıları kolayca mağlup ettiler. Ayrıca lir ve lavtayı da Mısırlılara onlar tanıtmışlardır. Bu müzik aletleri kısa zamanda moda olmuştur. Diğer yenilikler arasında, hazır bronz alaşımı ithal edilerek arsenikle yapılan bronz işçiliğine son verilmesi de vardır.

Hiksoslar Dönemi'nde Mısır bir kültürel zenginlik yaşamasına rağmen Mısırlılar, dışarıdan gelen bu istilacılara alışamamışlar ve Hiksosları benimseyememişlerdir. 17. Sülale'den II. Sekenenre Ta'o, yaklaşık 40 yıl tahtta kalan Apepi'ye karşı çıkarak Hiksosları yönetimden uzaklaştırma mücadelesini başlatmış ancak bu mücadelesi sırasında ölmüştür. II. Sekenenre Ta'o'nun oğlu Kamose (MÖ 1555-1550) babasının Hiksoslarla başlattığı mücadeleyi devam ettirmiştir. Ülkeyi kendisiyle paylaşan Hiksos kralının yanında sadece bir prens olmaya daha fazla katlanamayacağını söyleyerek Hiksos egemenliğini tanımadığını ilan etmiştir. Kuzeye doğru nehir gemileri ve Nubyalı paralı askerlerle bir sefer düzenler, Memfis kentini ve Fayyum bölgesini ele geçirir. Avaris önlerine kadar gelir ama şehrin savunması ve Hiksosların atlı arabalı birliklerinin gücü nedeniyle şehri alamaz. Yerine geçen kardeşi Ahmose (MÖ 1550-1525) Hiksoslarla mücadeleyi sürdürmüştür. Ahmose önce Nubyalılarla Hiksosların bağlantısını kesmiş daha sonra Memfis ve Avaris kentlerini ele geçirmiştir. Hiksoslara karşı, onlardan öğrendikleri atlı savaş arabalarını kullanarak savaşmıştır. Sonuçta MÖ 1532'de Hiksosları yenerek Filistin'e sürmüştür. Nubya üzerinde de Mısır egemenliği tekrar kurulmuştur.

SIRA SİZDE

Mısır'da ilk yabancı sülale hâkimiyeti nasıl sonuçlanmıştır? Tartışınız.

YENİ KRALLIK (18-20. SÜLALELER) (MÖ 1550-1070)

Yeni Krallık Dönemi, 18. Sülale'nin ilk kralı I. Ahmose'nin Hiksosları yenip Mısır'da siyasal birliği tekrar kurmasıyla başlar. Yeni Krallık Dönemi firavunları savaşçıydılar ve pek çok ülkeyi fethederek büyük bir imparatorluk kurdular. Ahmose, ülke birliğini sağlamanın yanında güçlü bir ekonomi de oluşturmuştur. Ülkesinin sınırlarını güneyde İkinci Çağlayan'dan kuzeyde Filistin yakınlarına kadar genişletmiştir. Teb şehri, yönetim merkezi ve vezirin görev yaptığı yer olması yanında Amon'un kült merkezi olarak ülkenin dinsel başkenti olma özelliğini de taşımaktadır. Orta Krallık Dönemi'nde büyük sorunlara yol açan eyalet yöneticileri kurumunu yeniden oluşturmayan kral, Özerk Nubya'yı genel bir valinin yönetimine vermiştir. Ahmose, Abidos'a kendisi ve ailesi için büyük mezar ve kült komp-

Firavun: Firavun (Per Ao) sözcüğü "büyük ev = saray" anlamındadır. Bu sözcüğün kral anlamında kullanılması Yeni Krallık Dönemi'nde MÖ 1400'lerden itibaren kabul görmüştür.

leksleri yaptırır. Ahmose daha sonraki Ramsesler döneminde tanrı olarak saygı görmüştür.

Ahmose'nin oğlu I. Amenofis (MÖ 1525-1504) Mısır'ın etkisini güneyde Aşağı Nubya'ya İkinci Çağlayan'ın güneyine kadar uzatmış ve buranın idaresini genel vali Turi'ye vermiştir. 18. ve 20. sülaleler döneminde Teb'deki nekropolün kurucusu olarak kabul edilen I. Amenofis annesi Ahmose Nofretari ile birlikte Deir el-Medine halkı tarafından saygı görmüş ve Teb Nekropolü'nün koruyucu tanrısı sayılmışlardır.

I. Tutmosis (MÖ 1504-1492), MÖ 1500'lerde kuzeye doğru sefer yapıp Filistin şehirlerini ele geçirmiş, Suriye'deki Mitanni Devleti'ni mağlup ederek ülkesinin sınırlarını kuzeyde Fırat Nehri'ne, güneyde ise Dördüncü Çağlayan'a kadar genişletmiştir. Böylelikle Yukarı Nubya yani Kuş Bölgesi bir imparatorluk haline gelen Mısır'ın yeni eyaleti olmuş ve Aşağı Nubya gibi genel vali Turi'nin idaresine verilmiştir. Nubya bir sömürge olarak idare edilmektedir ve genel vali Mısır kralına karşı sorumludur. I. Tutmosis'in çizdiği güney sınır daha sonraki dönemlerde değişmiştir. Bu dönemde Karnak Tapınağı'nda ek inşaatlar (2 **pilon**, sütunlu salon ve 2 **dikilitaş**) yapılır. Ayrıca yine I. Tutmosis, içinde gizli kaya mezarları bulunan Kralar Vadisi'ni Yeni Krallığın mezarlığı haline getirmiştir. Memfis askeri karargâh olmuştur. Ticaret ve Nubya altınları sayesinde Mısır'ın zenginliği artmıştır.

I. Tutmosis'in yerine geçen II. Tutmosis (MÖ 1492-1479) Nubya ve Filistin'e askeri seferler yapmış, Karnak Tapınağı'nda inşa faaliyetlerinde bulunmuştur. II. Tutmosis öldüğünde I. Tutmosis'in kızı ve firavun II. Tutmosis'in kraliçesi olan Hatsepsut'un oğlu yoktu. Üvey oğlu III. Tutmosis (MÖ 1479-1425) tahta çıktığında çok küçük olduğu için, ülkeyi kral naibi/ taht ortağı olarak üvey annesi Hatsepsut yönetmiştir. Hatsepsut III. Tutmosis reşit olduğunda naipliği bırakmamıştır. MÖ 1473'te, babası I. Tutmosis'in gerçek vârisi olduğunu iddia ederek, tanrıların isteğiyle kral olduğunu ilan etmiş ve yönetimi ele geçirmiştir. Hatsepsut'un (MÖ 1473-1458) ve III. Tutmosis'in krallıklarının meşruiyetini Amon'un bir kehanetine bağlaması Amon rahiplerinin siyasal güçlerinin arttığını göstermektedir. III. Tutmosis yetkileri elinden alınmasına rağmen Hatsepsut'un yanında tahtı paylaşmaya devam etmiştir. Hatsepsut zamanında Mısır başarılı ve istikrarlı bir dönem yaşamış ve çok güçlenmiştir. Kadın firavun Somali kıyısındaki Punt'a bir ticaret seferi yapar. Deir el-Bahri'de yaptırdığı ölümler tapınağı, dönemin en önemli yapılarından biridir. Tapınağı Amon, Ra-Haranti, Anubis ve Hathor adlı tanrılara adanmıştır. Kendini Amon'un kızı olarak görmüş ve Amon'un Karnak Tapınağı'nı genişletmiştir. Mısır'ın birçok yerinde ve Nubya'da tapınaklar inşa ettirmiştir.

Hatsepsut'un ölümüyle yerine III. Tutmosis yeniden tahta geçtiğinde (MÖ 1458-1425) üvey annesinin heykellerini parçalatmış, kabartmalardan tasvirlerini, anıtlar ve dikilitaşlar üzerine hiyeroglifle yazılmış olan adını sildirtmiştir. Daha önce I. Tutmosis tarafından mağlup edilen Suriye'deki Mitanni Krallığı Mısır'a meydan okuyor ve Mısır egemenliğinden kurtulmak istiyordu. III. Tutmosis Filistin ve Suriye üzerine en az 17 sefer düzenledi. Fırat'a kadar Suriye ve Filistin'i ele geçirdi. Firavun kazandığı zaferi Karnak'taki Amon Tapınağı'nın duvarlarına yazdırdı. Nubya üzerinde de egemenliğini kabul ettirdi ve başkent Napata'yı ele geçirdi. Güney sınırını Dördüncü Çağlayan'a kadar uzattı.

III. Tutmosis krallığının son yıllarında oğlu II. Amenofis'i taht ortağı yaptı. II. Amenofis (I.Ö. 1427-1401) kendini savaşçı ve müthiş bir sporcu olarak tanıtmıştır. Suriye'ye seferler gerçekleştirdi. Bu dönemde Mitanni Krallığı gücünün doruğundaydı. IV. Tutmosis'in (MÖ 1401-1391) saltanatı döneminde Mitanni Krallığı Ana-

Pilon: Tapınak kapılarının iki yanında kaideleri geniş, yukarı doğru daralan Mısır'a özgü duvarlardır. Genellikle pilonların üzerine tapınağı hangi kral yaptırdıysa onun zaferlerini betimleyen kabartmalar yapılırdı. Pilonların önüne tapınağı hangi kral yaptırdıysa onun büyük boyutlu birkaç heykeli ve dikilitaşlar dikilirdi.

Dikilitaş: Tek bir bloktan ve genellikle pembe granitten yapılan, yukarı doğru incelen ve tepe noktası küçük bir piramit şeklinde biten taş. Dikilitaşlar güneş sembeleriydi. Bazı Eski Krallık Dönemi mezarlarının ve tapınaklarının kapılarının önüne çift olarak dikilirdi.

dolu'da Hititlerin güçlenmesinden çekindiği için Mısır ile barış yaptı. IV. Tutmosis bir Mitanni prensesi ile evlendi. Daha sonra başa geçen III. Amenofis de (MÖ 1391-1353) birden fazla Mitanni prensesi ile evlendi ve barış güçlendirildi. Bu dönemde Babil Akkadçası diplomasi dili olarak kullanılmaya başladı.

III. Amenofis'in oğlu IV. Amenofis (MÖ 1352-1335), MÖ 1350'lerde Mısır'ın geleneksel tanrıları yerine Güneş (Aton) monoteizmini (tektanrıcılık) yerleştirerek dinde reform yapmak istemiştir. Karısı ünlü kraliçe Nefertiti de firavuna bu konuda yardım etmiştir. Bu kült bir güneşe tapma kültürüydü. Taptığı güneş tanrısını ışınlı güneş diski şeklinde tasvir ettirmiştir. Ona göre güneş, ışınlarıyla tüm varlıkları korur ve onlara yaşam verirdi. Artık ülke tanrısı Amon'un yerini ışınlı güneş (Aton) almıştır. Aton için Teb kentinde ilk tapınak yapıldı. Başkent Orta Mısır'da Memfis ile Teb arasında yeni kurulan Akhetaton (ufuktaki Aton) (bugünkü el-Amarna) kentine taşındı. Burada yapılan Aton Tapınağı'nın üzeri, diğer Mısır tapınaklarının aksine gökyüzüne doğru açık bırakılmıştı. Tahminen krallığının beşinci yılında Amenofis (Amon bağışlayıcıdır) olan ismini "Aton'un hizmetkârı/Aton'u memnun eden" anlamına gelen Ekhnaton olarak değiştirmiştir. Ekhnaton'la ilgili resimler ve kabartmalarda firavun genellikle doğrudan doğruya ışınlarını saçan güneşin altında gösterilmiştir.

IV. Amenofis'in güneşi tek tanrı olarak kabul ettirmek istemesi rahiplerin tepkisini çekti ve ülke karışıklığa sürüklendi. Diğer tanrılara ait birçok tapınak kapatılmış, toprakların bütün kullanım hakları doğrudan firavuna devredilmiş, ekonomik yapı bozulmuştur. Kısacası yeni din benimsenmemiştir.

MÖ 1335'te Ekhnaton 'un ölümüyle başa geçen Tutankaton (MÖ 1333-1323) henüz yedi yaşındaydı. Çocuk yaştaki kralın naipliğini Ekhnaton döneminde Güneş Tanrısı'nın baş görevlisi olan Aya yapmıştır. Firavunun adı birkaç ay sonra Tutankamon olarak değiştirilmiştir. Akhetaton şehri iki yıl sonra tamamen terk edilmiş ve başkent Memfis'e taşınmıştır. Tutankamon, eski Mısır dini olan Amon dinini ve çok tanrıcılığı geri getirmiştir. Firavun, daha 19 yaşındayken hastalanarak ölür. Krallar Vadisi'ndeki zengin armağanlarla dolu mezarı 1922 yılında bulunana kadar bozulmadan kalmıştır.

Tutankamon öldüğünde Aya tahta çıkmak ister, bunun üzerine Tutankamon'un karısı Ankhesenamun Hitit kralı Şuppiluliuma'ya oğullarından birinin kendisiyle evlenerek Mısır firavunu olmasını teklif eder. Bunu kabul eden Hitit kralı oğlunu Mısır'a gönderir. Ancak Prens Zannanza Mısır'a giderken yolda öldürülür. Bunun üzerine Aya (MÖ 1323-1319) kısa bir süre krallığa el koyar. Aya ölünce de yerine komutanı Horemheb tahta geçer. Horemheb (MÖ 1319-1307), Mısır'ın idari yapısını düzeltir. Karnak Tapınağı'na yeni yapılar ekletir. Horemheb de krallığını, arkadaşları ve kendisi gibi bir komutan olan I. Ramses'e bırakır.

I. Ramses (MÖ 1307-1306) 19. Sülale'nin kurucusudur. Saltanatı kısa sürmüş ve yerine oğlu I. Seti (MÖ 1305-1290) geçmiştir. I. Seti, Hititlerin zayıf durumundan yararlanarak Suriye'ye sefer yapmış ve eskiden Mısır'ın kontrolünde olan toprakların bir bölümünü geri almıştır. I. Seti son dönemlerinde oğlu II. Ramses'i (MÖ 1290-1224) tahta ortak etmiştir. 19. Sülale firavunlarının en güçlüsü olan II. Ramses, Mısır ülkesinin sınırları içinde olduğu kabul edilen kuzeydeki Suriye için babası gibi Hititlerle mücadele etmiştir. MÖ 1285 yılında Suriye'de Asi Nehri (Orontes) yakınındaki Kadeş'te Hitit Kralı Muvatalli ile savaşmıştır. Tarihe "Kadeş Savaşı" olarak geçen bu savaş sonucunda II. Ramses büyük bir zafer kazandığını iddia etmektedir. Ancak Hitit kaynaklarına göre yenilgiden şans eseri kurtulmuştur. MÖ 1270 yılında II. Ramses ve Hitit Kralı III. Hattuşili arasında yapılan Kadeş Barış Ant-

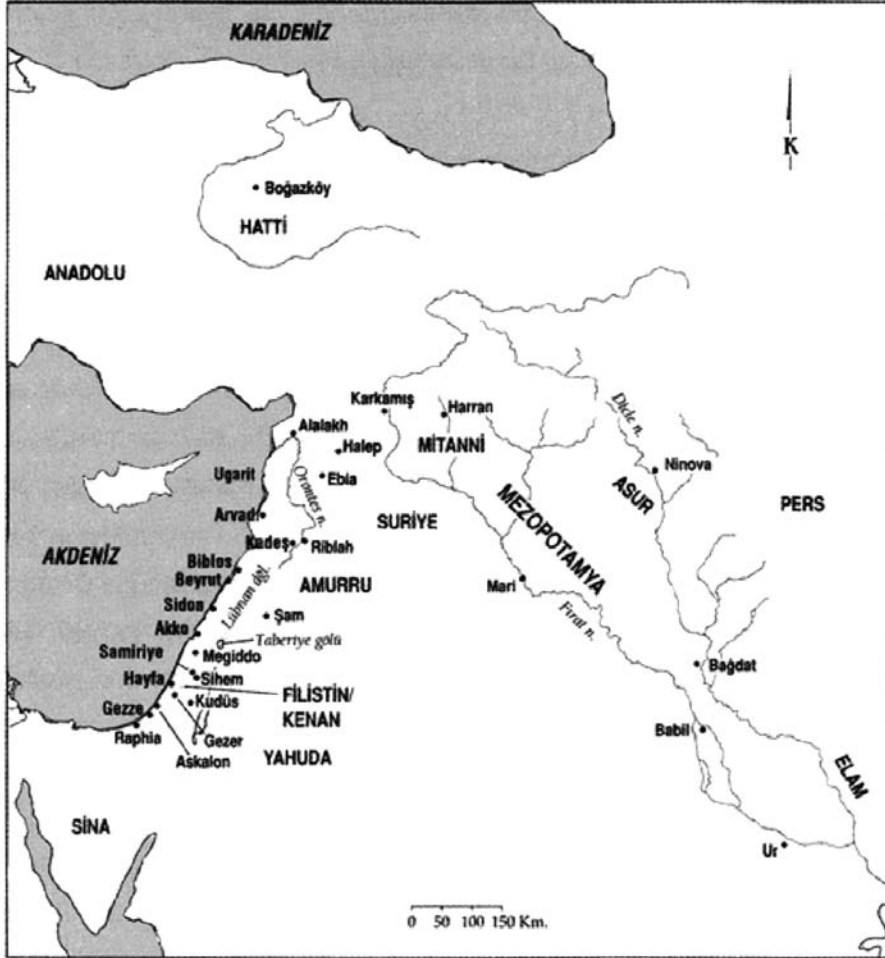

laşması, tarihte iki büyük devlet arasında yapılan ilk resmi yazılı anlaşmadır. Anlaşmaya göre Kadeş Hititlerde kalmıştır. II. Ramses, III. Hattuşili'nin iki kızıyla evlenmiş ve yönetici sülaleler arasında akrabalık bağı kurulmuştur.

Ramses, başkenti Delta bölgesindeki Per-Ramses (Ramses'in Mülkü) adlı şehre taşınmış, Karnak ve Luksor tapınaklarına ekler yaptırmıştır. Nil Nehri'nin batı kıyısında firavunun ölüler tapınağı olan Ramesseum'u yükselir. Yukarı Mısır'da ise Abu Simbel kaya tapınaklarını yaptırmıştır.

Resim 7.3

Önasya Haritası
(Hornung 2004a,
s. 84).

II. Ramses'in yerine geçen Merneptah (MÖ 1224-1214) Hitit, Ugarit ve Amurru krallıklarıyla dostane ilişkilerini sürdürmüştür. Hatta kıtlıkla mücadele eden Hitit Krallığı'na tahıl yardımı yaptı. MÖ 1200'lerde Merneptah'ın generalleri, Libyalılarla birleşerek Delta Bölgesi'ne saldıran Deniz Kavimleri'ni Batı Delta Bölgesi'nde geri püskürtmüşlerdir. Merneptah saltanatında başkent Memfis'e taşınmıştır. 20. Sülale'nin güçlü firavunlarından olan III. Ramses zamanında (MÖ 1194-1163) Libyalılar ve İkinci Deniz Kavimleri göçü Mısır'ı zorlamış, ancak III. Ramses karadan ve denizden saldıran Deniz Kavimlerini püskürtmeyi başarmıştır. III. Ramses, Teb şehri yakınlarındaki Medinet Habu Tapınağı'nın duvarlarına yazdırdığı yazıtlarda, Deniz Kavimlerine karşı kazandığı zaferi anlatmıştır.

Teb şehrinde Hons Tapınağı ve batı kıyısındaki Ölüler Tapınağı III. Ramses'in imar faaliyetlerinden önemli olanlarıdır. III. Ramses'in giderek artan iç sorunlarla ilgilenmesi gerekmiştir. Ekonomi iyi değildir. Memurlar başına buyruk hareket ediyor, ücretler ödenmiyor ve fiyatlar artıyordu. İşçi kenti Deir el-Bahri'de oturan ve kral mezarlarının inşasında çalışan işçiler, ücret yerine aldıkları tayının dağıtımını iki ay gecikince greve gitmişlerdir.

20. Sülale'nin son firavunları, ülkedeki bozulmaları durdurur düşüncesiyle bir sembol olarak Ramses adını almışlardır (IV. Ramses MÖ 1163-1156, V. Ramses MÖ 1156-1151, VI. Ramses MÖ 1151-1143, VII. Ramses MÖ 1143-1136, VIII. Ramses MÖ 1136-1131, IX. Ramses MÖ 1131-1112, X. Ramses MÖ 1112-1100). Ancak bu yöntem ülkeyi içine bulunduğu kötü durumdan ve çöküşten kurtaramamıştır. Örneğin IX. Ramses'in uzun saltanatı döneminde ekonomik ve siyasal olarak büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Bunun en önemli göstergelerinden biri Teb Nekropolü'ndeki mezarların soyulması ve bu soygunlara uzun süre göz yumulmuş olmasıdır. Nekropol işçileri X. Ramses (MÖ 1100-1070) döneminde tekrar greve gitmişlerdir. XI. Ramses zamanında ekonominin kötü durumu ve kıtlık nedeniyle Teb halkı, Teb yüksek rahibine karşı ayaklanır. Firavun yüksek rahibin devrilmesinden sonra çıkan iç savaş nedeniyle ülkede düzeni yeniden sağlaması için güneydeki Kuş genel valisi Panahesi'yi görevlendirir. Panahesi, Nubyalı paralı askerlerle Orta Mısır'ı diktatörlükle yönetir. Onun ölümünden sonra XI. Ramses'in saltanatının 19. yılında Yukarı ve Orta Mısır'da güç, yüksek rahip ve general olan Herihor adlı bir görevlinin eline geçmiştir. Herihor, Teb'de düzeni sağlamak için çalışmış ve firavunun da desteğini almıştır. Herihor'u Pianhi takip eder. O da XI. Ramses'ten önce ölmüştür. XI. Ramses Aşağı Mısır'da iktidarı Tanis'te oturan Smendes'e devretmiştir. Böylece ülke gerçek manada bölünmeye başlamıştır. Daha sonraki dönemde yüksek rahipler de zaman zaman kral unvanını kullanmak istemişlerdir.

SIRA SİZDE

Yeni Krallık Dönemi'nde bir kadın firavunun başa geçişi nasıl gerçekleşmiştir?

ÜÇÜNCÜ ARA DÖNEM (MÖ 1070-712)

MÖ 1070'de XI. Ramses'in ölümünden sonra Mısır tahtını 21. Sülale'yi kuran Smendes (MÖ 1070-1044) ele geçirmiştir. Onun tahtı hiç zorlanmadan ele geçirmesinin nedeni olasılıkla firavun ailesiyle evlilik yoluyla akrabalık kurmuş olmasıdır. MÖ 1070'de başlayıp MÖ 712 yılına kadar süren dönemde Mısır Üçüncü Ara Dönemi'ni yaşar. Bu dönemde Asya'da kazanılan bölgeler kaybedilmiş, Nubya ve Doğu Çölü, Mısır etkisinden çıkmıştır. Pianhi'den sonra da Kuş Genel Valiliği makamı ortadan kalkmıştır. Kuzeyde, Mısır kraliyet ailesi ve Smendes'in ikametgâh kenti Tanis'ti. Güneyde Teb rahipleri merkezî otorite karşısında güçlerini artırmışlar ve ayrılıkçı hareketlere girişmişlerdir. El-Hiba'dan Assuan'a kadar uzanan Nil Vadisi de Teb yüksek rahiplerinin denetimindedir.

Tanis kentinde Smendes'ten sonra tahta I. Psusennes (MÖ 1040-992), Teb'de ise Pianhi'den sonra başa yüksek rahip I. Pinecem geçmiştir. Tanis ve Teb'deki iktidar sahipleri arasında dostluk ve akrabalık ilişkileri kurulmuştur. Bu dönemde kral mezarları Teb Çölü'nde değil, Tanis'in tapınak bölgesinde bulunmaktadır. Yüksek rahipler Krallar Vadisi'nde talan edilen kral mezarlarından kurtulabilen eski krallara ait mumyaları iki büyük gizli mezara taşımışlardır.

Teb kentinde Pinecem'den sonra başa geçen Masaherta ölünce, 20. Sülale'nin sonlarında olduğu gibi ayaklanmalar çıkmış, ancak bunlar bastırılarak, siyasal muhalifler Batı Çölü'ndeki vahalara sürgün edilmişlerdir.

21. Sülale firavunlarından Siamun (MÖ 978-959) zamanında Tanis kraliyet ailesi dış askeri seferlere çıkmıştır. Filistin'in Gezer kenti fethedilmiş, İsrail Krallığı tehdit edilmiştir. Ancak daha sonra bu krallıkla evlilik yoluyla akrabalık kurulmuştur. Bir Mısır prensesi Kral Süleyman'a eş olarak gönderilmiştir. Çeyiz olarak da Gezer kenti hediye edilmiştir. Yüksek rahip II. Pinecem ölünce güneydeki ikametgâh merkezi Teb de önemini yitirmiştir.

III. Ramses, Libyalıların çıkardığı sorunları kökten çözmek amacıyla bu ülkeye düzenlediği seferlerden sonra getirdiği Libyalı esirlerin çoğunu Delta Bölgesi'nde Bubastis çevresine yerleştirmiştir. Paralı askerlerin liderleri olan Libya kabile şefleri Tanis kralları için çok önemlidir. Bu şefler Tanis kralı Siamun'un halefi II. Psusennes (MÖ 959-945) zamanında etkilerini arttırdılar. Bubastis kentinden ve Libya kökenli olan I. Şoşenk (MÖ 945-924), II. Psusennes'in ölümünden sonra Mısır tahtını ele geçirdi ve 22. Sülale'yi kurdu. Kraliyet kenti yine Tanis idi. I. Şoşenk oğlu Osorkon'u eski kraliyet soyundan bir prensesle evlendirmiştir. Böylece Mısır Libya kabile şeflerinin egemenliği altına girmiştir. Delta Bölgesi'ndeki Libyalılar birçok kuşaktan beri Mısır kültürü içinde yetiştikleri için yadırganmamışlardır. I. Şoşenk, oğlu İputi'yi yüksek rahip olarak Teb'e göndermiştir. İputi, Teb kentini kral I. Şoşenk'in valisi olarak yönetmiştir. Mısır'ın geleneksel müttefikleri Biblos ve Nubya ile yeniden ilişkiler kurmaya çalışmıştır. I. Şoşenk Kudüs'e sefer yaparak Kral Süleyman'ın saray ve tapınağını yağmalamış, zengin ganimetlerle ülkesine dönmüştür. Bu ganimetlerle Karnak Tapınağı'nda inşa faaliyetlerinde bulunmuştur.

Yaklaşık 100 yıl kadar süren bir barış döneminden sonra 22. Sülale'nin çöküş dönemi kral II. Takelot (MÖ 860-835) ile başlamıştır. II. Takelot oğlu ve veliahtı Osorkon'u Teb'de Amon yüksek rahipliğine atar. Ancak Tebliler Osorkon'u kabul etmeyince iç savaş çıkar. Bu kargaşa döneminde III. Şoşenk (MÖ 835-783) kardeşi Osorkon'un hakkı olan krallığı ele geçirir. Ancak ülkenin diğer yerlerinde de krallığı ele geçirmek isteyenler ortaya çıkar. Bunlardan biri olan I. Pedubaste (MÖ 828-803) de yeni bir kraliyet soyu olarak Leontopolis'te 23. Sülale'yi kurar. Bundan böyle daha küçük hükümdarlar kendilerini kral ilan etmişler yerli haktan destek görünce de krallık iddialarını sürdürmüşlerdir. Teb'de de dinsel önderlerin olduğu yeni bir soy görülür. Güneyde de başkenti Cebel Barkal olan Nubya kralı Kaşa (MÖ 770-750) idaresindeki 25. Sülale kuzeyde Teb'e kadar Yukarı Mısır'ın hâkimi olur. Batı Delta Bölgesi'ndeki Sais kentinde ise 24. Sülale hüküm sürmekteydi. MÖ 8. yüzyılın sonuna gelindiğinde Mısır'da birçok kral vardır. 22-25. Sülaleler arasında her bir kral diğerinden ayrı olarak kendi yönetimini kurmuştur. Böylece Mısır'da iktidar paylaşımıyla ilgili kargaşa artmıştır.

MÖ 8. yüzyıl sonlarında Mısır'daki en önemli gruplar Aşağı Mısır'da 24. Sülale, Yukarı Mısır'da ise 25. Sülale idi. MÖ 730 dolaylarında Saisli etkisinin geleneksel Teb bölgesi olan Nil Vadisi'nde yayılması üzerine, 24. Sülale ile 25. Sülale arasında anlaşmazlık çıkmıştır. 24. Sülale kralı Tefnahte (MÖ 724-717) güneydeki 25. Sülale'nin tehditlerine karşı Delta güçlerinin büyük bir bölümünü arkasına alarak Libya direnişinin önderi olmuştur. Kral Kaşa'nın halefi olan Napata kralı Piye (MÖ 750-712) Nil Vadisi'ni ele geçirmek için harekete geçmiş, yerel yöneticilerden ve özellikle de Tefnahte'den teslim olmasını isteyerek kuzeyde Memfis'e kadar ilerlemiştir. Memfis'in düşmesi üzerine Delta'daki Libyalı hükümdarların çoğu Piye'nin egemenliğini tanıyarak Tefnahte'yi dışlamışlardır. Piye Delta'nın içlerine doğru ilerlemeye devam edince Tefnahte onun egemenliğini tanımak zorunda kalmıştır. Ancak Delta'da varlığını da devam ettirmiştir. Delta'daki küçük krallıkları tamamen

egemenlik altına alamayan sadece onların kendisini tanımasıyla yetinen Piye, başkenti Napata'ya geri dönmüştür.

GEÇ DÖNEM (25-31. SÜLALELER) (MÖ 712-332)

Napata kralı Piye'nin kardeşi ve halefi olan 25. Sülale'den Şabaka (MÖ 712-698) ile Mısır'da geç dönem başlamıştır. Tefnahte'nin oğlu Bakenrenef (Bokkhoris) (MÖ 717-712) Memfis'i denetimi altına almaya başlayınca Şabaka karşı saldırıya geçerek Sais Sülalesi'ne son vermiştir. Bazı yerel krallar ise bağımsızlıklarını korumuşlardır.

Nubyalılar Memfis'i başkent yapmış ve bir süre Mısır'da yaşamışlardır. 25. Sülale'nin kralları kendilerini firavunların halefi olarak görmüşlerdir. Yukarı Mısır'da olduğu gibi Aşağı Mısır'da da tarihleme 25. Sülale krallarının saltanat yıllarına göre yapılır. Bu dönemde ülke ekonomisi Nubya altınları sayesinde hareketlenmiştir. 20. Sülale'den beri ilk defa anıtsal yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Şabaka'dan sonraki Şebitku (MÖ 698-690) ve Taharka (MÖ 690-664) dönemlerinde de ekonomik gelişmeler devam etmiştir.

Birleşik güçlü Mısır ve Nubya Devleti'nin Yakındoğu'daki tek rakibi Assur İmparatorluğu'dur. MÖ 671 yılında Assur kralı Esarhaddon (MÖ 681-669) Mısır'a sefer düzenler ve Memfis'i ele geçirir. Taharka güneye kaçır. Mısır ülkesi savaş tazminatı ödemek zorunda bırakılır. Assurlular, Delta devletlerini müttefik olarak gördükleri için onlara dokunmazlar. Taharka iki yıl sonra Memfis'i geri almak için döner. Onun güçlendiğini gören Esarhaddon Mısır'a bir sefer daha düzenler ama yolda ölür (MÖ 669). Yerine geçen Aşurbanipal (MÖ 669-627) Mısır'da Assur yönetimini yeniden kurarken Delta Bölgesi'nde Sais'te kendini kral olarak tanımlayan 26. Sülale'den I. Neko ve oğlu I. Psammetikos ile ittifak yapar. Taharka'nın halefi Tantamani (MÖ 664-657) MÖ 664'te Nubya'dan Delta'ya kadar olan bölgeyi eline geçirir. Bu sefer sırasında I. Neko ölür. MÖ 663-657 tarihleri arasında Assurbanipal Mısır'a sefer düzenler, Tantamani Nubya'ya kaçır. Mısır'ın tamamı Assur tarafından işgal ve yağma edilir.

I. Psammetikos (MÖ 664-610) krallığının başlarında, MÖ 664-657 tarihleri arasında Aşağı Mısır'daki bütün yerel yöneticileri etkisiz hale getirir ve Mısır'ın birliğini tekrar sağlar. Bu sırada Aşurbanipal'ın Babil'de bir isyanla uğraşmasını fırsat bilerek Assur'dan bağımsızlığını kazanır. 26. Sülale firavunları dış siyasette, Yeni Krallık Dönemi'nde Suriye ve Filistin'de elde edilen başarıları tekrar etmek istemiştir. I. Psammetikos ile başlayan seferler II. Nekho (MÖ 610-595) ile devam etmiştir. II. Nekho 609'da Yahuda kralı Yoşia'yı mağlup eder ve ülkesini vergiye bağlar. Fenike kıyı kentleri Mısır'ın egemenliği altına girer. Yeni krallık zamanından beri ilk defa Suriye'ye girilir. Ancak II. Nekho Babil Kralı II. Nebukadnezzar'a Kargamış'ta yenilerek Mısır'a geri çekilmek zorunda kalır. Bu yenilgiye rağmen MÖ 601 yılında Mısır'a sefer yapan II. Nebukadnezzar'ı geri püskürtmeyi de başarır. Ayrıca Yunanlıları örnek alarak üç sıra kürekli gemilerden oluşan bir donanma kurar. II. Nekho'dan sonra gelen II. Psammetikos (MÖ 595-589) Nubya kralı Aspalt'a'nın Mısır'ı tekrar ele geçirmeye çalışabileceğini düşünerek, generalleri Amasis ve Pota-simto'yu Nubya'ya sefere gönderir. Mısır ordusu Üçüncü Çağlayan'ı aşarak güneye ilerler ve başkent Napata'yı kuşatır. Bunun üzerine Aspalt, başkenti Napata'dan daha güneydeki Meroe'ye taşımıştır.

II. Psammetikos'un oğlu Apries (MÖ 589-570) zamanında II. Nabukadnezzar Kudüs'ü kuşatır. Apries kenti kurtarmaya çalıştıysa da başarılı olamaz. Bu olay üzerine çok sayıda Yahudi Mısır'a sığındı. MÖ 570'de Apries, Kyrene'deki Yunanlı ko-

lonistlere karşı Libyalı kabilelerin yardım istemesi üzerine destek olmak için bir birlik gönderir ancak gönderdiği birlik Kyrenelilere yenilir. Bunun üzerine Apries'in birlikleri ayaklanarak general Amasis'i kral ilan etmişlerdir. Apries art arda yapılan savaşlardan birinde ölmüştür.

Amasis, Mısırlılar, Libyalılar ve Yunanlıları barıştırır. Barış anlaşmasının yanı sıra politik bir evlilik yapar. Böylece dostluk ve akrabalık bağları kurulur. Batı Anadolu'daki İonia kenti Miletos'un Mısır'da Batı Delta'da kurduğu ticaret kolonisi Naukratis'i Yunanlılara bırakır. Ege adaları Samos ve Lindos'a değerli adaklar gönderir. Bu yolla Yunanlılarla iyi ilişkiler kurar. Mısır'a da özen gösterir ve halkın takdirini kazanır. Amasis'in saltanatının (MÖ 570-526) son dönemlerinde Pers İmparatorluğu giderek yükselmektedir.

Pers kralı Kyros (MÖ 559-529), Anadolu'da Lydia kralı Kroisos'un başkenti Sardis'i eline geçirerek Lydia Krallığı'nı (MÖ 546'da) yıkar. Persler MÖ 539 yılında Babil'i de ele geçirirler. Kyros'un oğlu Kambyzes (MÖ 529-522) Pers tahtına çıktığında, Mısır'a sefer hazırlıklarına başlamıştır. Bu sırada Mısır'da da Amasis'in yerine oğlu III. Psammetikos (MÖ 526-525) tahta geçmiştir. Kambyzes MÖ 525'de III. Psammetikos'u yener ve Memfis'i ele geçirir. Mısır kralı tutsak edilir ve öldürülür. Daha sonra tüm ülke Kambyzes tarafından işgal edilir. Mısırlılar, Libyalılar ve Kyreneliler Perslere itaat ederler. Ancak Kambyzes Nubya ve Siva'ya yaptığı seferlerde başarısız olur. Mısır ülkesi, Perslerin satraplığı (eyaleti) haline gelir.

Perslerin kurduğu Mısır'ın 27. Sülalesi'nin ilk kralı olan Kambyzes, tapınaklara ilgi göstermediği için Mısırlılar tarafından benimsenmemiştir. Halefi olan Pers kralı I. Darius (MÖ 522-486) ise dini duygulara hitap ederek Mısırlılarla uzlaşmaya çalışmıştır. Sakkara'da Apis boğalarının gömüldüğü yeri genişletmiş, el-Harga vahasında tanrı Amon için bir tapınak yaptırmıştır. Böylece Pers yönetimi saygınlık kazanmıştır. Onun zamanında Mısır yasaları derlenip kitap haline getirilir. Darius yönetimi Mısır için bir refah dönemi olmuştur.

MÖ 490 yılında Persler Yunanistan'da yapılan Maraton Savaşı'nda Yunanlılara yenilince Delta Bölgesi'nde Perslere karşı 80 yıl kadar sürecek bir ayaklanma başlamıştır. MÖ 404 yılında Sais kentinden Amirtaios (MÖ 404-399) Delta'yı Pers yönetiminden kurtarmıştır, kendisini kral ilan ederek MÖ 400 yılına kadar bütün Mısır ülkesine hâkim olmuştur. Amirtoios, 28. Sülale'nin ilk ve tek kralıdır.

MÖ 399'dan sonra Mısır'ın son yerlileri olan 29. ve 30. sülaleler döneminde Mısırlılar, ülkelerini eski bir eyalet (satraplık) olarak gören Perslere karşı başarıyla mücadele ettiler. Ancak MÖ 343 yılında Pers kralı III. Artakserkses Mısır'ı ele geçirmeyi başardı. Mısır'ın 31. Sülalesi'ni yine Persler kurdu ve Mısır'a on yıl daha egemen oldular.

MÖ 334 yılında Makedonya Kralı Büyük İskender (III. Aleksandros) Makedonlular ve Yunanlılardan oluşan bir ordu ile Perslere karşı ünlü Doğu Seferi'ne çıkar. MÖ 332 yılında Büyük İskender'in Mısır'ı ele geçirmesiyle buradaki Pers egemenliği son bulur. Mısır, İskender'in ölümünden sonra komutanlarından I. Ptolemaios (MÖ 304-284) tarafından kurulan Ptolemaioslar Devleti'ne bağlanır. Bundan sonra 250 yıl boyunca Mısır Yunanlılar tarafından yönetildi.

Özet

Eski Mısır'ın coğrafyasının yaşam biçimi üzerindeki etkisini açıklayabilme

Eski Mısır Kültürü Nil Vadisi'nde gelişmiştir. Dar ve birkaç km genişlikte olan vadi, kuzeyde Delta Bölgesi'nden güneyde Assuan'daki Birinci Çağlayan'a kadar uzanıyordu. Mısır, batı ve doğuda çöllerle çevrilmiş olup doğuda kıyıya paralel uzanan sıradağlarla Kızıldeniz'den ayrılmıştır. Ülkenin güneyi çağlayanlarla kuşatılmıştır. Bu bölgede bulunan kayalıklar geçişi zorlaştırmaktadır. Çağlayanların güneyinde ise Sudan (Eskiçağ'da Nubya) yer alır. Dünyanın en uzun nehri olan Nil (6695 km), Viktorya Gölü civarından ortaya çıkar ve kuzeye doğru akarak Akdeniz'e dökülür. Ülkenin büyük bölümünün dış dünyadan soyutlanmış olması, kendine özgü bir Mısır uygarlığının yaratılmasına neden olmuştur.

Eski Mısır tarihinin dönemlerini açıklayabilme

Eski Mısır, yerel tarihçi Manetho'ya göre kuruluşundan Büyük İskender'e (MÖ 332) kadar 31 farklı sülale tarafından yönetilmiştir. Tarihsel kurgu bu çerçevede yapılmakta, sülaleler kronolojik olarak gruplara ayrılmaktadır. Mısır tarihinin dönemleri şunlardır: Erken Dönem (1.-2. Sülaleler: Yakl. Ol. MÖ 2920-2650), Eski Krallık (3.-8. Sülaleler: MÖ 2650-2134), Orta Krallık (11-14. Sülaleler: MÖ 2040-1640), Yeni Krallık (18-20. Sülaleler: MÖ 1550-1070), Geç Dönem (25-31. Sülaleler: MÖ 712-332). Bunların dışında, firavunların güçlerini kaybettiği zamanlarda, çoğu farklı soy-lardan gelen kralların egemen olduğu üç ara dönem yaşanmıştır.

Eski Mısır'ın siyasi olaylarını tartışabilme

Mısır'da Paleolitik Çağ'dan beri (MÖ 500 000) insanlar yaşamaktaydı. MÖ VI. binyılda Cilalı Taş Çağı da denilen Neolitik Çağ'da ilk köyler kurulmuş, hayvanlar evcilleştirilmiş ve tarım başlamıştır.

Krallığın Yukarı ve Aşağı Mısır'da Sülaleler öncesi dönemde başladığına ilişkin değerlendirmeler bulunmaktadır. MÖ üçüncü binyıl başlarından dördüncü yüzyıla kadar süren yönetici sülaleler tarihi boyunca kurulan merkezi devletler uzun süre bütün bölgenin tek egemeni olarak yaşayamamıştır. Mısır'da yaşanan siyasal gelişmeler genellikle Nil Vadisi'nin kuzeyinde, ortasında veya güneyinde devlet olma iddiasıyla ortaya çıkan güçler arasında yaşanmıştır. Eski Mısır, Assurluların gelişine kadar dışarıdan gelen bir siyasal gücün egemenliğine girmemiştir. Kuzeydeki Delta bölgesine gelen bazı gruplar kısa zamanda buradaki kültürü benimsemiş ve Mısırlı olmuşlardır. MÖ sekizinci yüzyıldan sonra Yeni Assur Kralları'nın seferleri de kısa süreli işgalle sonuçlanmıştır. Mısır tarihinin kırılma noktası MÖ 525 yılında Persler tarafından işgal edilmesiyle başlamıştır. Mısır MÖ 332 yılında Yunanlılar, MÖ 30 yılında da Romalılar tarafından işgal edilmiştir.

Kendimizi Sıyalım

1. Eski Mısır takviminde kaç mevsim vardı?
  - a. 2
  - b. 3
  - c. 4
  - d. 5
  - e. 6
2. Eski Mısır Tarihi'ni 31 sülaleye ayırarak yazan tarihçi aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Herodotos
  - b. Thukydides
  - c. Manetho
  - d. Berossos
  - e. Strabon
3. Antik dünyanın yedi harikasından biri olan Keops Piramidi ne zaman inşa edilmiştir?
  - a. Erken Devir'de
  - b. Eski Krallık Dönemi'nde
  - c. Orta Krallık Dönemi'nde
  - d. Yeni Krallık Dönemi'nde
  - e. Hellenistik Dönem'de
4. Mısır'ı işgal eden ve Mısırlılar tarafından "yabancı dı-yarların şefleri" denilen topluluk hangisidir?
  - a. Persler
  - b. Libyalılar
  - c. Hiksoslar
  - d. Nubyalılar
  - e. Makedonyalılar
5. Aşağıdakilerden hangisi kadın firavundur?
  - a. Hatşepsut
  - b. Ahmose
  - c. III. Tutmosis
  - d. IV. Amenofis
  - e. I. Amenemhet
6. Eski Mısır Tarihinde kaç ara dönem yaşanmıştır?
  - a. 2
  - b. 3
  - c. 4
  - d. 5
  - e. 6
7. Kendi ölümünden sonra tahtın el değiştirmesini ko-laylaştırmak için, oğlu I. Senusret'i tahta ortak ederek yeni bir gelenek başlatan Mısır kralı hangisidir?
  - a. II. Mentuhotep
  - b. I. Tutmosis
  - c. III. Tutmosis
  - d. I. Amenemhet
  - e. IV. Amenofis
8. Ünlü Kraliçe Nefertiti hangi Mısır Firavunu'nun kraliçesidir?
  - a. II. Ramses
  - b. III. Tutmosis
  - c. Merneptah
  - d. I. Pepi
  - e. IV. Amenofis
9. II. Ramses'le Kadeş Barış Antlaşmasını imzalayan Hitit kralı kimdir?
  - a. III. Muşşili
  - b. III. Hattuşili
  - c. Muvatalli
  - d. IV. Tudhalya
  - e. I. Şuppiluliuma
10. Büyük İskender Mısır'ı hangi tarihte ele geçirmiştir?
  - a. MÖ 450
  - b. MÖ 332
  - c. MÖ 30
  - d. MS 395
  - e. MS 476

Okuma Parçası

II. TUTMOSİS'İN NUBYA SEFERİ'Nİ ANLATAN YAZIT

Yazıt, II. Tutmosis'e ait, Elefantin'den Philae'ye giden eski bir yol kenarında kaya üzerine hiyerogliflerle kazınmıştır. Kralın saltanatının ilk yılına (MÖ 1492) tarihlenir. Yazıtın başlangıcında kralların isimleri ve lakapları sıralanır. Tutmosis'in Kuzey Delta ve deniz kıyısı, Yukarı ve Aşağı Mısır, Nubya ve Sina, Suriye'yi de içine alan doğu çölleri, Fenkhu toprakları ve Hartum'un güneyine uzanan ülkeler üzerindeki hâkimiyeti vurgulanır. Ardından gelen bölümlerde şunlar söylenir:

“Haberci içeri geldi, Kral Hazretlerini selamladı ve şunları dedi: Kuş'un (Kuzey Nubya) kötü halkı isyanda. İki diyarın efendisinin (Mısır Kralının) halkı ona düşman olmuştur ve savaşmaya başlamıştır. [Nubyadaki] Mısırlılar, Babanız [I.] Tutmosis, güneydeki ve Doğu çölündeki kabileleri durdurmak için inşa ettiği kalenin sığmağından sığırlarını aşağı sürüyorlar.”

“Kral Hazretleri bu sözleri duyduğu zaman tıpkı bir panter (ya da leopar) gibi öfkeleni ve dedi ki; ‘Beni seven Ra ve Babam, Tanrıların Kralı, iki diyarın tahtının efendisi Amon üzerine yemin ederim ki içlerinde canlı tek bir adam bırakmayacağım.’”

“Daha sonra Kral Hazretleri, İki Diyarın Efendisi'ne karşı ayaklanmış ve kral hazretlerinin yönetiminden memnun olmayanları devirmek için bir askeri birliği Nubya'ya yolladı. Bu onun ilk savaşıydı. Kral Hazretlerinin askerleri Kuş'un sefil topraklarına vardılar. Aldıkları emre bağlı olarak askerler, hizmetkârlar eşliğinde kralın bulunduğu yere götürülen sefil Kuş Prensi'nin oğlu bariç canlı hiçbir adam bırakmadılar. Kral tahtına oturdu. Askerleri yakaladıkları esirleri ona getirdiklerinde esirler iyi tanrının ayakları altına bırakıldılar. Toprakları eskiden olduğu gibi bağımlı duruma geri getirildi. İnsanlar sevindiler ve liderleri memnun oldu. İki Diyarın Efendisi'ne övgüler yağdırdılar ve Tanrıyı ilahî iyiliğinden ötürü yücelttiler. Bunun meydana gelişindeki neden, kral hazretlerinin, babası Amon'un başlangıçtan bu yana Mısır'ın tüm krallarından daha çok sevilmiş olan, taçları şanlı, Güney ve Kuzey'in Kralı, Aakbepe-renra, Ra'nın oğlu, tıpkı Ra gibi ebedi yaşam, süreklilik ve huzur bahşedilen, II. Tutmosis'in cesaretiydi” (Wallis Budge, 2008, 136-137).

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. b	Yanıtınız yanlışsa “Coğrafi Koşullar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. c	Yanıtınız yanlışsa “Erken Devir” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. b	Yanıtınız yanlışsa “Eski Krallık Dönemi” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. c	Yanıtınız yanlışsa “İkinci Ara Dönem” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. a	Yanıtınız yanlışsa “Yeni Krallık” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. b	Yanıtınız yanlışsa “Özet” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. d	Yanıtınız yanlışsa “Orta Krallık” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. e	Yanıtınız yanlışsa “Yeni Krallık” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. b	Yanıtınız yanlışsa “Yeni Krallık” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. b	Yanıtınız yanlışsa “Geç Dönem” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Eski Mısır'da mevsimler, bölgeye hayat veren, yaşamın kaynağını oluşturan ve getirdiği alüvyonlarla bereketli tarım alanları oluşturan Nil Nehri'nin taşkınlarına göre belirlenmişti. Eski Mısır takviminde üç mevsim bulunmaktaydı. Nehrin mayıs ayında yükselmeye başlayıp, temmuzdan ekime kadar vadi üzerinden aktığı mevsime “Taşkın (akhet)” mevsimi denirdi. Kasımın başında suların çekilmesi sonucu, nehrin yavaş yavaş yatağına çekilmesiyle, nehir yatağının iki yanına biriken milli toprakta ekim faaliyetlerinin yapılabilirdiği mevsime “Ekim (peret)” denirdi. Marttan hazirana kadarki dönem ise “Hasat (shemu)” mevsimiydi.

Sıra Sizde 2

Erken Dönemde Eski Mısır'daki gelişmeler:

1. Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır Krallıklarının birleştirilmiş ve merkezî devlet oluşturulmuştur,
2. 1. ve 2. sülalenin krallarının saltanat sürdüğü Erken Dönem'in sonlarında Mısır'ın sınırları güneyde Birinci Çağlayan'a kadar uzanmıştır,
3. Mısır'da yüzyıllar boyunca kullanılacak merkezi yönetim sistemi, bir başka deyişle krallık sistemi oluşturulmuştur,
4. Hiyeroglif yazı yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır.

Sıra Sizde 3

MÖ 1700'lerden sonra Suriye üzerinden Mısır'a giren Hurri kökenli toplumlar Delta Bölgesi'ne egemen olmuşlar ve 15. Sülale'yi oluşturmuşlardır. Böylece Mısır'da ilk defa yabancılardan oluşan bir sülale egemenliği kurulmuştur. Bu yeni sülale Memfis'i ele geçirerek, Doğu Deltası'nda kendi başkentleri olan Avaris'i kurmuştur. Mısır'ın tanrılarında Seth ile özdeşleştirdikleri tanrıları Baal için bir tapınak inşa etmişlerdir. 15. Sülale'yi oluşturan Hiksos kralları tüm Mısır'a ve Filistin'in sınır bölgelerine egemen olmuşlardır.

15. ve 17. sülaleler arası “İkinci Ara Dönem (MÖ 1640-1532)” olarak adlandırılır. Hiksoslar, Mısır kültürünü hemen benimsediler. Bunun yanında Mısır'a gelirken beraberlerinde koşumlu atların çektiği savaş arabalarından oluşan birlikleri, çeşitli maddelerden yapılmış ayrı ayrı parçalardan oluşan güçlü bir yay, yeni kılıç çeşitleri ve diğer silah çeşitleri getirdiler. Hiksoslar Dönemi'nde Mısır bir kültürel zenginlik yaşamasına rağmen

Mısırlılar, dışarıdan gelen bu istilaya alışmamışlar ve Hiksosları hiç benimseyememişlerdi. 17. Sülale'den Ahmose (MÖ 1550-1525) MÖ 1532 de Hiksosları yenerek Filistin'e sürmüştür.

Sıra Sizde 4

Yeni Krallık Dönemi'nde tahta geçen kadın firavun Hatsepsut'tur. Üvey oğlu III. Tutmosis (MÖ 1479-1425) tahta çıktığında çok küçük olduğu için, Kraliçe Hatsepsut, I. Tutmosis'in gerçek vârisi olduğunu iddia ederek tahta geçti (MÖ 1473-1458). Onun zamanında Mısır başarılı ve istikrarlı bir dönem yaşadı.

Yararlanılan Kaynaklar

- Baines, J. - J. Malek (1986). **Eski Mısır**, (Çev. Z. Aruoba - O. Aruoba), İstanbul.
- Desplancques, S. (2006). **Antik Mısır**, (Çev. I. Yerbuz), Ankara.
- Freeman, C. (2003). **Mısır, Yunan ve Roma, Antik Akdeniz Uygarlıkları**, (Çev. S. K. Angı), Ankara.
- Hornung, E. (2004a). **Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi**, (Çev. Z. Akarsu Yilmazer), İstanbul.
- Hornung, E. (2004b). **Mısırbilime Giriş**, (Çev. Z. Akarsu Yilmazer), İstanbul.
- İnan, A. (1987). **Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti**, Ankara.
- Kuhrt, A.(2009). **Eskiçağ'da Yakındoğu**, Cilt I, İstanbul.
- Schulz, R.-M. Seidel (2004) **Egypt. The World of the Pharaohs**, Germany.
- Vercoutter, J. (2003). **Eski Mısır**, (Çev. E. Çaykara), İstanbul.
- Wallis Budge, E.A. (2008). **Antik Mısır Edebiyatı, Yazınsal Metinler**, İzmir.

8

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Eski Mısır'ın yazısı, edebiyatı ve bilimini açıklayabilecek,
- Eski Mısır'ın devlet örgütünün işleyişini ve toplum yapısını açıklayabilecek,
- Eski Mısır dini ve ölü gömme geleneklerini açıklayabilecek,
- Günümüze ulaşan Eski Mısır kalıntılarının genel özelliklerini tanımlayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Krallar Vadisi
- Hiyeroglif Yazı
- Takvim
- Piramitler
- Mumyalama

İçindekiler

Eski Mezopotamya ve
Mısır Tarihi

Eski Mısır Uygarlığı

- GİRİŞ: KAYNAKLAR
- DEVLET YÖNETİMİ VE TOPLUMSAL YAPI
- BİLİM, MİMARİ VE SANAT

Eski Mısır Uygarlığı

GİRİŞ: KAYNAKLAR

Mısır tarihi, MÖ 3000 yılı civarında ortaya çıkan yazılı belgeler yanında zengin arkeolojik buluntulara dayanılarak yazılmaktadır. Yazı geleneği, değişik yazı türleri ve yazı malzemeleri bu bölümde, arkeolojik malzemenin büyük bölümünü oluşturan tapınaklar ve mezar anıtları ise ilgili başlıklar altındaki gelecek bölümlerde ele alınmaktadır.

Yazılı Kaynaklar ve Edebiyat

Eski Mısır'da yazı MÖ 3000 yılı civarında ortaya çıkmıştır. Bazı araştırmacılar Mısırlıların yazıyı Mezopotamyalılardan öğrendiklerini düşünmektedirler. Mısırlılar yazıyı Mezopotamya'dan öğrenmiş olsalar bile, taklitçi olmamışlar ve kendilerine özgü bir yazıyı geliştirme başarısını göstermişlerdir. Her iki yazı sistemi arasında büyük farklar olması bunu açıkça kanıtlamaktadır. Yazı, Mısır'da da Sümerlerde olduğu gibi eşyanın şeklini çizmekle başlamıştır. Ancak Sümer yazısından farklı olarak Mısır hiyeroglifi temelde resim biçimindedir.

Hiyeroglif Yazı: (Eski Yunanca: *hieros*: kutsal, *graphikos*: oyma=*hieroglyphikos*) Özellikle kutsal metinlerin taşta kazınmasında kullanılan resmî bir yazıydı. Hiyeroglifler MÖ 3000 yıllarından MS dördüncü yüzyıla kadar kullanılmıştır. Taş, ahşap, fildişi malzeme üzerine kazınmış ya da çeşitli malzeme üzerine resmedilmiştir. En basit düzeyde hiyeroglif, yazıcının ifade etmek istediği nesnenin resmedilmesi biçiminde oluşmuştur. Buna "piktogram" denir. Bir insan anlatılacaksa insan resmi, balık anlatılacaksa balık resmi çizilirdi. Piktogramın sesi aynı zamanda uzun bir sözcüğün içinde hece olarak da kullanılabilirdi. Piktogramlar, soyut kavramları da temsil edilebilirdi. Örneğin bir papirüs rulosu, yazmak anlamına gelmekteydi.

Mısır hiyeroglifleri 1822 yılında Eski Mısır Uzmanı ve Dilbilimci Jean-François Champollion tarafından çözülmüş ve Eski Mısır tarihi ve uygarlığı ile ilgili pek çok güvenilir bilgiye ulaşılmıştır. Mısır yazısının belirgin özelliği, onun her zaman aslına bağlı kalmış olması ve basit işaretlerden oluşmuş olsa bile Fenike, Eski Yunanca ve günümüzün modern dillerinin yazıları gibi alfabetik olmasıdır. Bu yazı, daha sonra oluşan komşu alfabetik yazıları ve Fenike yazı sistemlerini harf yazısı fikri bakımından etkilemiştir.

Hiyeratik Yazı: Mısır yazılı belgelerinin büyük bir kısmını oluşturan yönetim ve hukuk metinlerinin yazımında, en yaygın hiyeroglif işaretleri kısaltılarak kullanılmaya başlamıştır. Zamanla bu kısaltmalar çoğalınca hiyerogliften tümüyle farklı bir

yazı olan hiyeratik yazı ortaya çıkmıştır. Bu yazı hiyeroglif yazıya göre çok daha kısa sürede yazılabiliyordu. Bu yazı çeşidine daha çok papirüsler üzerinde rastlandığı için son dönemlerde “kitap yazısı” tanımı da giderek yaygınlaşmıştır. Hiyeratik yazıya papirüslerden önce kil kaplar üzerinde rastlanmıştır. Taşa oyulmalarına ise çok ender olarak rastlanır. Bu türde yazı ile yazılmış belgeler Eski Krallık Dönemi’nde azdır, ancak Orta Krallık Dönemi’ne ait bol miktarda materyal vardır. Yeni Krallık zamanında da papirüsler, taş veya çanak çömlek parçaları ve kil kaplar üzerinde bu tür yazıya sıkça rastlanır. MÖ yedinci yüzyılda yönetimle ilgili belgelerde daha işlek olan demotik yazı kullanılmaya başlanmıştır. Ancak dini metinlerde MÖ 200’e kadar Hiyeratik yazı kullanılmıştır.

Demotik Yazı: MÖ 700’den sonra yönetimle ilgili yazışmalarda kullanılan hiyeratik yazı basitleşip, işlek hale gelmiş ve 26. Sülale zamanında yerini demotik yazıya bırakmıştır. En eski demotik papirüsler olan Rylands I ve II papirüsleri I. Psammetikos (MÖ 664-610) zamanına aittir. Demotik (Eski Yunanca: *demotikos*: halkla ilgili) halk yazısı demektir. Amasis zamanında (MÖ 570-526) yönetim ve hukukla ilgili belgelerde kullanılan resmi yazı biçimi demotik yazı olmuştur. Ptolemaioslar Dönemi’nin başından itibaren edebi metinler de demotik yazı ile yazılmaya başlanmıştır. Demotik yazı, anıtsal taş yazıtlarda hiyeratik yazıdan daha sık olarak kullanılmıştır. MS beşinci yüzyıldan (Doğu Roma Dönemi) kalma Philae Adası demotik yazıtları, bu yazı ile yazılmış son örneklerdir. Yedi adet demotik karakter ek harf olarak Kopt yazısı alfabesine alınmıştır. Demotik yazının tutarlı bir transkripsiyonu henüz yapılamamıştır.

Kopt Yazısı: MS üçüncü yüzyıldan itibaren demotik yazının yerine kopt yazısı denilen bir yazı türü kullanılmıştır. Hristiyan Mısırlıların (Kiptiler) Yunan alfabesine yaptıkları altı harflik ilave ile oluşan yazıdır.

Eski Mısır’da yazıcı okulları vardı. Çünkü çeşitli devlet kurumlarında çalışacak memurların okuma yazma bilmesi gerekmekteydi. Saray, ordu ve tapınaklarda yazıcı okulları açılmaktaydı. Öğretmenler, çoğunlukla rahiplerdi. Küçük köylerde ise yazıcılar ailelerine ve akrabalarına okuma yazma öğretirlerdi. Öğrencilere öncelikle hiyeratik yazı, sonra daha karmaşık olan hiyeroglif yazı öğretilirdi. Öğrenme süreci uzundu. Bazı Mısır kaynaklarına göre bu süre on iki yıla kadar çıkıyordu. Öğrenilmesi gereken yüzlerce işaret vardı ve hiyeroglif yazmak başlı başına bir sanat hâline gelmişti. Hiyeroglif yazabilmek büyük bir saygınlık kazanmak anlamına geliyordu ve yöneticilik görevine doğru giden yolu açıyordu. Okuma yazma öğrenen öğrenciler coğrafya, matematik, edebiyat, tarih, ticaret, din ve anatomi dersleri de görüyorlardı.

Mısırlılar hemen hemen her malzemenin üzerine yazı yazmıştı. En çok da taş, papirüs ve kil üzerine yazı yazmak tercih edilmiştir. Kolay bozulan malzemeler olan ahşap, metal, deri, kemik ve kumaş da yazı yazmak için kullanılmıştır.

Papirüs, Nil Nehri’nde yetişen saz türü bir bitkidir. Papirüsü kâğıt hâline getirmek için, gövdesinden ince şeritler kesilir, düz bir zemine önce yatay daha sonra dikey olarak dizilir ve preslenerek kurutulurdu. Yaklaşık 48x43 cm boyutlarındaki her tabaka uç uca eklenerek 40 m uzunluğa kadar ulaşan papirüs ruloları yapılabilirdi. Yazı, yatay şeritlerin olduğu yüze (recto), siyah mürekkep kullanılarak, kolonlar hâlinde yazılır, önemli sözcüklerin altı kırmızı aşı boyasıyla çizilirdi. Yeni Krallık ve sonraki dönemlerde dikey şeritlerin olduğu arka yüze (verso) de yazı yazılmıştır. Papirüsler yazıldıktan sonra rulo hâlinde saklanırdı. Aslında papirüs kolay bozulabilen bir malzemedir. Eski Krallık Dönemi’nden çok az papirüs günümüze kalmıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde özellikle “Ölümler Kitabı” olarak

yazılıp mumyalarla beraber mezarlara bırakılan papirüs ruloları sayesinde papirüs örnekleri artmıştır. Papirüs rulolarının çok azı tam ve eksiksiz olarak günümüze gelebilmiştir. Günümüze kalmış en uzun papirüs rulosu Londra/British Müzesi'nde bulunan 40,5 m uzunluğundaki Harris Papirüsü'dür. Papirüs üzerine yazı, ucu lifli kamış ile yazılıyordu. Siyah mürekkep için kurum, kırmızı mürekkep için toprak kullanılıyordu. Pahalı ve nadir bulunan bir malzeme olması nedeniyle el yazmaları silinip, papirüsler yeniden yazı yazmak için kullanılabilirdi. Papirüs üzerine yazı yazmak da beceri isteyen bir işti. Bu nedenle okullarda öğrenciler kopya etmeleri için verilen metinleri ve ödevlerini çanak çömlek parçaları ya da kireç taşı parçaları üzerine yazıyorlardı.

Eski Mısır edebiyatına baktığımızda Eski Krallık Dönemi'nin yazılı belgeleri öncelikle dinsel belgelerdir. Bunlar piramitlerin ve yeraltı mezarlarının duvarlarına kazınmış büyüsel metinlerdir. Büyük tanrıların bayramları için dinsel ayin ve ilahilerin de bu dönemden itibaren yazılmaya başladığı düşünülmektedir. Bunlara ait örnekler Orta ve Yeni Krallık Dönemi'nden bilinmektedir. Yeni Krallık zamanında önemli tapınakların rahipleri tapınaklarının farklı din öğretileriyle ilgili kitaplar yazmışlardır.

Din dışı edebiyat örnekleri de Eski Krallık zamanından itibaren görülür. Bunlar ölünün yaşam öykülerini anlatan mezar yazıtlarıdır. Ölünün yaptığı görevler, sahip olduğu topraklar ve başarıları anlatılmıştır. Mikerinos saltanatından itibaren görev yapan yüksek memur Ptah-şepses, 6. Sülalenin yüksek memurları Uni/Una ve Herkhuf'un otobiyografileri bu türe örnektir. Uni'nin otobiyografisi Abidos'taki mezarında kireçtaşı bir blok üzerine, Herkhuf'un otobiyografisi de Assuan'daki mezarında bir taş blok üzerine hiyeroglifle yazılmıştır. Her iki metin de Kahire Müzesi'nde korunmaktadır. Orta ve Yeni Krallık zamanlarının ileri gelenlerinin otobiyografileri de bilinmektedir.

Orta Krallık Dönemi'nin önemli eserlerinden biri olan "Sinuhe'nin Tarihi" aynı zamanda otobiyografik bir niteliğe de sahiptir. Eserde kral I. Senusret zamanında gözden düşüp Suriye'ye sığınan yüksek memur Sinuhe'nin maceraları anlatılır. Sinuhe, Suriye'de bir kabile şefinin hizmetinde bulunur. Daha sonra Mısır'a dönmesine izin verilir. Kral, Sinuhe'yi nezaketle karşılar ve onurlandırır.

Yeni Krallık edebiyatında lirik aşk şiirleri, şarkılar, masallar, krallık büyücülerinin mucizeleri üzerine öyküler, Asya ve güneye yapılan gezilerin anlatımlarını içeren örnekler vardır. Yeni Krallık Dönemi'nde edebi bir biçim alan krallık yıllıkları önemlidir. Yıllıklarda Mısır firavunları seferlerini, fetihlerini ve yaptıkları büyük işleri anlatırlar.

Mısır tarihiyle ilgili Anadolu'da Hitit, Mezopotamya'da özellikle Yeni Assur ve Yeni Babil kaynakları, kutsal kitap Eski Ahit ve Antik Yunan kaynaklarında da bilgiler bulunmaktadır.

Üzerine yazı yazılan papirüs ruloları günümüze hangi ortamlarda ulaşabilmiştir? Tartışınız.

DEVLET YÖNETİMİ VE TOPLUMSAL YAPI

Mısır, diğer Ön Asya krallıkları gibi mutlak bir krallıktı. Yönetimin başında mutlak hâkim olarak kral, firavun yer almaktaydı. Firavun sözcüğü "büyük ev" anlamındadır. Bu sözcüğün kral anlamında kullanılması Yeni Krallık Dönemi'nden itibaren kabul görmüştür. Mısır kralı gökyüzü tanrısı Horus'un yeryüzündeki temsilcisidir. Daha sonra Güneş Tanrısı'nın oğlu olarak "Büyük Tanrı" şeklinde karşımıza çıkar. Orta Devlet zamanında Mısır'da tahta oturan kralın tanrılar tarafından onaylanma-

sı gerekirdi. Yeni Devlet zamanında ise yaşayan firavunlar tanrısallaştırılmıştır. Kral, tanrının temsilcisi olarak toprakların, malların ve insanların sahibidir. Kralın insanların hizmetinde besleyici olma, hak hukuk sağlama ve savaşçılık gibi işlevleri olması gerekiyordu. Hükümdar, uyruklarını beslemek ve ihtiyaçlarına göre donatmak, adaleti sağlamak ve yasaları yapmakla görevlidir. Aynı zamanda ordunun başkomutanıdır. Tanrıların tapınaklarını inşa etmek, genişletmek, aynı zamanda da kültlerine nezaret etmek zorundadır. Kralın tanrılardan aldığı meşruiyeti genellikle babadan oğula ya da kardeşten kardeşe geçerdi. Erkek vâris olmaması durumunda kraliyet ailesinden bir kızla evlenen erkek krallığa sahip olabilirdi.

Kraldan sonra en önemli kişi, yardımcısı olan vezirdi. Bu makam Eski Krallık zamanında gelişmeye başlamıştır. Vezir, devlet yönetimini, hukuk sistemini ve ekonomiyi denetlemekle görevliydi ve sadece krala hesap verirdi. Eyaletler kralın tam yetkiyle atadığı yöneticiler tarafından yönetilirdi. Merkezden atanan eyalet valileri, kral adına ülkeyi yöneten vezire karşı sorumluydular. 18. Sülale krallarından II. Amenofis (MÖ 1427-1401) döneminden başlayarak, yönetim sorumluluğunu ülkenin kuzeyinde ve güneyinde iki vezir paylaşmıştır. Kuzeyde Memfis, güneyde Teb kenti vezirlik merkeziydi.

Mısır, güçlü dönemlerde eyaletlere bölünerek idare edilmekteydi. Her eyaletin başında kral/ firavun tarafından tayin edilmiş bir vali bulunurdu. Tarla sınırı ölçme, vergi toplama, hukuk ve ordu ile ilgili işlere bakan bir memur sınıfı bulunmaktaydı. Memurlar okuma yazma bilenler arasından seçiliyordu. Bir başka sınıf olan rahipler din gücünü ellerinde bulunduruyorlardı. Memurlar ve rahipler devletin gücünü kaybettiği zamanlarda nüfuz mücadelelerine girişmişler ve devlet yönetimini ele geçirmeye çalışmışlardır.

Memurlar ve rahiplerin altında çok geniş bir çiftçi tabakası vardı. Mülk ve toprak daha Eski Krallık döneminden itibaren devlet malı sayılıyordu. Çiftçi tabakası bağımlı durumdaydı. Ayrıca yine bağımlı olan işçi sınıfı vardı. Bunlardan başka heykeltıraşlık, marangozluk, dericilik, çömlekçilik, taş kap yapıcılığı, tuğlacılık, tekne yapıcılığı, ahşap doğramacılığı, kasaplık, fırıncılık, bira üreticiliği, metal işçiliği, kuyumculuk, mücevhercilik, oymacılık gibi her branştan zanaatkarlar da başka bir sınıfı oluşturmaktaydı. MÖ ikinci binyıldan itibaren Mısır'da köleler de görülmeye başlar. Ancak Mısır'da köleliğin ekonomik bakımdan özel bir önemi hiçbir zaman olmamıştır.

Ekonomi

Mısır'da ekonominin temelini tarım oluşturmaktaydı. Nil Nehrinin taşkınlarıyla sulanan arazilerde tarım yapıldı. Orta Krallık Dönemi'nde Nil taşkınlarının sulayamadığı arazileri sulamak için kanal açma çalışmaları yapılmıştır. Yeni Krallık zamanında **şaduf** adlı verilen araç kullanılarak nehirden su çekilmiş ve sulama yapılmıştır. Böylelikle ekilebilir arazi yüzde on - onbeş oranında artırılmış ve yılda iki kez ürün alınabilmektedir. Başarılı çiftçiler ve zanaatkarlar üretim gelirlerini verdikten sonra biriktirebiliyorlardı. İşçiler de ücretlerini tayin olarak alıyorlar, bir kısmını artırıyor, boş zamanlarında da ek işler yaparak birikim ediniyorlardı.

Ekonomide değiş-tokuş sistemi kullanılmıştır. Takas sistemi yaklaşık 90 gramlık bir ağırlık birimi olan "deben" üzerine kuruluydu. Bir deben, altın, gümüş ve bakır olarak hesaplanabilirdi. Metalin değeri arttıkça debenin değeri de artıyordu. Örnek vermek gerekirse bir deben gümüş, bir deben bakırdan yüz kat daha değerliydi. Mısırlılar hiçbir zaman **sikke**yi içeren bir takas sistemi geliştirmemişlerdir.

Şaduf: Bir ucuna ipe bağlı kova, diğer ucuna ağırlık bağlanan bir sırtığın yere dikilmiş bir başka direğin üst kısmına raptedilmesiyle oluşturulan, kuyu veya nehirden su çekmeye yarayan kaldıraç benzeri araç.

Sikke: MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısında Lidyalılar tarafından icat edilen madeni paraya sikke adı verilmektedir.

Ahşap başta olmak üzere pek çok hammadde dış ülkelerden sağlanmıştır. Erken dönemlerden itibaren Somali, Suriye, Mezopotamya ve Girit ile ticari ilişkiler kurulmuştur. Ticaret 18. Sülale zamanında gelişkin bir hal almıştır. Bütün ticaret faaliyetleri ve Nil'in taşkın ovası dışında kalan taş ocaklarının işletimi kralların/firavunların tekelindeydi.

Eski Mısır devlet yönetiminin Ortadoğu'daki diğer devletlerden farklarını tartışınız?

SIRA SİZDE

Ev Yaşamı

Eski Mısır'da kadınlar 12-14 yaşları arasında ergenlik başlangıcında evlendirilirdi. Erkekler ise 20 yaşları civarında evlenirdi. Yeni evlenenlerin eşyalarının hem kız hem de erkek tarafınca sağlanması gerekiyordu. Bu nedenle boşanma halinde kadının mallar üzerinde hakkı vardı. Mısırlılarda genellikle tek eş evliliği yaygındı. Kadınlar genellikle keten ve yün eğirme, ekmek pişirme, tahıl öğütme gibi ev işleriyle uğraşırdı. Bazıları rahibe olabiliyordu. Belki de güneş altında çalışmadıkları için kadınlar duvar resimlerinde açık renk tenli olarak betimlenmişlerdir. Kraliyet ailesinin bazı üyeleri ya da kraliçeler dışında kadınların siyasal güçleri de yoktu. En çok kullanılan unvanları evin hanımıydı. Hemen hemen hiçbir okuma yazma bilmezdi. Kadınların mülk edinme, mülklerini idare etme, mülklerine el konulduğunda dava açabilme hakları vardı. Erkekler evin geçimini sağlamak için dışarıda çalışırdı. Duvar resimlerinde erkeklerin deri rengi kırmızıyla gösterilirdi.

Erkek çocuklar 14 yaşına geldiklerinde içinde sünnetin de yer aldığı bir törenle erişkinliğe adım atarlardı. Bu yaşta yapacakları meslekle ilgili ya da tapınak okulunda resmi öğretimle, babalarının meslekleriyle ilgili eğitimleri almış olurlardı.

Bazı seçkin kişilerin evleri iyi bir şekilde eşyalarla döşeliydi. Sandalyeler, tabureler, yataklar gibi zarif mobilyalar kullanılırdı. Mobilyalar ahşap, fildişi ve cam işlemlerle süslüyüdü. Seçkin evlerinde hizmetçiler ve köleler de bulunurdu. Evin içinde yemek pişirme, temizlik ve servis hizmetleri hizmetçiler ve köleler tarafından yapılırdı. Bu evlerde verilen ziyafetlerde harp, lavta, flüt, obua gibi müzik aletleriyle müzik yapılır, dansçı kızlar dans ederlerdi.

Din

Din, Mısır kültürünün tümünü kapsar. Mısır'da din üç kola ayrılıyordu; Resmi din, ölüm ve gömülme ile ilgili işlemler ve nüfusun büyük çoğunluğunun günlük uygulamaları.

Resmi din tapınaklarda düzenlenen festivaller ve dini törenlerden (kült törenleri) oluşuyordu. Kült karşılıklı ilişki temeline dayanıyordu. Krallar tanrılara karşı dinsel görevlerin yapılmasını sağlardı. Dinî tapınımlar kral adına rahipler tarafından yürütülüyordu. Krallar tanrılara duydukları hayranlığı, saygıyı dile getirirler, onlara çeşitli sunular yaparlar ve niteliklerini överlerdi. Tanrıların da buna karşılık krala ve ülkenin insanlarına iyilik bahsettiğine inanılırdı. Kültün amacı dünyanın düzenini sağlamaktı. Belli başlı tapınaklar, bölgelerinde yaratıcı olarak kabul edilen yerel tanrılara adanmış tapınaklardı. Kült heykeli tapınakta karanlık bir odada saklanır ve törenler sırasında sembolik bir tekne üzerinde taşınırdı. Tapınaklar dışında ülke içinde daha küçük tanrılara ya da ana tanrıların farklı biçimlerine adanmış, yerel küçük tapınaklar da vardı. Halk tabakaları bu küçük tapınaklara giderler ve orada sunularda bulunurlardı.

Sülaleler Öncesi Dönem'de hayvan biçimli tanrılar vardı. Bunlar totem din inancından kaynaklanmaktaydı. Daha sonra tanrılar insan biçiminde düşünülünce

hayvan totemlerinin bazı uzuvları insan vücuduna eklenmişti. Böylece hayvan başlı, insan vücutlu tanrı betimlemeleri ortaya çıkmıştır. Tanrıların ve tanrıçaların birçoğu yerel tanrılardı. Çünkü bunların her biri bir yer ile yakından ilişkiliydi. Bu tanrı ve tanrıçalardan bir kısmının kültü bütün Mısır'a yayılmış ve devletle birlikte anılan resmi hüviyet kazanmıştır. Örneğin Teb'in Amon-Ra'sı, Memfis'in Ptah'ı, Heliopolis'in Ra-Harahti'si gibi.

Belli başlı Mısır tanrıları:

Nut	:	Gök tanrıçası.
Geb	:	Yer Tanrısı.
Şu	:	Hava tanrısı.
Amon	:	Teb kentinin tanrısıdır. Amon-Ra adıyla güneş tanrısı olarak Yeni Krallık Dönemi'nde devlet tanrısı olmuştur. Kutsal hayvanı koçtur.
Ra (Ra-Harahti)	:	Başının üstünde güneş kursu ile betimlenen şahin başlı güneş tanrısı.
Horus	:	Şahin başlı ya da şahin şeklinde ve iki taçlı Mısır'ın ilk devlet tanrısı, gökyüzü tanrısı.
Ptah	:	Üç asalı mumya biçiminde betimlenen yaratıcı tanrı, zanaat-kârların efendisi. Teb, Abidos ve Yeni Krallık Dönemi'nin devlet tanrısı olarak birçok yerde tapınılırdı.
Thoth	:	Balıkçıl kuşu başlı yazma ve sayma tanrısı.
Sobek	:	Timsah ya da timsah başlı suların tanrısı.
Hons	:	Çoğunlukla mumya biçiminde, bazen başında çocuk saçında görülen yan perçemle veya yarım ay ile gösterilen ay tanrısı.
Osiris	:	Mumya biçiminde, asa, tüy ve boynuzlarla süslü beyaz taçla betimlenen bitkilerin ölüm tanrısı ve ölümden sonraki dünyanın yöneticisi.
İsis	:	Osiris'in karısı ve Horus'un annesi koruyucu tanrıça.
Hathor	:	Başında güneş kursu, inek boynuzlarıyla ya da inek başlı ve inek şeklinde gösterilen gökyüzü, ağaç, nekropolis tanrıçası, kadınların tanrıçası. Kutsal hayvanı inektir.
Montu	:	Çoğunlukla şahin başlı, başının üzerinde güneş kursu ve iki tüy ile gösterilen savaş tanrısı.
Seth	:	Kimliği belirlenemeyen bir hayvan başlı, düzensizliğin, çöllerin, fırtınaların ve savaşın tanrısı, Osiris'in erkek kardeşi.
Min	:	İki tüylü kurdeleli başlıkla gösterilen doğu çölünün efendisi, bereket tanrısı.
Ma'at	:	Oturan ya da ayakta duran, kadın formunda, her zaman başında bir tüy ile betimlenen, bazen kollarında bir çift kanat görülen doğruluk ve adalet tanrıçası.
Anubis	:	Uzanmış köpek, çakal ya da köpek başlı, mumyalamayla ilgili nekropolis tanrısı.
Bastet	:	Aslan ya da kedi başlı savaş tanrıçası.
Sahmet	:	Aslan başlı savaş tanrıçası.
Mut	:	Aslan başlı ya da akbaba baş süsü takmış insan şeklinde betimlenen savaş tanrıçası.
Neith	:	Savaş ve av tanrıçası.

Nekropolis: Yunanca mezarlık (Ölüler Kenti) anlamına gelen sözcük. Genellikle uzun süre kullanılan, geniş ve önemli gömü alanlarını niteler.

Apis Boğası	:	Üzerinde çeşitli işaretler bulunan ve boynuzları arasında güneş kursu taşıyan Ptah ile ilişkili kutsal boğa.
Bes	:	Cüce, çoğunlukla tüylü bir taç ve aslan yelesi ile betimlenen aile tanrısı ve genç kızların koruyucusu.
Nefthys	:	Tanrıça İsis'in kız kardeşi, koruyucu tanrıça.
Taveret	:	Su aygırı ve hamile kadın vücudu karışımı olan aslan pençeli ve timsah kuyruklu hamile kadınların koruyucusu.
İmhotep	:	Kral Coser'in tanrılaştırılmış veziri. Kâtiplerin efendisi, iyileştirici ve Ptah'ın oğlu sayılırdı.

IV. Amenofis (MÖ 1352-1335), MÖ 1350'lerde Mısır'ın geleneksel tanrıları yerine tek tanrı inancını yerleştirmeye çalışmıştır. Bu yeni kültte Güneş yani Aton tek tanrıydı. Karısı ünlü kraliçe Nefertiti de firavuna bu girişiminde yardım etmiştir. Bu yeni din güneşe tapma kültürüydü. Bu kültte göre Güneş, ışınlarıyla tüm varlıkları korur ve onlara yaşam verirdi. Artık ülke tanrısı Amon'un yerini ışınlı güneş tanrısı Aton almıştı. Aton için Teb kentinde bir tapınak yapıldı. Orta Mısır'da Memfis ile Teb arasında kurulan yeni başkent Akhetaton'da (Amarna) da bir Aton Tapınağı inşa edildi. Bu tapınağın üzeri diğer Mısır tapınaklarının aksine gökyüzüne doğru açık bırakılmıştı. Tahminen krallığının beşinci yılında Amenofis "Amon bağışlayıcıdır" anlamına gelen Amenofis adını, "Aton'un hizmetkârı/Aton'u memnun eden" anlamına gelen Ekhnaton olarak değiştirdi. Ancak firavun Aton dinini yaymakta başarılı olamamış, ölümünden sonra eskiden olduğu gibi yine Amon dinine geri dönmüştür.

Tapınaklardaki kült işlemleri dört ayda bir ay çalışan kısmi zamanlı rahipler tarafından yürütülüyordu. Tapınağa sadece rahipler girebiliyordu. 18. Sülale zamanında tapınakların büyümesi sonucunda rahiplik bir sınıf olarak ortaya çıktı. Tapınaklardaki dini işlemler bir görevli rahip, bir vaiz rahip ve gündelik işleri yapan rahipler tarafından yürütülürdü. Rahiplik genelde babadan oğula geçen bir meslekti. Ancak kral isterse birini rahip olarak da atayabilirdi. Tanrılara sunulacak adaklar, personel giderleri ve tapınağın ihtiyaç duyduğu belirli ürünler hep tapınak gelirlerinden karşılanıyordu. Tapınaklara bağlı çalışan atölyeler ve okullar da vardı. Halktan bazı insanlar ise tapınak arazilerini işlerlerdi.

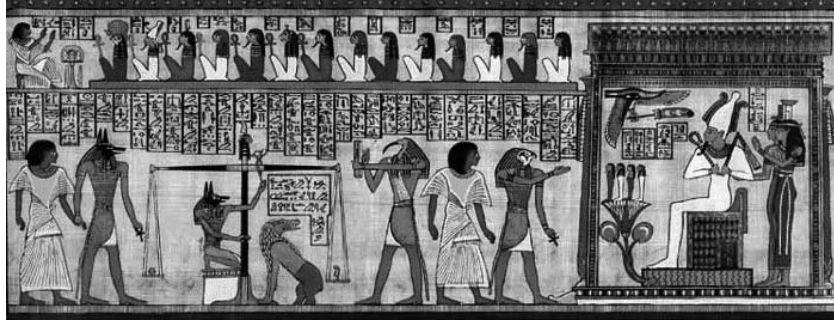
Ölü Gömme Gelenekleri

Mısır'da yaşam süresi kısa olduğu için yirmili yaşlarına ulaşacak kadar uzun yaşayanlar mezarlarını planlamaya başlarlardı. Bir Mısırlı öldüğünde tanrılar katında, kişinin ölümden sonraki yaşamına karar verilen bir duruşma yapıldığına inanılırdı. İnanışa göre, duruşmaya tanrı Osiris başkanlık ederdi. Duruşmada ayrıca ölünün yalvarmak zorunda olduğu 42 yargıç vardı. Tanrı Anubis duruşma sırasında ölüye yardımcı olur, kalbi teraziye koyma seromonisine eşlik ederdi. Anubis ile tanrı Thoth, Osiris ve 42 yargıcın huzurunda tartma işlemini yapardı. Anubis ölünün kalbini terazinin bir kefesine koyardı. Terazinin diğer kefesine ise Mısırlıların haklı düzen kavramının temsilcisi Ma'at konulurdu. Ma'at çoğunlukla bir hiyeroglif bazen de bir devekuşu tüyü ile gösterilirdi. Kalp ile Ma'at dengede kalırsa, sinama başarılı demektir. Kişinin iyi bir hayat geçirdiği anlaşılır ve yeni hayatına geçişine izin verilirdi. Terazi dengede kalmazsa yani sinama başarılı olmazsa terazinin altında tasvir edilen "yiyici" ya da "ölülerin yiyicisi" adı verilen dişi bir karışık yaratık ölüyü yok ederdi. Bu sırada bütün olup biteni tanrıların kâtibi tanrı Thoth yazarak not alırdı. Mısırlılar için bu dünyadan ayrılmak birinci evre idi, ikinci ölüm ise sı-

namadan geçemeyip tamamen yok olmak demektir. İkinci ölümle ölenler yer altı dünyasında cezalandırılır ve başka bir varlığa dönüşürlerdi.

Resim 8.1

Osiris
Başkanlığındaki
Ölümler Mahkemesi

Mumyalama

Sülaleler Öncesi Dönem’de ölümler çöl kenarına açılan basit çukurlara gömülüyor ve üzerleri kum ile örtülüyordu. Kuru iklim ve sıcak kum cesedin nemini alarak kurummasına neden oluyordu. Böylece bedenler çürümeden korunuyordu. Bunu tesadüfen gören Mısırlılarda, öldükten sonra ruhun bedene tekrar girip öbür dünyada yaşamaya devam edebilmesi için bedenın korunması gerektiği inancı gelişti. Bu nedenle cesetlerin mumyalanması gerekiyordu. Sülalelerin başlangıcından hemen önce cesetler sandukalara konulmaya başlandı ve dolayısıyla sıcak kum ile temas kesildi. Doğal yollardan meydana gelen koruma olanaksız hale gelince, yapay olarak cesedi koruma yolları aranmaya başladı ve böylece mumyalama geleneği gelişti.

Mumyalama işleminin gerçekleştirildiği mekân taşınabilir, ölünün evi yakınına kurulan bir çadır veya tapınaklarla bağlantısı olan özel bir mumyalama yeriydi. Öncelikle ölü özel bir masaya yatırılıyor ve vücut yıkanıyor. Burun deliklerinden çengele benzeyen bir alet yardımı ile beyin ve iç organlar dışarı çıkarılıyor. Vücut içindeki yumuşak kısımların çıkarılmasının nedeni çürümeyi önlemektir. Göz ve yanakların çökmemesi için bu yumuşak kısımlara keten tamponlar konuluyor, ölünün göz kapakları da kapatılıyor. Karnın sol alt kısmında elin girebileceği kadar küçük bir yarık açılarak mide, karaciğer, akciğer ve bağırsaklar çıkarılıyor. Bu organlar “**natron**” adı verilen bir çeşit tuz içinde bekletilip kurutulduktan sonra “kanopik” adı verilen dört adet kavanoz içine konulurdu. Bu kavanozların kapakları, Osiris ve İsis’in oğlu olan Horus’un dört oğlunun başını temsil eden figürler şeklindeydi. Çakal başlı Duamutef mideyi, şahin başlı Kebehsenuf bağırsakları, maymun başlı Hapy akciğeri, insan başlı olan İmset karaciğeri korurdu. Vücutta organlardan boşalan yerler hurma şarabı ve bitkilerle yıkanıyor. Ölünün vücudunun tamamı natron ile kaplanarak 40 gün bekletilirdi. Böylelikle vücudun nemi tamamen alınıyordu. Vücut bu işlemlerle kurutulduktan sonra, yağlanır, erimiş reçine sürülür ve keten bezlerle sarılırdı. Sargılar arasına muska ve takılar konulurdu. Hazırlanan mumya ahşap bir tabuta koyulurdu. Ancak ölen kişi krala biriktirildikten sonra diğer ikisi ahşaptan üç tabut içine konurdu ve bu tabutların hepsi taş bir lahdin içine yerleştirilirdi. Kanopik vazolar da yanına koyulurdu. İyi kalitede bir mumyalama işlemi toplam 70 gün sürerdi. Zengin olmayanlar daha az kaliteli mumyalama yaptırabilirlerdi.

Natron: Karbonat, bikarbonat, klorid ve sodyum sülfat karışımı olan bir çeşit tuz. Nil Nehri’nin kenarında doğal olarak bulunuyordu.

Mumyalama sadece insanlara değil kutsal sayılan kedi, boğa, timsah gibi hayvanlara da uygulanırdı.

Mumyalama işlemi bittikten sonra ölü mezara yerleştirilirdi. Mezar duvarlarındaki resimler ölümden sonraki yaşama hazırlıkla ilgiliydi. Cenaze töreninin en önemli aşamalarından birini de ağız açma ayini oluşturuyordu. Bu ayin ile tabutunda yatmakta olan ölünün ağzını saran sargıların kesileceğine ve ikinci hayatında yiyeceklerine inanılıyordu. Daha sonra mezara kişinin özel eşyaları, günlük kıyafetleri, çok çeşitli yiyecekler, “**sabti**”, “**şavati**” veya “**ushebt**” adı verilen heykelcikler ve papirüse yazılmış **Ölümler Kitabı** konulurdu. Böylece ölü öbür dünyadaki yaşamına uğurlanırdı.

Sabti, şavati veya ushebt: Orta Krallık Dönemi'nin sonlarından başlayarak bir ya da daha fazla sayıda mezarlara konulmaya başlanan mumyalanmış insan şeklinde gömü heykelcikleridir. Bunlar, ölü öbür dünyada angarya bir iş yapmaya çağırıldığında canlanıp onun yerine çalışacağına inanılan işçilerdi.

Eski Mısır'da mumyalama geleneği nasıl başlamıştır? Tartışınız.

BİLİM, MİMARİ VE SANAT

Bilim

Eski Mısır'da vergi alınacak tarlaların ölçülmesi için yüzölçümü hesaplamanın bilinmesi gerekiyordu. Bu nedenle hesaplama işleri gelişmiştir. Mısırlılar sayı saymak için onlu sayma sistemini (1, 10, 100, ...10.000.000'a kadar) buldular. Ancak payı birden büyük olan kesirleri hesaplarken zorluk çekiyorlardı. Aritmetik bilgileri de basit düzeyde idi. Ancak geometri konusunda ileri düzeyde bilgiliydiler. Mısır geometrisi bazı problemlerin çözümleriyle alan ve hacim ölçüsü şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle taşkınlardan sonra Nil kenarındaki tarla sınırlarının saptanmasında geometri çok önemliydi. Mısırlılar kenar uzunluklarının oranı 3, 4, 5 olan üçgenin hipotenüsünün karşısındaki açının dik açı olduğunu biliyorlardı. Bazı bilim adamları Mısırlıların Pisagor Teoremi'ni bildiklerini düşünmektedirler. Pi sayısını gerçek değere (3.1416) çok yakın olarak 3.16 olarak hesaplamışlardır. Pi sayısını kullanarak kürenin hacmini hesaplayabiliyorlardı. Dörtgenlerin ve üçgenin alanını da hesaplayabiliyorlardı.

Mısırlı gökbilimciler gökyüzünü inceliyor ve gruplarına göre yıldız listeleri yapıyorlardı. Ancak bu çalışmaları Babilliler düzeyinde değildi.

Eski Mısır'da yaşayan insanlar tıp konusunda da bazı bilgilere sahiptiler. İnsanların yaşam süresi kısıydı. Çocukların anne sütünden kesildikleri yaş olan üç yaşında çocuk ölümlerinin yüzdesi çok yüksekti. Altmış yaşını geçen az sayıda kişi de görülmesine rağmen ortalama ömür 29 yıldır. Seçkinlerin yaşam süresi daha uzundu ancak onların da ancak yüzde on - onbeşinin 50 yaşından fazla yaşadığı anlaşılmıştır. Parazit hastalıkları, verem ve diş eti iltihabı yaygın görülen rahatsızlıklardır. Mısırlı hekimler dahili yaralanmalardan etkilenen organlar için, reçeteler yazmışlar, farklı çeşitteki yaralanmalar için deneysel tedavi yöntemleri uygulamışlardır. Kırıkları ve açık yaraları iyileştirebildikleri ve hatta kafatası ameliyatları yaptıkları saptanmıştır. Mısırlılar cesetleri mumyalamak için açmak zorunda olduklarından anatomiyi öğrenmişlerdir. Ancak insan vücudunun nasıl çalıştığına ilişkin bilgilerinin gelişmemiş olması etkili tedavi yöntemleri geliştirmelerini engellemiştir. Şöyle ki; Kalbin vücudun merkezi olduğu, kan yanında salya, idrar ve sperm gibi sıvıların da kalpten çıktığı düşünülmekteydi. Çoğunlukla bir tanrı tarafından insandaki sıvı dolaşımının engellenmesi nedeniyle dâhili hastalıkların ortaya çıktığına inanılmıştır.

Hastalıkları iyileştirmek için hiçbir etkisi olmayan ilaçlara bel bağlanmıştı. Şifalı bitkiler, hayvanların et suyu, Nil Nehri'nin çamuru, hastanın turnaklarındaki kir, fare dışkısı, ekmek küfü gibi maddeler ilaç olarak kullanılmıştır. Hastalıklar ya do-

Ölümler Kitabı: Çoğunlukla papirüs üzerine yazılan ve mumya ile birlikte gömülen bir dizi büyü formülüdür. Toplam 200 kadar olan büyüden her kopya için seçilenler değişiktir. Yeni Krallıktan Yunan-Roma Dönemi'ne kadar görülürler.

ğal yolla iyileşmiş ya da ekmek küfünün penisilin görevi görmesi gibi kullanılan ilacın tesadüfen işe yaraması sonucu iyileşme görülmüştür.

Mısırlıların MÖ 3000'lerde geliştirdikleri Mısır takvimi Dünya Uygarlık Tarihi açısından önemli olmuştur. Mısır takvimi Güneş takvimiydi ancak güneşin yıllık hareketinin incelenmesi sonucu ortaya çıkmamıştır. Sirius Yıldızı'nın ufukta görünmesi ile Nil Nehri'nin periyodik taşkınının aynı gün başlamasına dayanan bir takvimdir. Bu olayın 365 günde bir meydana geldiği saptanmıştır. Bu takvime göre bir yılda dörder aylık 3 mevsim (Taşkın, Ekim, Hasat) vardı. Mısırlılar bir yılı her biri 30 günden oluşan 12 aya bölmüşler, buna bayramlar için ayırdıkları 5 gün ekleyerek 365 günlük bir Mısır yılı geliştirmişlerdir. Ancak bu yıl güneş yılından 6 saat eksikti. 365 güne ilaveten altışar saatten dört yılda bir oluşan "artık gün" olmadığı için Mısırlıların güneş yılı her dört yılda bir, bir gün geri kalıyordu. Daha sonra MÖ 45 yılında Romalı Julius Caesar Mısır takvimine dayanan yeni bir takvim kurmuştur. Jülyen Takvimi adıyla anılan bu takvimin Mısır takviminden farkı ortalama yılı 365 1/4 gün kabul etmesiydi. Bu takvimde birbiri ardına üç yıl 365 gün, her dördüncü yıl ise 366 gün olarak kabul edilmiştir. Ocak ayı yılın başlangıcıydı. MS 1582'de Papa XIII. Gregor tarafından yapılan düzeltme sonucunda, bugün hâlâ kullandığımız Gregoryen Takvimi ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak gerek Avrupa'da 1582 tarihine kadar kullanılan Jülyen Takvimi, gerekse günümüzde kullanılmakta olan Gregoryen Takvimi Mısırlıların takvimine dayanmaktadır.

Mısırlılar gündüz saatlerini ölçmek için basit güneş saatleri de yapmışlardır. Güneş saati üzerinde, günün saatini gösteren çizgiler vardı ve güneşin gölge uzunluğundan yararlanılarak saat tespit ediliyordu. Hava kapalı olduğunda ve geceleri güneş saatleri işe yaramıyordu. Bu durumda ise su saatleri kullanılırdı.

SIRA SİZDE

Eski Mısır takviminin Dünya Kültür Tarihi açısından önemi nedir?

Mimari

Eski Mısır mimarisinin en gelişmiş örnekleri, anıtsal boyutlardaki mezarlar ve tapınak yapılarıdır.

Mezarlar: MÖ üçüncü binyıldan itibaren Mısır kralları kerpiçten yapılmış "**mas-taba**" adı verilen mezarlara gömülmüşlerdir. Mastabalarda, dik bir kuyu içinde, zemin seviyesinin altında bir mezar odası bulunur. Mezar odasının tam üzerinde zemin seviyesinde dikdörtgen planlı, kerpiç ya da taştan bir yapı yer alır. Yapının doğu yüzüne ölünün ruhunun (Ka) geçebileceğine inanılan sahte kapı yapılırdı. Burası aslında küçük bir odaydı. Kapının üzerinde ölünün unvanı ve adı yazılırdı. 3. Sülale zamanında oda genişletilmiş, 4. Sülale zamanında ise oda içine bir sunak eklenmiştir. Sunak üzerine yiyecekleri sembolize eden maddeler ya da gerçek yiyecekler bırakılırdı. Ayrıca odaya ölünün heykel ve heykelcikleri konulurdu. Eğer ölünün mumyası bozulsaydı, ruhun bu heykellerden birinin içine gireceğine inanılırdı. Oda duvarları günlük hayattan alınan resimlerle süslenirdi. Halk tabakası da mastabalara gömülürdü. Halka ait mastabalarda, oda duvarlarında ekim, hasat, bağ bozumu, hayvancılık, balıkçılık, avcılık, dokumacılık gibi işler baştan sona kadar bir film şeridi gibi (örneğin ekme, biçme, balyalama gibi) her aşaması ile resmedilmiştir. Bunların yanında oyunlar, danslar ve yelkenlilerin işlendiği sahneler de vardır. Bu sahnelerde mezarda yatan kişi, faaliyetleri bizzat yönetir şekilde gösterilmiştir. Daha sonra 6. Sülale zamanından itibaren mezar odalarında duvar resimleri yanında ölünün biyografisi de yer almaya başlamıştır. Mastabalar piramitlerin yakınına inşa edilmişlerdir.

Mastaba: Sedir anlamına gelen Arapça bir sözcüktür. Bir mastaba, dik ya da hafif eğimli kerpiç ya da taş duvarları olan, dikdörtgen planda bir oda görünümündedir. Tavan genellikle düzdür. Zemin altında, tavandan dik bir kuyu ile inilen mezar odası vardır.

Mısır firavunları MÖ 2630 ile MÖ 1640 yılları arasında kendilerine piramit biçiminde mezarlar yaptırmışlardır. Bu tipte büyük mezar anıtları, firavunların ölümünden çok önce yapılmaya başlanmaktaydı. Piramitlerin iki ana türü vardı: Basamaklı piramitler ve gerçek piramitler. 3. Sülale kralı Coser'in Sakkara'daki ünlü basamaklı piramidi MÖ 2630'larda yapılmıştır. Kral mezarlarının ilk anıtsal örneği ve Mısır tarihindeki ilk piramittir. Coser'in veziri olan mimar İmhotep tarafından inşa edilmiştir. Mezar anıtının yapımına ilk olarak Sakkara geleneğine uygun biçimde büyük bir mastaba şeklinde başlanmış, ancak daha sonra eklemelerle 6 basamaklı bir piramit ortaya çıkmıştır. Piramidin güneydoğu yanında kralın **Sed Festivali** için yapılmış tapınak ve pavyonlardan oluşan bir yapı grubu vardır. Piramidin kuzeydoğu köşesine yakın bir kapalı odada (Serdab) Kral Coser'in oturur durumda bir heykeli bulunmuştur. Bu, Mısır'ın taştan yapılmış ilk büyük krali heykeli olarak bilinir.

Sed Festivali: Bir kralın ölümünden 30 yıl sonra ilk kez, daha sonra da 3 yıllık aralarla kutlanan, kralın yeniden doğuşunu kutlayan tören. Bu tören, kralın öteki dünyada uzun süre hüküm sürme isteğini yansıttı.

Resim 8.2

Giza platosunda Keops (sağda) ve Kefren piramitleri (Schulz- Seidel 2004, res. 32)

4. Sülale'den itibaren gerçek piramitler de yapılmaya başlamıştır. Bunlar basamaklı piramitlerin gelişmesi sonucu ortaya çıkmışlardır. En erken örnekleri 4. Sülale'nin ilk firavunu Snefru'nun (MÖ 2575-2551) Memfis'in 50 km kuzeyindeki Meidum'da ve Dahşur'da yaptırdığı piramitlerdir. Snefru Meidum'da kral Huni'nin başladığı piramidin yapımına devam eder, ancak daha sonra kendi piramit kompleksini yapmak için inşaatı yarım bırakır. Bu dönemde mimarlar henüz tam bir piramit yapmayı başaramıyorlardı. Snefru'nun Meidum'daki piramidinin üst kısmı eğimi artırılarak bitirilebildiğinden piramit eğik olmuş ve Eğik Piramit olarak adlandırılmıştır. Snefru, Dahşur'da Eğik Piramit'ten başka Kızıl Piramit olarak adlandırılan bir piramit daha yaptırmıştır. Kızıl Piramit geometrik olarak ilk gerçek piramittir. Snefru'nun oğlu Keops, Giza platosundaki en görkemli piramidi inşa ettirmeyi başarmıştır. Bugüne kadar yapılmış olan en büyük piramit olan bu piramidin yanın-

da yer alan oğlu Kefren ve Mikerinos'a ait piramitler daha küçük boyutlardadır. Bu mezarlar taştan inşa edilmiştir. Piramitler tek başlarına durmazlar, bir cenaze kompleksinin parçasıdır. Bunların yapımında kullanılan büyük boyutlu ağır taş bloklar, istenilen yüksekliğe rampalar kullanılarak kaldırılıyordu. Bu rampalar hafif eğimli kerpiç, tuğla ve molozlardan yapılmış yükseltildi. Büyük taş bloklar, ahşap kızaklar üzerinde çekilerek yerine taşınıyordu. Piramidin yapımı tamamlandıktan sonra rampalar kaldırılıyordu. Örneğin Keops Piramidi'nin yapımı için günde 21-22 ton ağırlığında 285 adet taş blok taş ocağında işlenmiş, taşınmış ve yerine yerleştirilmiştir. Böylelikle yılda 100.000 taş blok yerleştirilerek piramidin inşası 23 yılda yani Keops'un saltanatının 23. yılında tamamlanabilmiştir.

Keops Piramidi Antik dünyanın yedi harikasından biridir. Anıtın kenar uzunluğu 230 m, yüksekliği 146 m'dir. Piramit kompleksi, vadi tapınağı, vadi tapınağından piramidin doğu kenarında bulunan gömü töreni tapınağına giden yol, gömü töreni tapınağı ve kraliçelerin piramitleri olarak bilinen 3 küçük piramitten oluşur. Ayrıca bu alanda, piramidin doğu ve güney kenarında 5 tekne çukuru, piramidin doğu, batı ve güneyinde mastaba alanları bulunur. Kral ailesinden gelenler doğu kesimindeki mastaba mezarlara, yüksek görevliler ise batı kesimdeki mastaba mezarlara gömülmüşlerdir. Piramit, Eski Krallık Dönemi'nin sonunda toplumsal huzursuzluğun arttığı, siyasi otoritenin kaybolduğu bir süreçte soyulmuş ve taşları başka yerlerde kullanılmıştır. Modern araştırmacılar Keops Piramidi'ni incelemeye başladıklarında piramidin gömü odasında sadece granitten yapılmış olan lahdi bulabilmişlerdir. Orta Çağ boyunca da piramidin dış yüzündeki kireçtaşı kaplamaları sökülüştür, hatta Giza ve Kahire'deki yapılarda kullanılan taşlar da piramitten karşılanmıştır.

5. Sülale kralları piramitleri daha küçük ölçekte ve dayanıksız malzemeden yaptırmışlardır. Piramit yapımı Orta Krallık Dönemi'nin sonuna kadar (3. - 13. sülaleler) devam etmiştir. Piramitlerin her türlü çabaya rağmen kolaylıkla soyulması, piramidin altına ya da içine inşa edilen mezar odalarının ve odalar içindeki hediyelerin, mezar soyguncuları tarafından talan edilmesi üzerine, Orta ve Yeni Krallık zamanlarında kaya mezarları tercih edilmiştir. Orta Krallık zamanında Deir el-Bahri'de yapılan Mentuhotep'in kaya mezarı ve Yeni Krallık zamanında Hatšepsut'un Deir el-Bahri'deki kaya tapınak mezarı bunların anıtsal örnekleridir. Yeni Krallık Dönemi'nde mezar soyguncuları nedeniyle kaya mezarları çok gizli yerlere yapılmıştır. Krallar Vadisi'nde bulunan gizli kaya mezarları koridorlar, gizli geçitler, sahte mezar odaları ve gerçek mezar odasından oluşacak şekilde karmaşık yapıda planlanmaya başlanmıştır. Geç dönemde ise anıtsal mezarlar yerine büyük lahitler kullanılmıştır. Halk tabakası da Yeni Krallık Dönemi'nde kayalıklar içine oyulan mezar odalarına, geç dönemde de lahitlere gömülmüşlerdir.

Tapınaklar: Erken Devir'de yapılmış olan tapınaklar konusunda çok az bilgimiz vardır. Hierakonpolis şehrinde yuvarlak planlı bir tapınağa ait izler bulunmuştur. Eski Krallık zamanında yapılmış tapınakların en güzel örnekleri 5. Sülale kralları tarafından Güneş Tanrısı Ra için yapılanlardır. Bu sülaleden Userkaf (MÖ 2465-2458) Abusir yakınlarında Güneş Tanrısı Ra için anıtsal bir tapınak yaptırmıştır. Ondan sonra Menkauhor'a (MÖ 2396-2388) kadar gelen beş kral da bu tür güneş tapınaklarını piramit biçimindeki mezarların yanına yaptırmaya devam etmişlerdir. Şimdiye kadar bu tapınaklardan sadece Userkaf ve Neuserre'ye (MÖ 2416-2392) ait olanlar kazılıp gün ışığına çıkarılabilmektedir. Kazılan iki tapınak gibi diğerlerinin de Abusir köyünün kuzeyindeki Memfis Nekropolü'nün bir bölgesinde olduğu tahmin edilmektedir. Ra tapınakları da piramitler gibi bir vadi tapınağı, geçit yolu ve

kült tapınağından oluşmaktadır. 5. Sülale krallarından Neuserre tarafından Abu Gurab'da yaptırılan Güneş Tapınağı en güzel örneklerden biridir. Tapınağın en belirgin özelliği içinde bir sunağın bulunduğu açık avlu ve güneş tanrısının simgesi olan kalın bir dikilitaştır. Tapınak alanını sınırlayan duvarların dışında pişmiş topraktan bir kayık vardır. Eski Mısırlılar, Güneş Tanrısı Ra'nın bu kayığa binerek gece yolculuğuna çıktığına inanıyorlardı. Bu sülalenin son kralları zamanında güneş dininin öneminde bir azalma olmuş ve güneş tapınaklarının yapımı sona ermiştir.

Orta Krallık zamanından kalan tapınakların çoğu orijinal planlarını koruyamadan günümüze kadar gelmişlerdir. Bunların bazıları Hiksoslar tarafından tahrip edilmiş, bazıları da 18. Sülale firavunları tarafından geliştirilmişlerdir. Deir el-Bahri'de bulunan Mentuhotep Tapınağı, Orta Krallık zamanından günümüze kadar bozulmadan gelebilen tapınaklardan biridir. Kayalık bir dağın yamacına yapılan tapınağa vadiden bir geçitle varılır. Buradan avluya geçilir, avlunun arkasında güneş tanrısı kültüyle alakalı olduğu düşünülen mastaba biçimli bir yapıyı içeren teras yer alır. Yapının kayalara oyulmuş iç kısmında bulunan simgesel mezar odası kral Mentuhotep'in ölü kültüyle ilgilidir.

Yeni Krallık zamanında tapınaklar, büyük tanrılara adananlar ve ölü kültü ile ilgili mezar tapınakları olmak üzere iki ayrı tiptedir. Firavun Hatşepsut'un Deir el-Bahri'de Krallar Vadisi'nde bulunan teraslı tapınağı ve II. Ramses'in Ramsesum'u ölü kültü ile ilgili tapınaklardır. Hatşepsut'un Tapınağı, kısmen kayalara oyulmuş, kısmen kendi başına duran teraslı bir yapıdır. İki tarafında sfenksler bulunan bir geçit ile tapınağa ulaşılır, rampalar ile tapınağın farklı seviyelerdeki üç avlusuna çıkılır. Avluların duvarları kabartmalarla süslüdür. Kabartmalarda büyük mavnalar, kutsal doğumla ilgili sahneler, Hatşepsut'un taç giyme töreni, Punt ile yapılan alış-verişi gösteren sahneler vardır. Yukarı avlunun güney ve kuzeyindeki tonozlu odalar Hatşepsut'a, babası I. Tutmosis'e, tanrı Ra-Harahti'ye ve tanrı Amon'a adanmıştır. Salonun arkasındaki bir dizi nişin içinde firavun Hatşepsut'un heykelleri vardır ve aynı duvardaki girişten tapınağa geçilir. İkinci avlunun kenarlarında da tanrı Anubis ve tanrıça Hathor'un simgesel tapınakları vardır.

Resim 8.3

Luksor Tapınağı. Pilon duvarları, II. Ramses beykelleri ve dikilitaş. Schulz, Seidel 2004, s. 180, res. 64

Büyük tanrılara adanan tapınaklar ise Yeni Krallık zamanında çok önem kazanmıştır. Ülke dışına sefere çıkan Mısır kralları yaptıkları savaşlarda başarı kazandık-

ları zaman tanrılara şükranlarını sunmak için ya yeni tapınaklar yaptırmışlar ya da eskilerini geliştirmişlerdir.

Eski Mısır tapınaklarında MÖ on dördüncü yüzyıla kadar standart bir plan görülmez. Fakat III. Amenofis'ten (MÖ 1381-1353) itibaren belli bir tapınak tipiyle karşılaşmaktadır. Yeni Krallık Dönemi tapınaklarına uzun bir yoldan ulaşılır. Yol kenarlarına tapınak hangi tanrıya adandıysa o tanrının kutsal hayvanının başına sahip sfenksler konulmuştur. Yolun sonunda tapınak kapısına ulaşılır. Bu kapının iki yanında kaideleri geniş, yukarı doğru daralan "pilon" adı verilen Mısır'a özgü duvarlar vardır. Genellikle pilonların önüne tapınağı hangi kral yaptırdıysa onun büyük boyutlu birkaç heykeli ve dikilitaşlar konulurdu. Bu dikilitaş örnekleri daha sonraki dönemlerde taşınarak İstanbul, Londra, Paris, New York gibi kentlerde meydanlara dikilmişlerdir. Pilonların üzerine de tapınağı hangi kral yaptırdıysa onun zaferlerini betimleyen kabartmalar yapıldı. Örneğin Lukсор Tapınağı'nın pilon duvarlarının üzerinde II. Ramses'in Kadeş Savaşı'nı betimleyen kabartmalar yer almaktadır.

Pilon duvarlarının arasındaki kapıdan üç tarafı bir veya iki sıra sütunla çevrili avluya geçilir. Avlu duvarları dini sahneler ve nadiren de savaş sahnelerini içeren kabartmalarla bezenmiştir. Halk ancak bu avluya kadar girebilirdi. Avludan birkaç basamaklı merdivenle Hipostil Salonu adı verilen tavanı çok sayıda sütunla taşınan yarı aydınlık bir salona geçilir. Duvarlarındaki kabartmalarda dini sahneler bulunmaktadır. Buraya sadece rahipler ve kral girebilirdi. Bazı tapınaklarda hipostil salonu pilonlardan hemen sonra da yapılmıştır. Hipostil salonundan sonra sütunlarla taşınan küçük ölçekli odacıklar gelmektedir. Karanlık olan bu odacıklarda kutsal eşyalar, tapınak hazineleri, taşınabilir tanrı heykelcikleri saklanırdı. Bu plan esasları Yeni Krallık Dönemi'nde küçük farklarla her tapınak inşaatında uygulanmıştır. Karnak, Luksor ve Medinet Habu tapınakları bu türdeki tapınakların en güzel örnekleridir. Bu tapınak planı Dendara, Esna ve Edfu'daki tapınaklarda görüldüğü üzere Hellenistik Dönem ve Roma Dönemi'nin içlerine kadar varlığını korumuştur.

Resim 8.4

II. Ramses'in Kaya Tapınağı. Abu Simbel.

Büyük tanrılar için kaya tapınakları da yapılmıştır. Bunların en güzel örneği II. Ramses'in Abu Simbel'de yaptırdığı kaya tapınağıdır. Bir geçitten ön avlu ve terasına varılır. Tapınağın ön cephesinde 20 m yüksekliğinde Ramses'in oturur durumda dört heykeli ve heykellerin bacaklarının altında II. Ramses'in akrabalarının daha küçük boyda heykelleri bulunmaktadır. Tapınağın içinde, sekiz sütunlu büyük salonun arkasındaki nişte Ramsesler döneminin önemli tanrıları olan Memfis'in Ptah'ı, Teb'in Amon-Ra'sı, Heliopolis'in Ra-Harahti'si ve II. Ramses'in heykeli yer almaktadır. Böylelikle kral yaşarken tanrılaştırılmıştır. Büyük salonun uzun kuzey duvarına Kadeş Savaşı'nı, güney duvarına da Suriye, Libya ve Nubya savaşlarını tasvir eden renkli kabartmalar yapılmıştır.

Abu Simbel'de bu Büyük Tapınak ile aynı zamanda yapılan Küçük Tapınak, İbsek'in Hathor'una ve II. Ramses'in kraliçesi Nefertari'ye adanmıştır. Tapınağın ön cephesinde dört tanesi II. Ramses'in, diğer ikisi kraliçe Nefertari'nin olmak üzere 10 m yüksekliğinde altı adet ayakta duran heykel vardır. Bu heykellerin her birinin etrafında da prens ve prenses heykelleri bulunmaktadır. Tapınağın planı Büyük Tapınak'ın planına benzer. Sütunlu Hathor salonu, odalı bir geçit ve kutsal odadan oluşur. Arkadaki nişte kralı koruduğuna inanılan bir Hathor ineği heykeli vardır.

Saray yapılarına gelince hemen hemen hepsi kerpiçten yapıldıkları için günümüze kadar gelememişlerdir. Özellikle Yeni Krallık Dönemi'nde Teb şehri saray yapıları önemliydi.

Güzel Sanatlar

Mısır tasvir sanatı biçimleri olan heykel, kabartma ve resim Eski Krallık Dönemi'nden beri belirgin bir özelliğe sahipti. Aynı dönemde taş vazo yapımı fildişi oymacılığı, mobilya ve madeni eşya yapımı gibi sanat dallarının düzeyi de yüksekti.

Eski krallık Dönemi'nde heykelcilik büyük bir ilerleme göstermiştir. Firavun Kefren'in diorit heykeli, rahip Renefer heykeli ve ünlü yazıcı heykeli bu dönemin önemli heykelleridir. Orta ve Yeni Krallık dönemlerinde heykelcilik daha da gelişir. Orta Krallık Dönemi'nden itibaren büstler de yapılmaya başlanmıştır. Yeni Krallık zamanına ait I. Ramses ve II. Ramses heykelleri ve Ekhnaton'un karısı Kraliçe Nefertiti'nin büstü önde gelen heykeltıraşlık eserleridir.

Mısırlı sanatçılar ustalıklarını gündelik eşya ve dini objelerin üretiminde de göstermişlerdir. Orta ve Yeni Krallık mezarlarında köleleri, çift süren çiftçileri, çobanları, zanaatkarları, savaşçıları vb. temsil eden çok sayıda ahşap ve taştan yapılmış heykelcik bulunmuştur. Ayrıca yine Orta Krallık Dönemi'nden itibaren mezarlara konulmaya başlanan Ushebti adı verilen heykelcikler özenli bir işçilik gösterirler.

Kabartma da önemli bir sanat koludur. Kabartmalar çıkıntılı kabartma ve girintili kabartma olmak üzere iki türde yapılırdı. Çıkıntılı kabartmalar yüzeyden 5 mm dışarıya doğru çıkıntılıdır, girintili kabartmalarda ise şekillerin dış çizgileri yüzeyin içine oyulur ve şekil işlenirdi. Dışa çıkıntılı kabartmalar daha çok yapıların içinde, güneşte daha iyi görünen içeri girintili kabartmalar ise yapıların dışında kullanılırdı. Başlıca dinsel yapılar ve önemli özel mezarlar kabartmalarla süslenirdi. Genellikle renkli olan kabartmalarda perspektif yoktur. Eski Krallık zamanında özellikle mezarlarda kabartmalar büyük gelişim göstermiştir. Bu kabartmalarda ölünün hayatından sahneler işlenmiştir. İnsan betimlerinde baş yandan, gövde cepheden, bel, bacaklar ve ayaklar da yandan gösterilmiştir. Orta Krallık Dönemi'nde heykel-

cilik ile beraber kabartmaların da gelişim gösterdiği görülür. Yeni Krallık Dönemi'ne ait güzel kabartma örnekleri arasında Hatşepsut'un Punt'a yaptığı sefer, Kadeş Savaşı ve I. Seti'nin askeri seferlerini konu alan kompozisyonlar sayılabilir.

Duvar resimleri de ilk defa Orta Krallık Dönemi'nde ortaya çıkar. Kabartma yapmaya uygun olmayan kalitesiz taşın kullanıldığı mezarlarda, özel evlerin ve sarayların kabartma yapmaya elverişli olmayan kerpiç duvar yüzeylerine renkli resimler yapılmıştır. Kabartmadan sonra gelmesine rağmen resim konusunda da güzel eserler verilmiştir. Duvar resimlerinde savaş sahneleri, portreler ve manzaralar işlenmiştir. Yeni Krallık zamanına ait özel yaşamın ve lüksün vurgulandığı çok canlı resim örnekleri vardır. Resim sanatında perspektif hiç kullanılmamıştır.

Bir başka tasvir biçim olarak ender görülen kakmacılık da vardır. Bunlar taş açılan oyuklara renkli çamur, cam ve renkli taşlarla yapılmışlardır. Mısır'da camcılık, ahşap oymacılığı, mobilyacılık, metal işçiliği ve çanak çömlek yapımı gelişkin olarak yapılıyordu.

Özet

Eski Mısır'ın yazısı, edebiyatı ve bilimini açıklayabilme

Eski Mısır'da yazı MÖ 3000 yılı civarında ortaya çıkmıştır. Bu yazı hiyeroglif yani resim yazısıydı. Zamanla hiyeroglif işaretlerin kısaltılmasıyla hiyeratik yazı ve demotik yazı denilen yazılar kullanılmıştır.

Eski Mısır edebiyatına baktığımızda Eski Krallık Dönemi'nin yazılı belgeleri öncelikle dinsel belgelerdir. Bunlar piramitlerin ve yeraltı mezarlarının duvarlarına kazınmış büyüsel metinlerdir. Büyük tanrıların bayramları için dinsel ayin ve ilahilerin de bu dönemden itibaren yazılmaya başladığı düşünülmektedir. Bunlara ait örnekler Orta ve Yeni Krallık Dönemi'nden bilinmektedir. Yeni Krallık zamanında önemli tapınakların rahipleri tapınaklarının farklı din öğretileriyle ilgili kitaplar yazmışlardır. Din dışı edebiyat örnekleri de Eski Krallık zamanından itibaren görülür. Bunlar ölünün yaşam öykülerini anlatan mezar yazıtlarıdır. Ölünün yaptığı görevler, sahip olduğu topraklar ve başarıları anlatılmıştır.

Eski Mısırlılar geometri konusunda ileri düzeyde biliydiler. Özellikle taşkınardan sonra Nil kenarındaki tarla sınırlarının saptanmasında geometri çok önemliydi. Eski Mısır'da yaşayan insanlar tıp konusunda da bazı bilgilere sahiptiler. Parazit hastalıkları, verem, diş eti iltihabı yaygın görülen rahatsızlıklardı. Mısırlı doktorların kırıkları ve açık yaraları iyileştirebildikleri saptanmıştır. Mısırlıların MÖ 3000'lerde geliştirdikleri Mısır takvimi Dünya Kültür Tarihi açısından önemli olmuştur. Nil Nehri'nin periyodik taşkınlarına dayanan bir takvimdir.

Eski Mısır'ın devlet örgütünün işleyişini ve toplum yapısını açıklayabilme

Mısır da diğer Ön Asya krallıkları gibi mutlak bir krallıktı. Devletin başında kral-firavun bulunurdu. Krallık genellikle babadan oğula ya da kardeşten kardeşe geçerdi.

Kral/firavundan sonra en önemli kişi, yardımcısı

olan vezirdi. Vezir kral adına ülkeyi yönetirdi. 18. Sülale krallarından II. Amenofis (MÖ 1427-1401) zamanından başlayarak yönetim sorumluluğunu ülkenin kuzeyinde ve güneyinde iki vezir paylaşmıştır. Ülke eyaletlere bölünmüştü her eyaletin başında firavun tarafından tayin edilmiş bir vali bulunurdu. Bir başka sınıf olan rahipler din gücünü ellerinde bulunduyorlardı. Memurlar ve rahiplerin altında çok geniş bir çiftçi tabakası, zanaatkârlar ve köleler vardı.

Eski Mısır dini ve ölü gömme geleneklerini açıklayabilme

Din, Mısır kültürünün tümünü kapsar. Krallar tanrılara karşı dinsel görevlerin yapılmasını sağlar, tanrılara duydukları hayranlığı, saygıyı dile getirirler, onlara çeşitli sunular yaparlar ve niteliklerini överlerdi. Tanrılar da buna karşılık krala ve ülkenin insanlarına iyilik bahşederlerdi. Mısırlılar daha hayattayken mezarlarını planlamaya başlardı. İnsanlar öldükten sonra, tanrılar katında ölen kişinin ölümden sonraki yaşamına karar verilen bir duruşma yapılırdı. Duruşmaya Osiris başkanlık ederdi. Ölü gömülmeden önce mumyalanırdı.

Günümüze ulaşan Eski Mısır mimari kalıntıları'nın genel özelliklerini tanımlayabilme

Eski Mısır mimarisinin en gelişmiş örnekleri, anıtsal boyutlardaki mezarlar ve tapınak yapılarıdır. Mezarlar, bu uygarlığın en zengin sanat ürünlerinin günümüze ulaştığı anıtsal piramitler ve kayalar içine oyulmuş görkemli odalardan oluşur. Saray mimarisi ve sivil mimari alanındaki örnekler ise günümüze kadar korunamamıştır.

Kendimizi Sıneyalım

1. Mısır piramitlerinin en büyüğü hangi Mısır kralı tarafından yaptırılmıştır?
  - a. Menes
  - b. Snefru
  - c. Coser
  - d. Keops
  - e. Kefren
2. Vezir ve mimar olan İmhotep tarafından inşa edilen Basamaklı Piramit hangi Mısır kralına aittir?
  - a. Snefru
  - b. Coser
  - c. Kefren
  - d. II. Ramses
  - e. Hatşepsut
3. Güneş Tanrısı "Ra" için yaptırılan Güneş tapınakları, kaçınıcı Mısır sülalesi firavunları zamanına aittir?
  - a. 3. Sülale
  - b. 4. Sülale
  - c. 5. Sülale
  - d. 18. Sülale
  - e. 20. Sülale
4. Eski Mısır'da Güneş'i tek tanrı olarak kabul ettirmek isteyen firavun aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. II. Mentuhotep
  - b. I. Tutmosis
  - c. III. Tutmosis
  - d. Hatşepsut
  - e. IV. Amenofis
5. Mumyalama ile ilgili tanrı aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Anubis
  - b. Osiris
  - c. Tot
  - d. Ra
  - e. Horus
6. Ölüler mahkemesine başkanlık eden tanrı aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Anubis
  - b. Osiris
  - c. Tot
  - d. Ra
  - e. Horus
7. Mumya yapılırken, iç organların konulduğu vazolara ne ad verilir?
  - a. Habeş
  - b. Obsidien
  - c. Kanopik
  - d. Kiten
  - e. Ka
8. Orta Krallık Dönemi'nin sonlarından başlayarak bir ya da daha fazla sayıda mezarlara konulmaya başlanan, ölü öbür dünyada angarya bir iş yapmaya çağırıldığında canlanıp onun yerine çalışacağına inanılan mumyalanmış insan şeklindeki gömü heykelciklerine ne ad verilir?
  - a. Apis
  - b. Pilon
  - c. Obelisk
  - d. Ushebt
  - e. Habeş
9. Eski Mısır'da erkek çocuklar kaç yaşına geldiklerinde bir tören yapılarak erişkinliğe adım atarlardı?
  - a. 10
  - b. 14
  - c. 18
  - d. 20
  - e. 22
10. Eski Mısır takviminde bir yıl kaç gündü?
  - a. 300
  - b. 325
  - c. 350
  - d. 365
  - e. 375

Okuma Parçası

Ani'nin Özdeyişleri

Kahire Müzesi'nde korunan bir papirüste Eski Mısır davranış kurallarına ait ilginç bir metin bulunmaktadır. Genel olarak bu davranış kuralları "Ani'nin Özdeyişleri" olarak bilinir ve aşağıdaki örnekler karakteri ve konusu hakkında bize fikir vermektedir.

"Bir kişi eline geçen fırsatı bir kez kaçırdı mı, başka bir tanesini yakalamak için [boşuna] çabalar."

"Başkası ayaktaırken sen oturma, sosyal statün onunkinden daha yukarıda olsa bile ve özellikle de bu kişi yaşlı bir adamsa."

"Kaba sözler söyleyen birinin nezaket görmesi beklenilmemelidir."

"Eğer her gün kendi ellerinle [yaptığın] yolda ilerlersen, sonunda olman gereken yere varırsın."

"İnsanlar her gün ne hakkında konuşmalı? Yüksek mevkilerdeki yöneticiler kanunları tartışmalı, kadınlar kocaları hakkında konuşmalı ve her insan kendi işleri ile ilgili konuşmalıdır."

"Asla hiçbir misafirinize kaba sözler söylemeyin; dedi-kodu yaparken sarf ettiğiniz bir söz döner gelir ve sizin evinize düşer."

"Eğer kitaplarla aran çok iyiye ve onları incelemişsen, okuduklarını kalbine iyice yerleştir ki böylece daha sonra ne söylersen iyi olacaktır. Eğer bir kâtip herhangi bir mevkiye terfi ettirilirse, kendi yazdıkları hakkında konuşacaktır. Hazineden sorumlu müdürün hiç oğlu yok ve mübür memurunun hiç varisi yok. Yüksek memurlar, eli şerefli bir konumda olan kâtibe, çocuklara vermedikleri bir saygı gösterirler..."

"Bir insanın çöküşü ona dilinden gelir; dikkat edin de kendinize bir zarar vermeyin."

"Bir insanın kalbi tıpkı bir tabıl ambarına benzer, içi her türden cevapla doludur; iyi olanları seç ve onları söyle; kötü olanları ise içine gömerek sakla. Kaba bir şekilde vereceğin cevap silah savurmaya benzer; fakat eğer tatlılıkla ve sakın bir şekilde konuşursan her zaman [sevilirsin]."

"Sana, seni karnında taşıyan anneni verdim ve seni taşıırken o, benim yardımım olmaksızın bu büyük yükün sorumluluğunu üzerine aldı. Aylar sonra sen doğdun, annen kendini bir boyunduruğun altına sokarak seni üç yıl boyunca emzirdi... Sen eğitim alman için okula gönderildiğinde, annen düzenli olarak her gün öğretmenin için evden ekmek ve bira getirdi. Şimdi ise sen büyüdün, bir karın ve kendi evin var. Çocuklarına bak ve onları tıpkı annenin seni yetiştirdiği gibi yetiştir. An-

neni üzecek hiçbir şeye izin verme, aksi takdirde eğer o ellerini Tanrı'ya açarsa Tanrı onun şikâyetini duyacak [ve seni cezalandıracaktır]."

"Yanında başka biri varken ekmeğini, ilk önce ona uzatmadan yeme..."

"Öfkeliyken birine asla cevap vermeyin ve onun yanından uzaklaşın. O, kırgınlık içerisinde konuştuğunda siz ona kibar bir şekilde karşılık verin, çünkü yumuşak sözler onun kalbinin ilacıdır."

Kaynak: Wallis Budge 2008, s.286-289

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. d Yanıtınız yanlışsa “Mimari” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlışsa “Mimari” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız yanlışsa “Mimari” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. e Yanıtınız yanlışsa “Din” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. a Yanıtınız yanlışsa “Din” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. b Yanıtınız yanlışsa “Ölü Gömme Gelenekleri” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. c Yanıtınız yanlışsa “Mumyalama” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. d Yanıtınız yanlışsa “Mumyalama” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanıtınız yanlışsa “Ev Yaşamı” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. d Yanıtınız yanlışsa “Bilim” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Papirüs, Nil Nehri’nde yetişen saz türü bir bitkidir. Papirüsü kâğıt hâline getirmek için, gövdesinden ince şeritler kesilir, düz bir zemine önce yatay daha sonra dikey olarak dizilir ve preslenerek kurutulurdu. Yaklaşık 48x43 cm boyutlarındaki her tabaka uç uca eklenerek 40 m uzunluğa kadar ulaşan papirüs ruloları yapılabilirdi. Papirüsler yazıldıktan sonra rulo hâlinde saklanırdı. Kolayca tahrip olabilecek veya çürüyecek papirüs ruloları, iklimin oldukça kuru olduğu Mısır’da hava ve su ile temas olmayan piramit ve kaya mezarlarında ancak korunmuştur.

Sıra Sizde 2

Eski Mısır’da yönetim şekli mutlak krallıktı. Devlet yönetiminin en üstünde firavun-kral bulunmaktaydı. Kraldan sonra en yetkili görevli vezirdi. Vezir, kral adına ülkenin yönetiminden sorumluydu. Ülke eyaletlere ayrılarak yönetiliyordu. Eyaletlerde merkezden atanan valiler görev yapıyordu. Bu yönetim şekli Ortadoğu’daki birçok eski uygarlıkla benzerdi. Ancak Mısır’da en tepedeki firavun-krala yakıştırılan tanrısal özellikler ve bunlar için yapılan piramit ve heykeller diğer uygarlıklardan farklıdır.

Sıra Sizde 3

Mısırlılar insanın öldükten sonra öbür dünyada yaşamaya devam edeceğine inanmaktaydılar. Dünyadayken bedenden ayrılan ruhun öteki dünyada dönebilmesi için vücudun sağlam olması gerekmekteydi. Sülaleler Öncesi Dönem’de ölümler çöl kenarına açılan basit çukurlara gömülüyor ve üzerleri kum ile örtülüyordu. Kuru iklim ve sıcak kum cesedin nemini alarak kurumasına neden oluyordu. Böylece bedenler çürümeden korunuyordu. Mısırlılar zaman içerisinde bu yöntemi geliştirdiler. Sülalelerin başlangıcından hemen önce cesetler sandukalara konulmaya başlandı ve dolayısıyla sıcak kum ile temas kesildi. Doğal yollardan meydana gelen koruma olanaksız hale gelince, yapay olarak cesedi koruma yolları aranmaya başladı ve böylece mumyalama geleneği gelişti.

Sıra Sizde 4

Mısır takviminin Dünya kültür tarihi açısından önemi, günümüzde kullandığımız takvimin temelini oluşturmuş olmasıdır. Nil Nehri’nin periyodik taşkınlarına dayanan bir takvimdir. Bu takvime göre bir yılda, dörder aylık üç mevsim (Taşkın, Ekin, Hasat) vardı. Buna dayanarak Mısırlılar, bir yılı 30 günlük 12 aya bölmüşler, buna beş gün ekleyerek 365 günlük bir güneş yılı geliştirmişlerdir. Ancak 365 güne ilaveten altısaat saatten dört yılda bir oluşan “artık gün” olmadığı için Mısırlıların güneş yılı her dört yılda bir gün geri kalıyordu. MÖ 45 yılında Mısır takvimine dayanan Jülyen Takvimi, MS 1582’de Papa XIII. Gregor tarafından yapılan düzeltme sonucunda, bugün hâlâ kullandığımız Gregoryen takvimi ortaya çıkmıştır.

Sıra Sizde 5

Eski Krallık zamanında yapılmış tapınakların en güzel örnekleri 5. Sülale kralları tarafından Güneş Tanrısı Ra için yapılanlardır. 5. Sülale krallarından Neuserre tarafından Abu Gurab’da yaptırılan Güneş Tapınağı bunlardan biridir. Tapınağın en belirgin özelliği içinde bir sunağın bulunduğu açık avlu ve güneş tanrısının simgesi olan kalın bir dikili taştır. Tapınak alanını sınırlayan duvarların dışında pişmiş topraktan bir kayık vardır. Eski Mısırlılar, Güneş Tanrısı Ra’nın bu kayığa binerek gece yolculuğuna çıktığına inanıyorlardı. 5. Sülale’nin bütün firavunları bu tür güneş tapınaklarını piramitlerinin yanına başına yaptırmışlardır.

Yararlanılan Kaynaklar

- Baines, J.-J. Malek. (1986). **Eski Mısır**, (Çev. Z. Aruoba-O. Aruoba), İstanbul.
- Desplancques, S. (2006). **Antik Mısır**, (Çev. I. Yerbuz), Ankara.
- Diakov, V.- S. Kovalev, (2008). **İlkçağ Tarihi-1, Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan**, (Çev. Ö. İnce), İstanbul.
- Freeman, C. (2003). **Mısır, Yunan ve Roma, Antik Akdeniz Uygarlıkları**, (Çev. S. K. Angı), Ankara.
- Gündüz, A. (2002). **Mezopotamya ve Eski Mısır, Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür**, İstanbul.
- Hornung, E. (2004). **Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi**, (Çev. Z. Akarsu Yilmazer), İstanbul.
- Hornung, E. (2004). **Mısırbilime Giriş**, (Çev. Z. A. Yilmazer), İstanbul.
- İnan, A. (1987). **Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti**, Ankara.
- Jean, G. (2001). **Yazı. İnsanlığın Belleği**, (Çev. N. Başer), İstanbul.
- Kuhrt, A.(2009). **Eskiçağ'da Yakındoğu**, Cilt I, İstanbul.
- Sayılı, A. (1991). **Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp**, Ankara.
- Schulz, R.-M. Seidel (2004) **Egypt. The World of the Pharaohs**, Germany, 2004
- Wallis Budge, E.A., (2008). **Antik Mısır Edebiyatı, Yazınsal Metinler**, İzmir.
- Yıldırım, R. (1996). **Önasya Tarih ve Uygarlıkları**, İzmir.